

arshungarica

45. ÉVFOLYAM 2019 | 4

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata



Tanulmányok

Sarkadi Nagy Emese	
Ars meditandi – Ars moriendi	429
<i>Javaslatok a Keresztény Múzeum Mária halála oltárának értelmezéséhez</i>	
Papp Júlia	
II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának ábrázolása 17. század végi könyvillusztrációkon	451
Lakatos Adél	
„À la Daberto”	463
<i>Adalékok az egykori zombori vármegyeháza érsekportréit festő Daberto Félix (1829 körül–?) életéhez és működéséhez</i>	
Szvoboda Dománszky Gabriella	
A Pesti Műegylet sorsolási jegyzékei 1840–1866	483
Farbakyné Deklava Lilla	
A deáki templom átépítése – nemzedékváltás a magyarországi műemlékvédelemben	501

In memoriam

Alföldy Gábor	
Hajós Géza (1942–2019)	527

Szemle

Szakács Béla Zsolt	
Bizánc igézetében	529
<i>Miklós Takács: Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im früharpádenzeitlichen Ungarn. Mainz, 2018.</i>	

Sarkadi Nagy Emese

Ars meditandi – Ars moriendi

*Javaulatok a Keresztény Múzeum Mária halála oltárának
értelmezéséhez*

Robert Suckale emlékére

Blasius Höfel¹ rézmetsző, a bécsújhelyi katonai akadémia rajztanára, úgy tűnik, életének Bécsújhelyen töltött időszakában (1820–1834) tett szert „régí német” festményeket tartalmazó műgyűjteményére. Ennek darabjait jelentős részben a város középkori festményei közül válogatta, és a fennmaradó emlékek provenienciája is nagy valószínűséggel Bécshez vagy környékéhez köthető. A gyűjteményre vonatkozó, szűkszavú utalások jobbára egymást idézik, illetve többnyire Höfel életrajzírója, Joseph Wünsch munkájára hivatkozva úgy tudják,² az alkotásokat 1839-ben, Bécsben adta el tulajdonosuk Karl Lemann-nak, aki (illetve akinek fia) még ugyanabban az évben továbbadta annak jelentős részét.³

A tárgyakra vonatkozó egyetlen bőségesebb, értelmezhető forrásunk éppen az említett, 1839-es árverés katalógusa, amely néhány kiemeltnek tekintett tétel esetében szokatlanul alapos leírással szolgál. Ezek sorába tartozik a Keresztény Múzeum gyűjteményében

őrzött Mária halála oltár is, amelynek festőjét a szakirodalom egyöntetűen az Albrecht-oltár mesterének követői között határozza meg, az oltárt magát 1440 környékére keltezve.⁴

A retábulumot több áttekintő jellegű munka, katalógus is említette, a képek stílusát, lehetséges stíluskapcsolatait Manfred Koller érintette röviden az Albrecht-oltár vizsgálatainak eredményeit és a műhely működését bemutató tanulmányában;⁵ a táblaképek és különösképpen a középkép ikonográfiai sajátosságait pedig Eörsi Anna elemezte mélyrehatóan.⁶

Rekonstrukciós kísérlet

A középképen Mária halálát, a szárnyak belső oldalán négy, Krisztus kereszthalálával kapcsolatos jelenetet

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az MTA PPD 462027 számú projekt és az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 Bécs, 1792 – Aigen bei Salzburg, 1863.

2 Josef WÜNSCH: *Blasius Höfel. Geschichte seines Lebens und seiner Kunst und Verzeichnis seiner Werke*. Wien, Gesellschaft für vervielfältigende Kunst, 1910. 60.

3 Az árverés katalógusát lásd Verzeichniss einer Sammlung altdeutscher Gemälde... Wien, 1839. In: Theodor FRIMMEL: *Lexikon der Wiener Gemäldesammlungen*. II. München, Georg Müller Verlag, 1914. 173–180. Valójában nem egyértelmű, hogy honnan származik a Lemann család általi, azonos évben történt továbbadásra vonatkozó információ. Az 1839-es árverés Frimmel által közreadott katalógusából nem világos, hogy ki az, aki ekkor a gyűjteményt eladásra kínálta. Az azonnali, ám csak részleges továbbadás gondolata talán csak abból a félreértésből származik, hogy a felsorolt tételek száma Frimmel számára nem tűnt összeegyeztethetőnek a Höfel-gyűjteményről ismert, mintegy száz-százhusz darabot említő információkkal. Az árverési katalógust alaposabban megnézve azonban, annak egyes tételei gyakran több, egymással összefüggő táblaképet emlí-

tenek, amelyek száma így, összesen megfelel a Höfel-gyűjteményre vonatkozó információknak. Könnyen lehet tehát, hogy továbbadásról (ebben az évben legalábbis) szó sincs, az ismert árverési katalógus a Höfel általi áruba bocsátás dokumentuma. Ilyen módon az is elképzelhető, hogy Ipolyi Arnold (akinek hagyatékával a Höfel-gyűjtemény számos darabja a Keresztény Múzeumba jutott) már közvetlenül a Lemann családtól vásárolta meg azokat két-három évtizeddel később. A gyűjtemény 19–20. századi történetére vonatkozóan Varga Ágota kutatásaitól várhatunk jelentős eredményeket.

4 Ltsz. 56. 492. középkép (eredeti) kerettel: 129 × 91 cm, oltárszárny (eredeti) kerettel: 127 × 45,5 cm. Az oltárral foglalkozó szakirodalmat lásd alább.

5 Manfred KOLLER: Die technologischen Untersuchungen am Albrechtsaltar und ihre Beiträge zum problem der „Werkstatt” des Albrechtsaltars. In: Floridus RÖHRIG (Hg.): *Der Albrechtsaltar und sein Meister*. Wien, Tusch, 1981. 123–146. Itt: 146.

6 Anna EÖRSI: Puer, abige muscas! Remarks on Renaissance Flyology. *Acta Historiae Artium*, 42. 2001. 9–10. – de különösen Anna EÖRSI: „Elle n’a point eu à subir [...] la pourriture, les vers et la poussière...” Remarques sur l’iconographie de la mort de Marie à propos du triptique d’Esztergom réalisé sous l’influence du Maître du Retable du



1. A Mária halála oltár ünnepi oldala (Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

(Olajfák hegye, Keresztvitel, Kálvária, Feltámadás) mutató oltár csukott állapotában az Angyali üdvözlés két alakját ábrázolja – két táblára bontva. (1–2. kép) Az 1839-ben elárverezett retábulum azonban, a leírás szerint, nemcsak középképpel és mozgatható szárnypárral, de merevszárnyakkal és predellával is rendelkezett. „Ein ganz conservierter Flügelaltar 6 Schuh 6 Zoll hoch und 6 Schuch 3 Zoll breit, er enthält 12 Stück Gemälde, der innere Theil des ganzen Altars und der Flügelthüren ist ganz auf Goldgrund gemahlt, das Mittelstück stellt den Tod Mariä, umgeben von 12 Aposteln vor, im grossen Goldgrunde ober (!) dem Bette Mariens schwebt Gott

Vater welcher die Seele Mariä in Gestalt einer kleinen Figur zu sich hinauf zieht, auf den inneren Seiten der Flügelthüren befinden sich auf jeden zwey Gemälde, nämlich: die Kreuzigung und die Auferstehung Christi, dan Christus am Ölberg und die Kreuztragung. Die äussere Seite der Flügelthüren stellt den englischen Gruss vor nämlich auf 1 Flügel den Engel, auf dem andern die Maria diese beiden Figuren sind halblebensgross gemahlt, neben denselben, in den hinteren Wänden rechts und links, wo die offenen Flügelthüren hineinpassen, befinden sich in halblebensgrossen Figuren die heil. Barbara und die heil. Katharina.[...]”⁷ A katalógusszö-

roi Albert. *Acta Historiae Artium*, 46. 2005. 5–24 (a továbbiakban Eörsi 2005a); Eörsi Anna: „Nem korhad el, nem rágják meg a férgek.” Megjegyzések Mária halála ikonográfiájához az Albert-oltár mestere hatása alatt készült esztergomi triptichon kapcsán. *Művészettörténeti Értesítő*, 54. 2005. 1–18 (a továbbiakban Eörsi 2005b). Gondolat-

menetünk szempontjából ennek a két publikációnak a kiemelése lényeges. Az oltár teljes irodalma itt érhető el: <https://www.keresztenymuzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=359&page=o&vt=> (Letöltve: 2019. június 6.)

⁷ FRIMMEL 1914 (ld. 3. j.) 176–177, 17. sz.



2. A Mária halála oltár hétköznapi nézete (Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

veg által említett, Borbálát és Katalint ábrázoló egykori merevszárnyak biztonságga azonosíthatóak a Keresztény Múzeum gyűjteményének eddig szinte ismeretlen tárgyai között.⁸ (3–4. kép)

Az oltár csukott állapotában tehát, az Angyali üdvözlés ábrázolását Szent Borbála és Szent Katalin alakja fogta közre. Az összetartozás az árverési leírás és a

négy táblakép stílusa, a hátterek, a márványhatású padló hasonlósága alapján is egyértelmű, az egymáshoz igen közel álló méretek pedig csak megerősítik azt.⁹

Az aukciós katalógus egyértelműen azonosíthatóvá teszi továbbá az oltár predelláját is: „Der Altar steht auf einem Untersatze welcher drey Abtheilungen hat, das Mittelstück stellt Christus vor wie ihn Judas küsset,

8 Lelt. sz. 55.108 és 55.109. A táblákat a Mária halála oltár merevszárnyaként azonosította az árverési katalógus alapján már Pigler Andor is, csak felismerése a későbbiekben feledésbe merült. Vö. PIGLER Andor: „Evagationes Spiritus.” Egy képmagyarázat és adatok az esztergomi Keresztény Múzeum festményeinek történetéhez.

Archaeologiai Értesítő, 46. 1932–1933. 132, az azonosításhoz lásd még <https://www.keresztenymuzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=359&page=1&vt=> (Letöltve: 2019. június 6.)

9 A merevszárnyak táblamérete 130 × 50 cm. A merev és a mozgatható szárnyak közötti kis méretbeli eltérés a szárnyak közti természetes



3. Szent Borbála, a Mária halála oltár merevszárnya
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)



4. Szent Katalin, a Mária halála oltár merevszárnya
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)



5. Predella a Születés, Keresztvitel, Júdás csókja és Mennybemenetel ábrázolásával (Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

neben demselben die Kreuztragung mit vielen Figuren, dieses Gemälde ist auf Goldgrund, neben diesem rechts der Berg Tabor, und links eine knieende Maria welcher zwey Engel Christuskind vorhalten."

A Keresztény Múzeumban 55.110 leltári számon nyilvántartott, hármasszámú táblakép pontosan megfelel a leírásnak: balról jobbra haladva a Születés jelenetét, a Keresztvitel és Júdás csókja közös képbe komponált ábrázolását, illetve a gyakran Tábor-hegyi jelenésként azonosított Mennybemenetelt mutatja.¹⁰ (5. kép) Az árverési katalógus leírására hivatkozva Pigler Andor is kitért a darabok összetartozásának kérdésére, de el is vetette a lehetőséget, a táblaképek közti, valóban egyértelmű stílári különbségekre hivatkozva.¹¹ Pigler úgy gondolta (ahogyan őt követve későbbi kutatók is), hogy az oltár elemeit a katalógusban leírt módon csak később, talán a magángyűjteményben szerelték össze, a látványosabb kiállíthatóság érdekében. Alaposabb szemrevételezést követően azonban feltűnik, hogy a predella méretei tökéletesen illeszkednek a retábuluméhoz: bár teljes szélessége kevéssel meghaladja a retábulumét, ez a jelenség könnyen magyarázható a ma már hiányzó szerkezeti elemek – a merevszárnyak két oldalán elhelyezkedő, az oltár egykori keretszerkezetét alkotó lécek aktuális hiányával. A predella robusztus megjelenése, összevetve a szárnyasoltárával, amúgy is valószínűvé teszi egy, az

oltár stabilitását is biztosító keretszerkezet meglétét. Ezenfelül a predella egyes képeinek méretei jól illeszkednek a retábulum ábrázolásainak méreteihez.

Az összetartozás mellett szólnak még a predellán és a Mária halála oltár tábláin egyaránt megfigyelhető, poncolt szegélydíszek motívumbeli egyezései is. (6. kép) Bár a szegélydísz külső díszítőszávját alkotó köröket más, egymástól eltérő méretű eszközzel készítették,¹² a felhasznált, karéjos, liliomos díszítőmotívumok, illetve azok kombinációja egymáshoz igen közel áll az oltár két részén. A motívum jellege viszonylag gyakori a bécsi vagy Bécs környéki táblaképfestészetben, hozzá nagyon hasonló előfordul más, környékbeli alkotásokon is.¹³ Jól érzékelhető, hogy az esztergomi képek esetében (úgy a predellán, mint a retábulumtáblákon) a készítő láthatóan kapkodott, és gyorsan, a végeredmény színvonalával mit sem törődve díszítette a táblaképeket.

A predella középképét a hordozóra szerelt keret veszi körül, magát a keretet is a fent említett poncolt díszítés borította (ennek ma már csak töredékei láthatóak), eredeti voltához nem fér kétség. A keret két oldalán két-két zsanérnyom figyelhető meg, amelyek nyilvánvalóan két mozgatható szárny rögzítését szolgálták. Otto Benesch 1929-ben, Csánky Miklós pedig 1938-as tanulmányának egyik lábjegyzetében vetette fel, hogy a predella egyik szárnya a szakirodalomban (Pigler An-

szerkezeti különbségből fakad. Míg a mozgószárnyak keretükkel együtt rányíltak a merevszárnyakra és takarták azokat, az utóbbiak, keret nélkül, alul-fölül és kétoldalt is egy-egy nútba illeszkedve álltak a középkép két oldalán. Festett felületük mérete kell hogy megegyezzen tehát a mozgószárnyak keretével együtt mért szélességével és magasságával.

¹⁰ A predella méretei: 59,5 × 188 (47+94+47) cm.

¹¹ PIGLER 1932–1933 (ld. 8. j.) 132.

¹² A középkép díszítőmotívumában megfigyelhető, csillagos közép-pontú nagyobb körök a predella középképének keretén bukkannak fel méretazonosan.

¹³ Lásd például az ún. Heiligenkreuzi mester munkáit, ahol azonban a poncolt díszek lényegesen precízebben, nagyobb gondossággal készültek, összességében a festményekhez méltó, magasabb színvonalat képviselnek.



6. Poncolt szegélydísz a predellán és a retábulum szárnytábláján
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

dor fent idézett tanulmánya óta) „Evagationes spiritus” néven ismert táblával azonosítható.¹⁴ (7. kép) Talán a felvetés marginális elhelyezése tehet róla, hogy a későbbi kutatás teljesen figyelmen kívül hagyta azt. A szóban forgó táblaképek minden részlete alátámasztja azonban és teljesen kétségtelenné teszi Benesch és Csánky javaslatát. Nemcsak a szárnytábla méretei, de egykori zsanérjainak rögzítésnyoma is pontosan összeillik a predellán látható zsanérnyomok méretével és helyével. De ami ennél lényegesebb, a táblakép stílusa is jól megfeleltethető a predella képeinek. Az ún. *Evagationes spiritus* kép stílusában, térfelfogásában jól illeszkedik a predella bal, illetve jobb oldali festményéhez, tehát az egykori csukott nézet képeihez.¹⁵ Ugyanakkor a táblakép egykori „ünnepi oldala”, amely az Olajfák hegyének ábrázolását mutatja, minden részletében kapcsolódik a predella középképéhez. (8. kép) Úgy az alakok arányai és típusai, mint a háttér, a táj ábrázolása, vagy a már említett, poncolt szegély-, illetve keretdísz egyértelműen

összekapcsolják őket. A predella nyitott nézete tehát Krisztus passióját mutatta az Olajfák hegyétől a Keresztvitelen és Júdás csókján át egy számunkra ismeretlen zárójelenetig.¹⁶ A csukott nézet ugyanakkor meglehetősen különös képi programnak adott helyet, amely a Születéssel indult, A Jó és a Rossz Imádság ikonográfiájának minden bizonnyal két táblára bontott ábrázolásával folytatódott, és a Mennybemenetellel zárult.

Az asztalosmunka

A sok tekintetben ellentmondónak tűnő képi program dacára az összetartozás mellett további készíttéstechnikai érvek is szólnak: így a predella mozgószárnnya (az *Evagationes spiritus* tábla) és a Mária halála oltár mozgószárnnya asztalosszerkezetének jellegzetes megoldása. Az oltár mozgó szárnytábláit nem a megszokott módon keretezték. (Az általánosan elterjedt megoldás szerint a tábla egy horonyba illesztve kapcsolódik a lécekből összeállított kerethez, amely ilyen módon mindkét festett oldalon kissé rátakar a táblafelületre; ezzel magyarázhatóak a táblaképek szegélyén megfigyelhető képszélek). Esetünkben a függőlegesen futó, alul és fölül lépcsőzött végű deszkákból összeállított táblához úgy csatlakozik a hornyolt keresztmetszetű keretléc, hogy csak az oltárszárnny ünnepi oldalán takar rá a tábla felületére. Az ünnepi oldalon profilozott léce a hétköznapi nézeten a festett felületnek, a tulajdonképeni táblának a részévé válik; alul is, fölül is mintegy 4,5 cm szélességben. (9. kép) A megoldás azért is szokatlannak, mert ilyen módon a szárnyak mozgathatósága, illetve a hőmérséklet-változások következtében a hétköznapi oldalon viszonylag hamar megjelenhetett (a tábla többi részének szálirányára merőlegesen futó) lécek illesztését jelző repedés a festésen.¹⁷ Az általános gyakorlattól

14 Lelt. sz. 56. 495. Fontos információ ebben az összefüggésben, hogy a kép szintén a Höfel-gyűjtemény részét képezte. FRIMMEL 1914 (ld. 3. j.) 179. 34. szám. A predellával való összefüggésre vonatkozóan: „Ein Mittelstück und Standflügel mit Passionsdarstellungen von einem Nachfolger der österreichischen Gruppe. Ein zum Altären gehöriger Drehflügel zeigt innen ein Gethsemane, aussen in einem entzückenden Interieur voll verschiedenartigem Gerät »Vanitas«. Um 1450” (OTTO BENESCH: Die Fürsterzbischöfliche Gemäldegalerie in Gran. *Belvedere*, 14. 1929. 68), illetve „Az esztergomi Keresztény Múzeumban Nr. 7. Magyar festő XV. sz. közepe alatt kiállított kis oltárszárnny (belső lapján az Olajfák hegye, külsőn a szórakozottan imádkozó ember gondolatai) kétségtelenül ahhoz a méretben is megfelelő oltárkához tartozik, mely u. o. Nr. 2. Magyar festő 1420 körül, jelenetek Jézus életéből c. felirattal van megjelölve. Mindkettő a bécsiújhegyi Höfel-gyűjteményből származik.” CSÁNKY MIKLÓS: A sze-

pesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Budapest, Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem, 1938. 9. (5. lábjegyzet).

15 Az arcok összevetése a stílus elemzésekor nem mérvadó, mivel az *Evagationes spiritus* kép nőalakjának arca jelentős részben késői átfestés eredménye. Ugyanakkor az infravörös reflektogramok azt igazolják, hogy az alárajzok ugyanannak a kéznek a munkái.

16 A másik mozgószárnnyról sajnos egyelőre nincs tudomásunk, feltételezett ábrázolásainak kérdésére alább visszatérünk.

17 Az oltár keretlécei szemrevételezés alapján nem fenyőfának, hanem inkább bükkfának tűnnek. Érdekes lenne a megoldás további példái-
nak összegyűjtése. Valószínűleg hasonló lehetett az egykori ünnepi oldalán Szentháromság-ábrázolást, a hétköznapi oldalon pedig Szent Péter és Pál alakját mutató, 1450 környékére keltezett, méreteiben is hasonló (64,5 × 51,5 cm) táblakép szerkezete (MNG 52.658). Erre utal



7. Az ún. *Evagiones Spiritus*
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)



8. Olajfák hegye, az *Evagiones Spiritus*-tábla ünnepi oldala
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

eltérő megoldás az is, hogy a függőleges széleken nem a táblát horony segítségével befogó keretlécet találunk, hanem a szárny pereméig kifuttatott deszkákra az ünnepi oldal felől – minden bizonnyal enyvezéssel – rögzítettek profilozott keretlécet. A keret tehát nem hordja, inkább csak merevíti a táblát. Az ünnepi oldal felől a megszokott látványhoz hasonló képet nyújt, a hétköznapi oldal felől azonban meg sem jelenik.

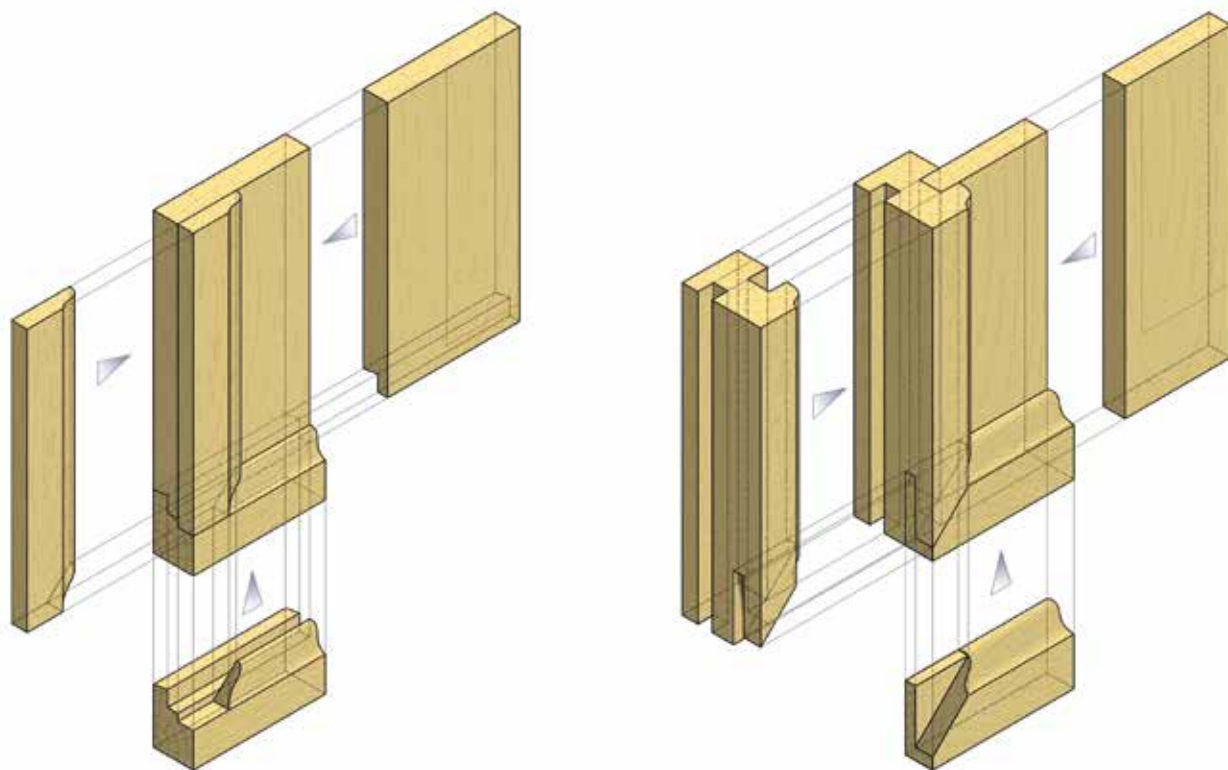
További érdekes, az asztalosműhely munkamódszerére utaló részlet a szárnyak és a középkép keretein megfigyelhető illesztési jelek sora. Akárcsak az ácsok által az összeépítés megkönnyítése céljából alkalmazott jelzések a tetőszerkezetek gerendáin (például az azonos szaruállásba tartozó elemeken), oltárunkon is feltűnnek hasonló célú jelek. A bal oldali szárnynak a

középkép felé eső keretlécén a zsanér alatt egy rovátka látható, amely a középkép csatlakozó lécén megismétlődik, míg a jobb oldali szárny belső keretlécén és a középkép megfelelő keretén két-két rovátka figyelhető meg. Hasonlóképpen a bal oldali szárny alsó keretlécének alsó felületén egy, a jobb oldali szárny alsó felületén pedig két rovátka figyelhető meg.¹⁸ (10. kép)

Mindezek alapján az oltár szerkezete leginkább úgy képzelhető el, hogy a merevszárny-pár a középkép keretéhez két oldalról, közvetlenül a mozgószárnyak mögött csatlakozott, a kereten ma is megfigyelhető horonyba illesztve. A középkép (és a merevszárnyak) magassága kissé meghaladja a mozgószárnyakét. A merevszárnyak és a középkép alul egyaránt egy, minden bizonnyal a pre-

a külső oldal alsó és felső szegélyénél megfigyelhető, az esztergomi példához teljesen hasonló, a tábla szálirányára merőleges lécz; a táblát azonban kettéfűrészték, így az eredeti szerkezet ma már nem vizsgálható.

¹⁸ Az asztalosszerkezet megértésében és dokumentálásában nyújtott segítségért, valamint a teljes oltár restaurátori megfigyeléseiben nyújtott közreműködésért Szakács Mártonnak tartozom köszönettel. Az oltár felmérését Sarkadi Mártonnak köszönöm.



9. Axonometrikus részletrajz a Mária halála oltár mozgatható szárnyának és középképének asztalösszerkeztetéről (Sarkadi Márton)

dellára szerelt elemhez csatlakozott, amelynek tetejébe vésett horonyba lehettek beleállítva (a középkép-kerettel együtt!); és hasonlóképpen csatlakozhattak egy felső párkányhoz, gerendához is. Erre utal a középkép keretének mind alsó, mind felső lécnél végighúzódnak, az átfestés ellenére is megfigyelhető vízszintes „szakáll” a színezésben, amely egyértelművé teszi, hogy a középkép 7 mm mélyen egy horonyba volt befogva, színezése pedig ezt követően, a keretszerkezettel együtt készült. Ezzel az illesztést jelző vonallal pontosan egybevág a mozgószárnyak egyébként szokatlan, a középképnél mind alul, mind fölül pár milliméterrel alacsonyabb volta, hiszen a szárnyak csak így voltak mozgathatóak.¹⁹ (11. a–b kép)

19 Kétségkívül különös, hogy a predella keretén sehol sincs az eredeti összeállításra egyértelműen utaló rögzítésnyom vagy lenyomat. Elképzelhető, hogy a középkép és a merevszárnyak rögzítését szolgáló, a predellára szerelt gerendát enyvezéssel és facsapokkal rögzítették a predella keretéhez. Talán ezt szolgálhatták azok a kis méretű

Stílus és keltezés

Kétségkívül nehezen teszi elképzelhetővé az oltár elemének összetartozását a táblaképek stílár sokfélesége.

A Mária halála oltár középképe és mozgószárnyai, illetve a belső és a külső oldal képei sem tekinthetők teljesen egységesnek stílusuk szempontjából. Az Albrecht-oltár mesterével való összefüggést leginkább a középkép alapján szokták felvetni, nyilván nem véletlen azonban a korábbi szakirodalom óvatos fogalmazása: „Oszták festő az Albert-oltár mesterének hatása alatt”.²⁰ A Mária halála ábrázolás mind kompozíciója, mind felfogása tekintetében elképzelhetetlen az Albrecht-oltár azonos témájú táblájának, sőt: az Alb-

csaplyukak, amelyek betömött nyomai megfigyelhetők még a predella tetején, szabálytalan kiosztásuk azonban bizonytalanná teszi a feltételezést.

20 CSÉFALVAY Pál (szerk.): *Keresztény Múzeum, Esztergom*. Budapest, Corvina, 1993. 186 (Végh János).

recht-oltár mestere munkáinak, festészeti szándékának ismerete nélkül. A kompozíció esetében sincs szó azonban szolgai átvételről, számos eltérés fedezhető fel, az esztergomi kép stílusa pedig: az alakok, az arctípusok, a redővezetés felidézik ugyan az említett mester műveit, de nem mutatnak közelebbi hasonlóságot vele. Mégis, a kompozíció átvétele mellett, a németalföldi előképekre visszavezethető festői felfogás, a térképzés, a realisztikus pontossággal megfestett gazdag részletek, a brokátminták rokonsága kétségtelen összefüggést sugall az Albrecht-oltár mesterének környezetével. Ugyanez a felfogás érezhető az oltár hétköznapi oldalán: az imazsámoly részletei – a kárpit festett mustárja, a számoly profilja visszaköszönnek az Albrecht-oltáron, akárcsak a fröcskölt mintájú padló.²¹ Valós tárgyak imitálásának szándéka tükröződik a Mária számolyára akasztott feliratos tábla aprólékosan megfestett részleteiben – míves akasztójában, és annak a számoly mellvédjére vetülő árnyékában is. A hétköznapi oldal arctípusai azonban (mind a mozgó, mind a merevszárnyakon) egészen más jellegűek, mint az oltár középképén; Mária arcának esetében ez különösen nyilvánvaló, bár a haj elrendezése igazodik az ünnepi oldalon látotthoz. Az Albrecht-oltáron németalföldi hatásra utaló részletgazdagság, a mindennapi élet tárgyainak felbukkanása egyértelmű jellegzetessége az *Evagationes spiritus* tábla kompozíciójának is, bizonyos építészeti elemek, a háttér kialakításának módja talán ennél konkrétabb kapcsolat feltételezését is megengedi az Albrecht-oltár külső, a Karmelita-legenda jeleneteit mutató tábláival. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a táblakép egykori ünnepi oldalán látható Olajfák hegye ábrázoláson (akárcsak a predella Júdás csókját és a Keresztvitetelt mutató középképén) sokkal erőteljesebben érezhető a húszas-harmincas évek bécsi „nagyműhelyének”, a Bemutatások mesterének, vagy a St. Lambrecht-i Votívtábla mesterének fel-



10. Illesztési jelek a Mária halála oltár szárnytáblájának keretén
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

fogása.²² Ezzel magyarázható azon kutatók véleménye, akik a táblaképet a Bemutatások mestere követőjének tulajdonították.²³ Összhatásában, a térfelfogás, a természeti részletek, az alakok arányainak tekintetében azonban nem állnak messze ezek a képek a Mária halála oltár mozgószárnyainak passiójeleneteitől, bár a részletekben legalább annyi különbség is felfedezhető, mint amennyi hasonlóság.²⁴

21 KOLLER 1981 (ld. 5. j.) 146. szerint nemcsak a Mária halála, de az Angyal üdvözlés is a nagyobbik Albrecht Altar megfelelő kompozíciójának másolata. Ez a megállapítás nem tűnik indokoltnak.

22 Nagyműhelyként vagy „munkacsoportként” kezeli, de az egyes alkotások/mesterek közötti összefüggéseket jóval differenciáltabban elemzi JÖRG OBERHAIDACHER (Jörg OBERHAIDACHER: *Die Wiener Tafelmalerei der Gotik um 1400. Werkgruppen, Maler, Stile*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2012); az időszak bécsi szükségnevei közti összefüggések azonban máshol is felbukkannak. Lásd például Agnes HUSSLEIN-ARCO–Veronika PYRKER-AURENHAMMER (Hg.): *Wien 1450: Der Meister von Schloss Lichtenstein und seine Zeit*. Ausstellungskatalog. Wien, Unterer Belvedere, 2013. 226. Pyrkér-Aurenhammer az András-oltár mestere és a Votívtábla mestere közti összefüggésről és a jellegzetes, a bécsi 1420–1430-as évekbeli festészetben általánosan elterjedt háttér-elemekről is (sziklák, kerítések, aljnövényzet stb.). Uo. 238.

23 CSÉFALVAY 1993 (ld. 20. j.) 186–187 (VÉGH János). POSZLER Györgyi a Bemutatások mestere egyik követőjének gondolja a festőt, de megjegyzi, hogy „a térszerkesztés az egymás mellé sorolt tárgyi elemek életképszerű egységbe rendezése és valósághű visszaadásukra való törekvés azonban egyértelműen tanúskodik a Bécszet az 1430-as években elért németalföldi hatások asszimilálásáról”. Lásd *Sigismundus Rex et Imperator: Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Budapest–Luxembourg, Szépművészeti Múzeum–Musée national d’histoire et d’art, 2006. 624. Kat. 7.64 (POSZLER Györgyi).

24 A predella középképén és a jobb oldali retábulumszárny Keresztvitetel jelenetén is felbukkanó páncélos katonák azt az ún. Kastenbrustot viselik, fejükön vassalappal, amely az Albrecht-oltár Hatalmasságok királynője (Königin der Potestates) táblaképén is megjelenik.



11.a. A Mária halála oltár egyik nézetének rekonstrukciója, alaprajza és keresztmetszete (Felmérés: Sarkadi Márton)



11.b. A Mária halála oltár második nézetének rekonstrukciója, alaprajza és keresztmetszete (Felmérés: Sarkadi Márton)

Az infravörös reflektográfia csak kicsit finomítja mindazt, amit szabad szemmel is megállapíthattunk a stílári egyezések és különbözőségek tekintetében. A középkép, a szárnyak belső és külső oldala, valamint a merevszárnyak nagyjából egységes, biztos kezű, határozott vonásokat alkalmazó alárajzot mutatnak. A kontúrokat feltűnően gyakran sűrű, apró vonalkázással árnyékolják. Ezzel szemben a predella és az *Evagiones spiritus* tábla reflektogramjai egy lényegesen kapkodóbb, odavetettebb, durvább vonalakkal dolgozó, egyértelműen más jellegű rajztudásról tesznek tanúságot.²⁵ (12–14. kép)

Kétségtelen, hogy a stílári összevetés nem egyértelműsíti a predella és a retábulum összetartozását, de a köztük levő különbségek ellenére – véleményem szerint – nem is zárható ki, hogy egykor azonos szerkezethez tartoztak, különösen, ha figyelembe vesszük a kor bécsi festészetére jellemző stílári sokféleséget. Az 1447-re keltezett Frigyes-oltár egyes részei között is tapasztalható diszkrpanciák sokáig arra készítették a kutatókat, hogy utólag összeállított alkotásként tekintsenek a nagy méretű retábulumra. A 15. század első feléből fennmaradt bécsi emlékek közötti összefonódások és keresztezések arra utalnak, hogy a bécsi festők ebben az időszakban semmi esetre sem különíthetőek el szigorúan vett műhelykeretek szerint. A képek sok-

félesége egyrészt a festőként dolgozók nagy számára, másrészt az egy műhelyben esetenként csak alkalma-tilag együtt dolgozó alkotókra enged következtetni. Ebben a felállásban nem zárható ki (amennyiben ezt más érvek alátámasztják), hogy egy műhely valamely megbízást esetleg feloszt a saját stílusát képviselő és a kívülről érkező, más műhelystílust elsajátított, „bedolgozó” festők között.²⁶

A képek stílusa alapján nem meglepő, hogy az Albrecht-oltár hatását erősebben képviselő retábulumot 1440 körülre keltezze a szakirodalom, míg a Bemutató-sok mesterének egy generációval korábbi stílusát tükröző predellaelemeknek inkább 1420–1430 környékére való keltezését tartották indokoltnak.²⁷ Az oltáron 2019-ben elvégzett dendrokronológiai vizsgálatok pontosították a korábbi elképzeléseket.²⁸ (15. kép) A retábulum merevszárnyaihoz felhasznált deszkák évgyűrűi alapján a Szent Katalin-táblához felhasznált fa utolsó évgyűrűje 1434-es, míg a Szent Borbála-táblán az utolsó látható évgyűrű 1445-ben keletkezett. A két dátumot terminus post quemként kezelve, minimális, két-három éves szárítási idővel számolva tehát legkorábban 1447–1448 körül, ideális, nyolc-tíz év körüli szárítási idővel pedig 1453–1455 körül készülhetett az oltár.²⁹ A keltezés teljes mértékben megfelel az Albrecht-oltár mesterének hatása alatt készült más alkotásokról rendelkezésre

25 Feltűnik az IR-felvételeken, hogy a retábulum mozgószárnyainak külső oldalán, Mária alakját az alárajz csukott szemmel ábrázolja. Máriát az Angyal üdvözlően csukott szemmel mutatni nem általános jelenség, nem elképzelhetetlen az oltár összetett ikonográfiájára való tekintettel, hogy a részlet eredetileg további üzenetet lett volna hivatott közvetíteni. Szintén figyelemre érdemes, az IR-felvételeknek köszönhetően megismert részlet, hogy a kereteket eredetileg váltakozó arany, illetve ezüst, patronos festéssel díszítették.

26 Érdekes lehet ebben az összefüggésben Antje Fee Köllermann egyelőre nem igazolható, ám elgondolkodtató felvetése, miszerint a Frigyes-oltár műhelyéből fennmaradt táblaképek nagy száma és sokfélesége többek között arra utal, hogy az ott dolgozó festők nem voltak a teljes oltárszerkezet kivitelezéséért felelős fővállalkozók, hanem csak és kizárólag a festői feladatokkal foglalkoztak. „Anders als das zuvor genannte Atelier des Jakob Kaschauer, für den die Quellen eine Taetigkeit als Generalunternehmer für grosse Retabelprojekte bereits in den 1440-er Jahren nahelegen, war die Werkstatt des Friedrichsmeisters also möglicherweise nicht mit zeitaufwendigen Planungen komplexerer Altarensembles befasst, sondern beschränkte sich allein auf die Ausführung der Malereien.” Antje Fee KÖLLERMANN: „Nach Monstranzischer Gewichtung und formierung” Anmerkungen zu Gestalt und Konzeption gotischer Altarretabel. In: HUSLEIN-ARCO-PYRKER-AURENHAMMER 2013 (ld. 22. j.) 25. Valamint lásd még „Die stilistische Brücke verdeutlichen, dass die Herstellung eines solchen Retabels viele Mittel und Kräfte band und nicht selten auch ein Planwechsel noch im Verlauf der Arbeit erfolgte” Uo. 22.

27 BENESCH 1929 (ld. 14. j.) 68. javasolta az *Evagiones spiritus* kép és a predella 1450 környékére való keltezését, amelyet Pigler is elfogad. A későbbi irodalomban azonban a korábbi keltezés az általános.

28 A vizsgálatokat a Magyar Dendrokronológiai Laboratórium, dr. Grynaeus András végezte. A munka során azonban csak a merevszárnyak esetében sikerült értékelhető eredményhez jutni. A középkép hátoldala kiválóan hozzáférhető ugyan, ám a táblát olyan keskeny deszkákból állították össze, hogy nem sikerült az összehasonlítás-hoz szükséges évgyűrűszámot mérni rajtuk. A merevszárnyak és a középkép hátoldala ugyanakkor nemcsak a dendrokronológiai vizsgálat, de a műhelyekben zajló munkamódszerek szempontjából is érdekes, életszerű információkat tartalmaz. Az itt fennmaradt, minden bizonnyal az oltárral egykorú, talán szénél készült vázlatok, rajzok nyilvánvalóan a műhelyhez köthető, amolyan kézpróbalgató-sok: egy vimpergákkal, fiálékkal, kúszólevelekkel díszített gótikus architektúra részlete, egy profilban ábrázolt férfifej, és több más, mára már azonosíthatatlan részlet.

29 A faanyag szárítására szánt idő kérdése vonatkozóan viszonylag kevés kutatás ismert. Komoly előrelépést jelentenek ebből a szempontból azok a dendrokronológiai vizsgálatok, amelyek felirattal keltezett tárgyak anyagának kíváncsi idejére vonatkoznak. Ilyen, Cranach műhelyéből vett példákat közül például Peter KLEIN–Dietter ECKSTEIN: Die Dendrochronologie und Ihre Anwendung. *Spektrum der Wissenschaft*, Januar 1988. 56–68. Az eredmények szerint a Cranach által használt bükkfa deszkák anyagát egy évtől hét évig terjedő ideig szárították. Az előírások és szokások azonban időszakonként, területenként és az éppen aktuális követelmények szerint változhattak, vagyis általános szabályról aligha beszélhetünk. Ráadásul összefüggésben lehetett a szárítási idő azzal is, hogy a faanyagot maga a mester vagy a megbízó biztosította. Veit Stossra vonatkozóan ismert olyan forrás, amely szerint 1506-ban Nürnberg város tanácsa jóváhagyta, hogy az erdőből egy hársfát megkaphat

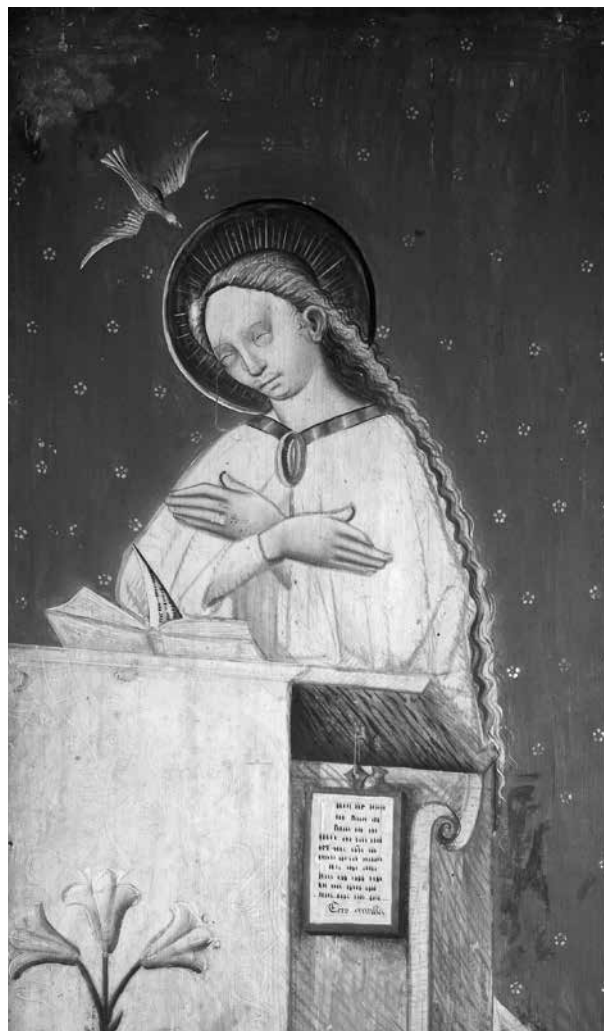
álló információknak. A század közepére keltezhető a Manfred Koller által oltárunkkal párhuzamosan, szintén az Albrecht-oltárral összefüggésben emlegetett aggsbachi oltár, és a kor Németalföld-recepciójának fontos példaként gyakran megemlített klosterneuburgi Magdolna-oltárt is 1456-ra keltezi felirata.

Az ikonográfiai program

Az esztergomi Mária halála oltár esetében az egységes képet, az egyes elemek összetartozását igazoló fő bizonyítékot kétségkívül nem a stílusjegyzés szolgáltatja, hanem valami egészen más. Első látásra az ikonográfiai program is meglehetősen szedett-vedettnek tűnik: a predella ábrázolásainak a Mária halála oltárral való összeillesztése nehezen képzelhető el, hiszen az Olajfák hegye, a Keresztvitel és esetleg a hiányzó predella-szárnynon látható harmadik (talán Kálvária-?) jelenet is ismétlődik magán a retábulumon.

Az ellentmondás feloldásához a predella szárnya, a magyar irodalomban Pigler Antal óta *Evagationes spiritus* néven ismert táblakép ikonográfiája vezethet el.³⁰

Az esztergomi kép életképszerűen ábrázolt szobabelsőt mutat, benne széken ülő, prémgalléros ruhát viselő, magát kis méretű, ovális tükörben nézegető fiatal nővel, akinek lábainál kincsesládák hevernek. Háta mögött falra szerelt polc, rajta különböző edények. A polc fölött, a famennyezetre függesztett rúdra vetve ruhadarabok, kelmék láthatóak. A szoba egyik fala a kültér felé nyitott, rajta keresztül utcarészletre látunk, egymás mellett sorakozó emeletes, magas kéménnyel ellátott (részben talán *fachwerkes*) kőépületekkel, az egyik pincéjében, illetve a pince előtt tárolt (boros)hordókkal, valamint a házak előtt álló, gazdagon felszerszámozott lóval. Az ábrázolt tárgyak majd mindegyikéhez a kép jobb oldala felől (az egykori jobb oldali kép felől) érkező hangsúlyos, vörös vonalról leágazó szálak vezetnek. Az ábrázolásról régóta köztudott, hogy a nemzetközi kutatásban „A Jó és a Rossz Imádság” ikonográfiájaként ismert típus egy



12. Mária alakja az *Angyali üdvözlés*ből. IR-felvétele
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

példája, amely a rendszerint két részre bontható kompozíció egyik felével, a rosszul imádkozó gondolatainak életképjellegű megjelenítésével azonosítható, ahol a vörös szálak az elkalandozó gondolatok irányát jelölik.³¹

két, a Liebfrauenkirche számára készítendő figura faragásához. (Idézi Michael BAXHANDALL: *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany*. New Haven–London, Conn.–Yale University Press, 1981. 29.) Nyilvánvaló, hogy amennyiben a megbízás már adott volt, és még csak az erdő egyik fájáról szól a döntés (tehát feltételezhetően még ki nem vágott fáról van szó), nem sok idő maradhatott az anyag szárítására. Ugyanakkor Michael Erhartról tudott, hogy saját faanyaglakkal rendelkezett, 1475-ben az ulmi domonkos konventtel kötött meg egyezést a templom falához csatlakozó tető építéséről, hogy

saját faanyagát („min Holz und bretter, so ich den zu dem hantwerck brauch”) ott tárolhassa. (Idézi BAXHANDALL uo. 104.)

30 A kép eddigi szakirodalmát lásd <https://www.keresztenymuzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=358&page=6&vt=> (Letöltve: 2019. augusztus 7.)

31 A téma legfrissebb irodalma: Achim TIMMERMAN: Good and Bad Prayers before Albertus Pictor: Prolegomena to the History of a Late Medieval Image. *Baltic journal of art history*, 5. 2013. 131–178. és



13. Keresztvitel és Júdás csókja a predelláról. IR-felvétel (Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

A fennmaradt emlékek legtöbbször Krisztus (többnyire keresztre feszített, esetleg Vir Dolorumként megjelenített) központi alakjának két oldalán egy gazdag és egy szegény ember térdel, imára kulcsolt kézzel. Míg a kegyesen imádkozó szegény (többnyire zaránkként megjelenített) alak gondolataira vagy imáinak irányára utaló, szájából kiinduló, vékony vonalak Krisztus sebeihez vezetnek, addig a gazdag ember fejétől eredő szálak a háta mögött megjelenített, gyakran emeletes, toronyszerű épület különböző helyiségeiben ábrázolt világi hívságokhoz visznek. Az ábrázolás-típus Achim Timmermann szerint, mintegy képi megjelenítése a Hegyi Beszéd sorainak:³²

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincset a földön, ahol moly rágja és rozsdá marja, s ahol betörnek és ellopják

a tolvajok! A mennyben gyűjtsetek kincset, ahol nem rágja moly és nem marja rozsdá, s ahol nem törnek be és nem lopják el a tolvajok! Ahol a kincs, ott a szív is”, illetve: „Senki sem szolgálhat két úrnak, mert vagy az egyiket gyűlöli, és a másikat szereti, vagy az egyikhez ragaszkodik, és a másikat megveti: nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak.” (Mt 6,19–21,24.)

Az ikonográfiai típus Timmermann által azonosított, legkorábbi ismert példája, a bencés környezetben keletkezett engelbergi Psaltériumban (1330 körül) maradt fenn, a későbbiek azonban többnyire plébániatemplomok vagy ispotálykápolnák falképein jelentek meg.³³ Szárnyasoltáron eddig egyetlen előfordulása ismert, a regensburgi Armseelenaltar (1488) egyik tábláján. A képtípus elterjedése nyilvánvalóan metszeteknek kö-

Orsolya MEDGYÁNSZKY: *To Guide the Wandering Mind: A Therapeutic Triptych in Esztergom*. (kézirat, megjelenés alatt). Timmermann-nál lásd a típus jelenleg ismert példáinak katalógusát és az

ikonográfia teljes korábbi irodalmát is.

³² TIMMERMAN 2013 (ld. 31. j.) 132.

³³ TIMMERMAN 2013 (ld. 31. j.) 136.



14. Olajfák hegye, a predella egykori mozgószárnnya. IR-felvétel
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

szönhető, amelyek közül a legkorábbi, az 1430–1460 között keletkezett, a müncheni Staatliche Graphische Sammlungban őrzött fametszet, amely egyben a legtöbbet hivatkozott és sok szempontból meghatározó példa.³⁴ A két részre osztott metszet balról a kereszt alatt imádkozó két férfialakot mutatja, ahol a gazdag, a rosszul imádkozó gondolatait, fohászait egy ördög irányítja a jobboldalon látható, hat, párosával egymás alatt elrendezett mezőben ábrázolt világi örömek felé.

Az eddig ismert és fennmaradt, Timmermann által összegyűjtött (mintegy negyven) ábrázolást áttekintve, több olyan példát is találunk, amelyek nem egyszerűen az imádság megfelelő módját kívánják tanítani és illusztrálni a hívek számára, hanem elhelyezésük, az ábrázolás kontextusa arra utal, hogy szorosan kapcsolódnak a halál, az elmúlás kérdésköréhez.

34 Cod. lat. 12714 számon nyilvántartott, a ranshofeni Ágoston-rendi kolostorból származó kódexbe két másik metszettel együtt bekötve. A kódex didaktikus értékeket tartalmaz. Teljes irodalmát lásd TIMMERMAN 2013 (ld. 31. j.) 167–168.



15. A Mária halála táblakép hátoldala
(Fotó: Mudrák Attila, Keresztény Múzeum)

A wismari Szentléleknek szentelt ispotálytemplom falképe a temetőbe vezető ajtónyílás egyik oldalán látható, míg pandanjaként, az ajtó másik oldalán a három élő és a három holt halandóságra figyelmeztető legendájának ábrázolása bukkan fel.³⁵ A Jó és a Rossz Imádság 1400 körül keletkezett falképéből már csak a gazdag ember kincseit mutató részlet maradt fenn, amely nem felsorolásszerűen jeleníti meg a tárgyakat, hanem életképszerűen egy, a Hansa-városbeli kereskedelmi épületek, a *Kontorhaus*ok elrendezését idéző, két-

35 TIMMERMAN 2013 (ld. 31. j.) 139–140 (Fig. 3); Hans Christian FELDMANN–Gerd BAIER–Dietlinde BRUGMANN et al.: *Mecklenburg-Vorpommern. Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler* (Dehio-Handbuch) 18. Berlin–München, Deutscher Kunstverlag, 2016. 2. Aufl. 754–755.



16. A Jó és a Rossz Imádság ábrázolása a wismari Szentlélek-ispotálytemplom falán (A szerző archívuma)

szintes lakóházat ábrázol.³⁶ Jól láthatóak még a balról, (a képnek ma már elpusztult része felől) a szobák, illet-

ve a bennük ábrázolt világi hívságok irányába érkező vonalak, nyilvánvalóan a gazdag ember gondolatainak megjelenítéseként. (16. kép)

Hasonló lehetett a kontextusa a 15. század első felére keltezhető einbecki leprások kápolnájának falán fennmaradt falképnek, és a franciaországi Venanson Szent Sebestyén kápolnájában látható, 1481-re keltezhető freskónak is, amely az épület titulusa és a falképciklus ikonográfiája szerint is a fertőző betegségek, elsősorban a pestistől való félelem jegyében készült.³⁷ A Jó és a Rossz Imádság ikonográfiai típusa tehát többször is előfordul a halál általi fenyegetettség, illetve az arra való felkészülés, a Jó halál összefüggésében. Tanítása a földi javaknak és a velük járó gondoknak a hátrahagyásáról szól a túlvilágra való távozás pillanatában, a jó út pedig az ezekről való lemondás és a Hit felé fordulás. Hiszen „könnyebb a tevének átmenni a tűfokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába” (Lk 18,25).

Mindezeket szem előtt tartva érdemes visszatérnünk az Esztergomban őrzött predella és a Mária halála oltár összetartozásának és pontos funkciójának kérdéséhez. Sajnos viszonylag kevés információval rendelkezünk a szárnyakkal ellátott predelláknak és a hozzájuk tartozó szárnyasoltároknak a liturgiában, a liturgikus év egyes időszakaiiban betöltött szerepével és a használatukra utaló előírásokkal kapcsolatban. A fennmaradt adatok és példák azonban, legalábbis a 15. század első felére–közepére vonatkozóan, megengedik azt a feltételezést, hogy a predella és a retábulum bizonyos időszakokban nem szimmetrikusan, hanem egymással ellentétesen működött. A nürnbergi St. Sebald-templomra vonatkozóan fennmaradt, 1482-es ún. *Messnerpflichtbuch* az ottani Apostol-oltár liturgikus használatával kapcsolatosan úgy rendelkezik, hogy amennyiben Mátyás apostol napja nagyböjtre esik, tehát az oltár maga csukva van, akkor a predella szárnyait kell kinyitni.³⁸ A predella tehát az oltárszárnyakkal épp ellentétesen működhetett, akkor nyitották ki, amikor az oltárt magát a liturgikus

36 A ház egyes helyiségeiben megjelenő kincsek néhány részlete (a szobában ülő, magát tükörben nézegető fiatal nő, a rúdra akasztott kelmék), megjelenésük módja meglehetősen közel áll az esztergomi kép elemeihez.

37 Az einbecki Szent Bertalan-kápolnához lásd TIMMERMANN 2013 (ld. 31. j.) 141–142 (Fig 4), valamint DI 42, Einbeck, Nr. 31 (Horst Hülse): www.inschriften.net, urn:nbn:de:0238-dio42g007k0003109. (Letöltve: 2019. június 14.) és Stephan WINGERT (Hg): *Baudenkmale in Niedersachsen. Stadt Einbeck* 73. (Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland). Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, Petersberg, Michael Imhof Verlag, 2017. 501–508. Venanson falképeihez: Achim TIMMERMANN: Vain labor? Things, strings, and

the human condition in the art of Giovanni Baleison. *Res / Peabody Museum of Archaeology and Ethnology and the Harvard University Art Museums*. 65/66. 2014/15 (2015), 224–241.

38 A forrást idézi Gerhard WEILAND: *Die Sebalduskirche in Nürnberg. Bild und Gesellschaft im Zeitalter der Gotik und Renaissance*. Petersberg, Michael Imhof Verlag, 2007. 670, l. 4. b. 3 „Matthias (24. Februar) ...man beleuchtet den zwölfbotenaltar ...wen er in der fasten gefehlt, so tut man newer (=nur) den sarch auf und ein ander Tuch”. Hasonló példák ismertek a Lorenzkirche *Messnerpflichtbuch*éből is. A témához lásd: Johannes TRIPPS: Unerwartete Wandlungen. Fallstudien zum Öffnen und Schliessen von niederländischen Retabeln. *Wallraf-Richtarz Jahrbuch*, 79. 2018. 21–42.



17–18. E. S. Mester: *Ars moriendi* (ötödik képpár) – A ragaszkodó fővénységbe taszító kísértés, illetve a vele szemben nyújtott angyali inspiráció

év megfelelő előírásait betartva csukva kellett tartani. Talán ilyen módon képzelhető el az esztergomi oltár működése is.³⁹ A predella nyitott szárnyai és középképe mutatták a passiójeleneteket, amelyek az oltár Angyali üdvözlés kompozíciójával együtt voltak láthatóak, így egyetlen jelenet sem ismétlődött. Amikor viszont az oltár nyitva, a predella pedig csukva volt, akkor A Jó és a Rossz Imádság ábrázolása Mária halálának jelenetével képezett egy nézetet. (11. kép)

A Mária halála oltár középképének sok apró, ám gazdag jelentést hordozó részlete akkor válik igazán szembeötlővé, ha a kompozíciót összevetjük a kétségkívül

előképűl szolgáló Albrecht-oltár megfelelő táblaképével, amelyről – minden szerkezeti és stílári összefüggés dacára éppen ezek a mély értelmet hordozó elemek hiányoznak. Ezek értelmezési lehetőségeit Eörsi Anna tanulmánya tárta fel részletesen; gazdag képteológiai összefüggések révén mutatva be, hogy a hétköznapi élet számos apró, a valóság-hűség szándékával (is) ábrázolt elemének a jeleneten való felbukkanása nem egyszerűen a szakirodalomban gyakran emlegetett „Németalföld-recepcióra” vezethető vissza. A halottas ágy körül látható apró részletek nyilvánvalóan Mária halálára vonatkoztatható (ikonográfiai) jelentést hordoznak,

³⁹ A jelenség nyilvánvalóan nem általánosítható. Írott források hiányában azonban a képi programból is vonhatunk le bizonyos esetekben következtetéseket. A predella és a retábulumszárnyaknak a fentiek szerinti, egymással ellentétes használatával magyarázható talán az 1447-re keltezett Frigyes-oltár egyes ábrázolásainak ismétlődése is. Mivel mára elfogadottá vált, hogy a retábulum stílusán különbö-

ző elemei nem utólagos összeszerelés eredményeként kerültek az oltárszerkezetbe, hanem az eredeti program részei, a predellán, illetve a retábulumszárnyakon egyaránt megjelenő, ismétlődő jelenetek talán arra utalhatnak, hogy az oltár különböző nézeteinek részét képezték, tehát nem egyszerre voltak láthatóak. A magyarázat, az esztergomi oltár hasonló szerkezetét is figyelembe véve arra utalhatna, hogy a 15. század első felében, közepén a bécsújhelyi (esetleg a bécsi)

jelentős részük Mária tisztaságával, a szeplőtelen fogantatással összefüggésben értelmezhető, mások az átlag hívő imádságos mindennapjainak ismerős részletei; megjelenésük oka ugyanakkor az oltár itt javasolt új kontextusában válik érthetőbbé. Áttekintésükhöz idézzük fel Eörsi Anna gondolatait.⁴⁰ Mária ágyának jellege, cikornyás veretei a frigyláda-ábrázolásokra emlékeztetnek. A nem korhadó akácfából készült frigyládát pedig (benne az Ószövetség tábláival), az epheszoszi zsinat óta, Mária Krisztust hordó teste típusának tartották.⁴¹ Az ágy bal oldalán pecsétviaszpöttyökkel az ágyra ragasztott pergamenlap látható, amely Krisztus arcát, a Vera Ikont mutatja. A római Szent Péter-bazilika ereklyéinek típusát képviselő Szent arc áldást, szerencsét hoz, a gonosz szellemeket távol tartja, földi és földöntúli zarándoklatokra utal. Krisztus arcmásának nézése a bűnbocsánat ígéretével, megváltással kecsegtet.⁴² A Krisztus-arctól jobbra egy hasonlóan rögzített csíkot ábrázolt a festő, amelyen a *Caspar + Walttisix + Melchior* szavak olvashatók. A három király nevét felidéző kis felirat az ún. *Dreikönigszettelre* vagy *Dreikönigsegenre* utal, testi és lelki betegségek ellen mondható imára, „varázsszövegre”. A mágikus erővel bíró sorokat a királyok nevének felidézése is helyettesítheti, közbenjárásukat biztosíthatja, ahogyan ez a mai napig fennmaradt a házszentelés hagyományában. A haldoklók haláluk órájában a három király oltalmát is kéri, ami talán arra vezethető vissza, hogy a napkeleti bölcsek bibliai utazásuk és a kölni búcsújárás miatt is az utasok, a zarándokok pártfogói. Földi életútja végén, túlvilági zarándoklata kezdetekor ezért fohászkodik hozzájuk a haldokló.⁴³ A kép tehát vegyesen tartalmaz olyan elemeket, amelyek egyértelműen Mária személyére, szeplőtelen voltára utalnak, de emellett olyanokat is, amelyek a népi vallásosságból jól ismert elemekként a hétköznapi ember, az egyszerű halandó számára jelentenek útbaigazítást, figyelmeztetést, buzdítást. A három király nevét mutató pergamencsíkhöz egy légy közelít, a nyitott könyv piros csatja pedig rámutat egy, az ágy oldalán mászó pókra. Mindkettő ősidőktől fogva a bűn,

a piszok, a betegség szimbóluma. Ugyanebben a szférában értelmezhető a talaj különös mintája. A fakőzöld padló emlékeztet ugyan a szárnyak külső oldalán, illetve a merevszárnyakon látható fröcskölt mintára, közelebbről megnézve azonban egyértelmű, hogy tele van apró, fényben megcsillanó fantáziaállatokkal: hosszú nyakúak, hosszú testűek, némelyiknek csőre van.⁴⁴ Mária halálának ábrázolásain, a makulátlan és mindenféle szennytől mentes Istenanya halálos ágyánál az ördögi lényeknek rendszerint nincs helye. Jelenlétük utalhat arra, hogy Mária frigyládát szimbolizáló fekhelyét megpróbálják kikezdeni a szennyet szimbolizáló állatok – sikertelenül. Utalhat ugyanakkor a predella ábrázolásához kapcsolódóan a halandókat fenyegető, megkísértő veszélyekre is, amelyek ellen éppen Mária példáját szem előtt tartva, és a Jó fent említett princípiumának – a Szent arc és a háromkirályok által képviselt – segítségül hívásával lehet védekezni. A középkori írásbeliségben többször feltűnik, hogy amikor Máriát mosdatták, makulátlanak és mindenféle szennytől mentnek találták; egy másik, Damaszkuszi Szent Jánosra visszavezethető hagyomány értelmében pedig megmosták ugyan Máriát, de nem ő tisztult meg a víztől, hanem a víz tőle.⁴⁵ Ebben az értelemben az ágy alatt megjelenő széles karimájú tál, a benne fekvő kefe, mellettük az áttetsző, fehér kelmét tartalmazó fadóboz, és a jobb szélen egy ugyanilyen forma kisebb tárgya, rajta kancsóval, minden bizonnyal a halottmosdatás elemeiként szerepelnek, de az ágy alá tolva, mint amire nincs szükség Mária esetében. Annál inkább szükség van ezekre az eszközökre a földi halandók elmúlásához kapcsolódóan. Mária halála éppen szeplőtelenisége miatt tér el a földi halandókétól: az ő teste nem lett az enyészeté. A vonatkozó szövegek hangsúlyozzák, hogy a földi halandókkal ellentétben ő, halála órájában nem érzett fájdalmat, félelemre nem volt oka. Mária halála az abszolút jó halál szimbóluma a középkori keresztény ember számára.⁴⁶

Ahogyan azt Eörsi Anna is megállapította, a triptichon által képviselt Mária halála ikonográfiai típus a beteg-, illetve halálábrázolások tágabb családjába tarto-

liturgiában is jelen volt a retábulumhasználatnak ez a formája.

40 Mivel Eörsi Anna tanulmányának gondolatmenetünk szempontjából számos, jelen elemzés szempontjai szerint idevágó értelmezése, részlete van, a Mária halála ábrázolás részleteinek itt következő tárgyalását szorosan a hivatkozott tanulmány nyomán végeztük. Így válik egyértelművé az is, hogy Eörsi Anna számos megállapítása ebben az új kontextusban újabb megerősítést nyer, illetve az általa feltett kérdések egy részére talán most lehet választ adni. Eörsi Annának külön köszönettel tartozom a tanulmány átolvasásáért és a hozzáfűzött javaslataiért.

41 EÖRSI 2005b (ld. 6. j.) 4.

42 EÖRSI 2005b (ld. 6. j.) 6.

43 EÖRSI 2005b (ld. 6. j.) 7.

44 EÖRSI 2005b (ld. 6. j.) 2.

45 Idézi EÖRSI 2005b (ld. 6. j.) 3.

46 Gertrud SCHILLER: *Ikonographie der Christlichen Kunst*. 4/2. Gütersloh, Verlagshaus Gerd Mohn, 1980. 133; Klaus SCHREINER: *Der Tod Marias als Inbegriff christlichen Strebens. Sterbekunst im Spiegel mittelalterlicher Legendenbildung*. In: Arno BORST–Gerhart v. GRAEVENITZ et al. (Hg.): *Tod im Mittelalter*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz.

zik, a halotti szertartás középkorban általános elemeivel. Esetünkben ez kiegészül számos moralizáló, a haldoklóhoz, a haldoklókhöz szóló részlettel. Olyan képről van szó, amelyen a középkori halálábrázolások tipikus velejárója: angyal és ördög harca a fent felsorolt elemek felbukkanása által egyértelműen jelen van, és amelynek üzenete a predella moralizáló ábrázolásával egységben szemlélve teljeseedik ki. Ördög és angyal, hit és hitetlenség küzdelme a haldokló lelkéért egy másik középkori ábrázolástípus, az *Ars moriendi* jól ismert, kétszer öt ábrázolásán végigvonuló motívuma. A párhuzam adódik tehát. Az esztergomi *Evagationes spiritus* táblán ábrázolt, a gazdag ember által vágyott kincsek – saját szépségében gyönyörködő fiatal nő, a szobában felsorakoztatott edények és ruhák, különböző használati és luxuscikkkel teli ládák, felszerszámozott ló, boroshordók és nagy, elegáns épületek – szintén zsánerszerű elrendezésben az illusztrált *Ars Moriendi*-traktátusok ötödik képpárján, a földi, múlandó értékek általi megkísértést megjelenítő metszeten igencsak hasonló módon bukkannak fel. A metszet párdarabján az angyal intelmei a kétségek közt vívódónak kapaszkodót nyújtanak; a hívó haldoklónak, a jól imádkozó, illetve jó halált haló embernek segítségére sietnek, példaként mutatva a saját fiának kereszthalálát elszenvedő Máriát, illetve Krisztust, aki pedig saját anyját (és az apostolokat) meghalni hagyta hátra, míg azok mindent feladtak, hátrahagytak, hogy Őt követhessék.⁴⁷ (17–18. kép) Az ördög általi megkísértés eszközei esetünkben az *Evagationes spiritus* néven ismert táblaképen (a predellaszárny külső oldalán), míg az intelmeket, a példaképet és a valódi célt: a földi javaktól való elfordulás jutalmát, az üdvösség ígértét a nyitott retábulum középképen Mária halálának ábrázolása, illetve a szárnyak belső oldalán feltűnő passiójelenetek képviselik.⁴⁸ Hasonlóképpen számos kapcsolat tűnik fel az *Ars moriendi* sorozat utolsó, a jó halált mutató ábrázolása és Mária halálának általánosan elterjedt ábrázolási formái között: az ágyban fekvő haldokló, akinek kezébe gyertyát adnak, az ágy lábánál feleslegesen próbálkozó, a hit, Krisztus és az Égi támogatás által már



19. E. S. Mester: *Ars moriendi* – Győzelem minden kísértések felett, a halál órájában

legyőzött szörnyek, a haldoklót épp elhagyó és az égiek által átvett lélek mind Mária halálának elterjedt ábrázolásain felbukkanó elemek, akárcsak az Elszenderedéssel gyakran együtt ábrázolt, Krisztus kereszthalálát mutató részlet. (19. kép)⁴⁹ Esetünkben az ábrázolások így példaképként ajánlják a pók és légy, ördögi lények által képviselt világból szabadulni próbáló, eltévelygő lélek számára a Szűzanya szenvedéstől mentes halálát, tisztaságát, segítségül hívva a passiójelenetek, a

tanz, 1993. 261–312.

47 Az *Ars moriendi*-ábrázolásokra, a középkori halálattitűdre vonatkozó irodalomban alapvető: Philippe ARIÈS: *Western Attitudes towards Death, from the Middle Ages to the Present*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1976; Philippe ARIÈS: *The Hour of Death*. New York, Alfred A. Knopf, 1981 és a szerző más művei, valamint lásd még Nigel F. PALMER: *Ars moriendi und Totentanz: Zur Verbildlichung des Todes im Spätmittelalter* (Mit einer Bibliographie zur „Ars Moriendi“). In: BORST–GRAEVENITZ et al. 1993 (ld. 46. j.) 313–334. Az *Evagationes Spiritus* kép ikonográfiai témáját az *Ars moriendi*-vel próbálta azono-

sítani GENTHON István: *A régi magyar festőművészet*. Vác, Pestvidéki Nyomda, 1932. 46. Idézi PIGLER 1932–1933 (ld. 8. j.) 126.

48 Hiszen a középkori mariológiai irodalom jól ismert gondolata, hogy Mária valójában Krisztus szenvedéseibe halt bele. Lásd az esztergomi oltár vonatkozásában EÖRSI 2005b (ld. 6. j.) 9.

49 Mária halálának, mint a jó halál egyik legelterjedtebb ábrázolási formájának és az *Ars moriendi*-traktátusoknak, illetve -ábrázolásoknak az összefüggéseiről lásd Donald F. DUCLOW: *Dying Well: The Ars moriendi and the Dormition of the Virgin*. In: E. E. DuBRUCK–B. I. GUSICK (eds.): *Death and Dying in the Middle Ages*. New York, Peter Lang,

Vera Icon és a Dreikönigszettel révén Jézus Krisztus és a háromkirályok közbenjárását is, egyértelműen utalva a kor hívő embere által jól ismert népi vallásosság elemeire. Felmerül a vázolt ikonográfiai keretek között, hogy az e világi javak általi megkísértést – az *Evagationes spiritust* – ábrázoló kép nem a korábban elképzelt, a kereszt alatt a jól és a rosszul imádkozó alakját mutató kompozíció párdarabja volt. Amennyiben a jó imádságra, illetve a jó halálra utaló ábrázolások a retábulumon, annak ünnepi oldalán mutatkoztak meg a hívek számára, akkor a predella lappangó, másik szárnyán talán csak a rosszul imádkozó, gazdag ember jelenhetett meg, akinek alakjától a szobabelsőt behálózó vörös szálak indultak. Hogy őt milyen kompozícióban kell elképzelni, arra egyelőre sajnos nem tudunk válaszolni.⁵⁰ Az esztergomi predella ünnepi oldalának ábrázolásait követve, az egykori jobb oldali szárny belső oldalán (a Születés, a Júdás csókja és a Keresztvitel után) éppen a Keresztre feszítés maga képzelhető el leginkább.

A késő középkori *Ars moriendi*-kiadványok kétségkívül egyúttal az *Ars meditando* mikéntjét is bemutató, széles körben ismert kézikönyvek, amelyek a mindennapos magánáhitat során is jól alkalmazhatóak. A jó halál és a jó imádság (valamint a helyes bűnbánat) szoros összefüggése idővel megjelent nemcsak az írott szövegekben, de a képi ábrázolásokon is.⁵¹ Ahogyan Jean Gerson írja 1404-ben kelt levelében, a gyónás és haldoklás hogyanjáról szóló munkáját nemcsak a haldoklás alkalmához

gondolta szükségesnek, de elképzelése szerint mondanivalójának közterületeken, templomokban, iskolákban, kórházakban és különféle vallási intézményekben közzétett képeken is meg kellett jelennie.⁵² A 15. század közepe táján, a Mária halála oltár megrendelésének időszakában, Bécsben nyilván elsősorban a bécsi egyetemhez kötődő, feltételelesen Nikolaus von Dinkelsbühlnek tulajdonított *Speculum artis bene moriendi* volt jól ismert a műveltebb körökben, nemcsak az egyházi, de a laikusok soraiban is.⁵³ Ugyanakkor a Bilder-Ars, az illusztrált *Ars moriendi*-kiadványok később olyannyira elterjedtették vált metszetábrázolásai is felbukkanhattak már a *meditatio mortis* képi megjelenítésében.⁵⁴

Ebben az értelmezésben az ikonográfiai program összefüggővé és nagyon is átgondoltá válik; így a méretegyezések és a készítéstechnikai rokonságok által megerősítve a retábulum üzenetének értelmezése igazolja a predella és a Mária halála oltár összetartozását – a stiláris különbségek ellenére is.

Kontextus

Az oltár eredeti felállításának helyére vonatkozóan nincs biztos információnk. Nem kétséges, hogy az Esztergomba került retábulum moralizáló ábrázolásainak összetett voltát, üzenetét figyelembe véve, leginkább egy

1999. 379–429. Valamint lásd még SCHREINER 1993 (ld. 46. j.).

50 Sajnos a wismari falkép esetében is éppen a gondolatok kiindulópontja, a földi javakhoz ragaszkodó, imádkozó alak semmisült meg, ráadásul arról sincs biztos információnk, hogy eredetileg nem tartozott-e az ábrázoláshoz egy jól imádkozó szegény ember is.

51 Az első *Ars moriendi*-traktátusok a haldoklók lelkét ápoló egyházi személyek számára készültek, a nagyobb járványok idején azonban a korábban latin nyelvű szövegeket lefordították a nép nyelvére, illetve ekkor jelenik meg a metszetsorozatokból álló Bilder-Ars is. (Az *Ars moriendi* bőséges irodalmának jelentős része magukkal a traktátusokkal, az azokat tartalmazó kéziratokkal foglalkozik. Alapvető: Rainer RUDOLF: *Ars moriendi, von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln, Böhlau, 1957. A Bilder-Ars témájához lásd Berndt HAMM: *Ars moriendi, Totenmemoria und Gregorsmesse: Neue Nahdimensionen des Heiligen im ausehenden Mittelalter*. In: Andreas GORMANS–Thomas LENTES [Hg.]: *Das Bild der Erscheinung: Die Gregorsmesse im Mittelalter*. Berlin, Rainer–Mann Verlag, 2007. 305–345, további irodalommal.) A helyes imádságnak a jó halállal való összefüggése nyilvánvaló egyes imakönyvek példájából is. Lásd például a mainzi Gutenberg Museum 1475 előtt keletkezett *Blockbuch*-ját, amely egy német nyelvű, kéziratos imakönyv részét képezte. (Lásd Dagmar PREISING: *Der gute Weg zum Himmel. Spätmittelalterliche Bilder zum richtigen Sterben. Das Gemälde Ars bene moriendi aus der Sammlung Peter und Irene Ludwig*. Ausstellungskatalog. Aachen, Suermondt-Ludwig-Museum, 2016. 17.) A jó imádságnak és vele párhuz-

mosan a helyes bűnbánatnak a halálra való felkészülésben betöltött szerepét hangsúlyozzák a hóraskönyvekben gyakran felbukkanó, haldoklókat, temetéseket ábrázoló miniatűrök is.

52 Jean GERSON: *Early Works*. (The Classics of western Spirituality 92) Ed. Brian Patrick MCGUIRE. New Jersey, Paulist Press, 1998. 224. Idézi: DEÁK Zsuzsanna: *Desperate – emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban*. *Erdélyi Múzeum*, 2013/1. 1–15.

53 A bécsi egyetemi körökhöz köthető *Speculum*, a bécsi egyetem teljes délnémet régióra kiterjedő befolyásának köszönhetően, számos, a német nyelvterületen készült kéziratban fennmaradt. Továbbá több *Sterbebüchlein* szerzője (aki Bécsben tanult vagy működött) a *Speculum*-ból merített; olyannyira, hogy az ismert *Ars moriendi*-traktátusok sorában elkülöníthető egy „bécsi iskola” néven számontartott csoport. (Johann Nider v. ISNV: „Directorium moriendi”-je; a bécsi Burg plébánosa, Thomas Peutner által jegyzett „Kunst des heilsamen Sterbens”; vagy később Bernhard v. Waging és Wolfgang Kydrer bécsi tanultságú tegernseei professzorok művei és számos anonim alkotás. Lásd *Lexikon des Mittelalters*. Reds. Gloria AVELLA-WIDHALM–Liselotte LUTZ et al. Stuttgart–Weimar, Verlag J. R. Metzler, 1999. I. *Ars moriendi*-szócikk 1039–1044 (R. RUDOLF).

54 Az *Ars moriendi*-ábrázolások (akárcsak A Jó és a Rossz Imádság ábrázolásai) elsősorban könyvillusztrációkként, metszetek formájában ismertek; az ún. *Sterbebüchlein*ek, *Blockbuch*ok részeként váltak elterjedt. Táblaképeken lényegesen ritkábban bukkannak fel, ha mégis (akár építáfműről, akár oltárképről van szó), akkor rendszerint az

ispotálytemplomban, temetőkápolnában, esetleg valamely donátor saját temetkezési helyéül kijelölt, magánáhitati célokat is szolgáló kápolnájában állhatott. Egyetlen adatunk, hogy a retábulum elemei Blasius Höfel gyűjteményéhez tartoztak, aki műtárgyainak jelentős részét Bécsújhelyen szerezte be. Ez is amellett szól, hogy az eredeti felállítás, a használat helyét leginkább Bécsújhelyen, esetleg Bécsben kell keresnünk; ugyanakkor a stíluskapcsolatok a készítés helyét szintén ehhez a területhez kötik. A kifejezetten különleges, számos utalást tartalmazó képi program egyértelműen tanult, esetleg a bécsi egyetemhez köthető megren-

delőre utal, akinek személyét és egyúttal a retábulum eredeti helyét talán nem lesz lehetetlen az ikonográfiai összefüggések ismeretében, az írott források segítségével azonosítani.⁵⁵

*Sarkadi Nagy Emese
Keresztény Múzeum, Esztergom
sarkadie@gmail.com*

ábrázolássorozat utolsó, tizenegyedik, a halál óráját megjelenítő kompozícióját alkalmazzák.

55 Bécsújhely ispotálytemplomára és a dóm melletti, 19. században lebontott karnerkápolnijára vonatkozó források között egyelőre nem

bukkantunk Máriának szentelt, vagy bármilyen módon az itt bemutatott oltárral kapcsolatba hozható említésre. Ismerve azonban a bécsújhelyi, illetve bécsi ilyen típusú források, végrendeletek, oltár-alapítványok gazdag tárházát, joggal remélhető további eredmény.

Ars meditandi - Ars moriendi

Suggestions to the Interpretation of the Death of the Virgin triptych of the Christian Museum in Esztergom

The Christian Museum owns a winged altarpiece from the mid fifteenth century, depicting the Death of the Virgin. It made part of the former collection of Blasius Höfel, later Karl Lemann and bishop Arnold Ipolyi, due to the last will of whom it reached Esztergom. In the 1839 auction catalogue of the Wiener Neustadt collection the description of the altarpiece mentions, besides the presently known central panel and two movable wings, also two stationary wings and a predella. All these can be identified in the Christian Museum's collection. The identification of the predella was earlier mentioned in literature, but supposing that it was mounted together with the altarpiece only at a later point, the assumption of their original connection was dropped. Latest researches proved however, that the predella was original part of the retable, moreover the Esztergom collection preserves a further part of it: the panel depicting the so called Evagationes spiritus, was one of the movable wings of the predella. The image, previously identified

as part of a depiction of the Good and the Bad Prayer, offers a new possibility of interpretation due to its connection to the Death of the Virgin altarpiece. Thus, in the iconographic program of the retable as a whole the Death of the Virgin works as symbol of the Good Death, while the wing of the predella can be interpreted just as the fifth pair of images of the Ars moriendi series - a depiction of the temptation through avarice, through earthly, ephemeral values. The altarpiece itself might have been part of the liturgical furnishing of a hospital-, graveyard-chapel or other similar sacral building, most probably in Wiener Neustadt, in Wien or its immediate surroundings.

Emese Sarkadi Nagy
Keresztény Múzeum, Esztergom
sarkadie@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

Mária halála, Ars Moriendi, Blasius Höfel, szárnyasoltár, 15. század, Bécsújhely

KEYWORDS

Death of the Virgin, Ars Moriendi, Blasius Höfel, Winged Altarpiece, Retable, Fifteenth Century, Wiener Neustadt

II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának ábrázolása 17. század végi könyvillusztrációkon

Az 1526. évi mohácsi csatáról jelenlegi ismereteink szerint nem maradt fenn szemtanú helyszíni vázlata nyomán készített képzőművészeti alkotás. A csatához köthető képi ábrázolások többsége – melyek közül az elsők az eseményről beszámoló német hírlevelek illusztrációi ként nagyon hamar megjelentek – nem az ütközetet vagy annak helyszínét mutatta be, hanem a korban népszerű képi toposzokat (török és páncélos keresztény katonák harca, a törökök kegyetlenkedései stb.) használt fel. A képzőművészeti emlékcsoport másik, kisebbik része a csatáról beszámoló írott források alapján igyekezett rekonstruálni a mohácsi hadi tájat és az ütközet eseményeit.¹

II. Lajos halálának ábrázolásával ismereteim szerint először Johann Nel 1581-ben készült, a törökök által megkínzott Hungáriát megjelenítő fametszetén találkozunk.² (1. kép) Az illusztráció Martin Schrott 1581-ben kiadott könyvében jelent meg, melyet a törökök elleni harcra buzdítva Rudolf császárnak ajánlott.³ A kötet keresztény országokat bemutató versei között találjuk a *Das Ungerland an alle ehrliebende Teutschen / wider den blutdürstigen Türcken* címűt, melyben a megszemélyesített Hungaria első szám első személyben (Ich Ungerland ein Königreich) számol be termékenységről,

a Mátyás király alatti felemelkedéséről, majd későbbi sanyarú sorsáról, a törököktől elszenvedett sérelmekről. Az elveszett városok – Buda, Székesfehérvár, Nándorfehérvár, Gyula, Szigetvár stb. – felsorolása után a szerző bemutatja a törökök ellen harcoló hősokeket: Mátyás királyt, Hunyadi Jánost, I. Ulászlót, II. Lajost, Thury Györgyöt, Zrínyi Miklóst.

König Ludwig wendts auch den rugk
Ob er gleich gern das best gethan
Wie dann gebürt eim ehren Mann
Thet wagen sich mit höldes mut
Zu retten das Christliche Blut
Aber er ward dem feind zu schwach.⁴

– olvashatjuk például II. Lajosról. A kép jobb oldalán egymás alatt több, a törökökkel vívott harcban elesett vagy jeleskedő történelmi személy – például a szigetvári Zrínyi Miklós, Hunyadi János vagy Mátyás király – holtteste mellett legalul a páncélba öltözött II. Lajos látható, amint lováról behanyatlak a mocsárba. Sinkó Katalin szerint a király halálát bemutató képek Dorffmaister István 18. század végi ábrázolásai óta Istvánffy Miklós leírását követik, „amely szerint II. Lajos me-

* A tanulmány a *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* program keretében, a bécsi Collegium Hungaricum és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

1 PAPP Júlia: Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója. In: FODOR Pál–VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 149–193; PAPP Júlia: Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben. *Magyar Könyvszemle*, 135. 2019. 3. sz. 364–393.

2 LUKINICH Imre: A három részre szakított ország. In: DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. III. kötet. *A kereszténység védőbástyája*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, é. n. [1939–1942]

64; GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1986. 18–22; MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Személyek múlt és művészet kapcsolatáról*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000. 362–363; ERDŐS Zoltán: II. Lajos ikonográfiája a 16. században. *Turul*, 87. 2014. 4. sz. 141. 52. tétel.

3 MARTIN SCHROTT: *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa*, München, 1581. 17r–17v. Vö. CENNERNÉ WILHELM GIZELLA: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Budapest, Balassi, 1997. A 52; TÜSKÉS GÁBOR: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA: *A Fortunatustól a Törökországi levelekig. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Universitas, 2015. 230.

4 SCHROTT 1581 (ld. 3. j.) 17r–17v.



1. **Johann Nel:** *Germánia a töröktől sanyargatott Hungária segítségére siet.* Farnetszet, 1582



2. **II. Lajos halála.** In: [Andreas Lazarus von Imhof]: *Neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Vierdter Theil...* Nürnberg, 1695. 414.

nekülés közben lovával együtt, páncélosan merült el a Mohács melletti mocsárban”.⁵ Mivel Istvánffy-nak az 1590-es években írt történeti munkája először 1622-ben jelent meg nyomtatásban,⁶ Johann Nel ábrázolásának forrását máshol kell keresnünk. A király tragikus haláláról 1581 előtt több könyv is beszámolt. Paolo Giovio számos kiadást megért munkája szerint II. Lajos egy „mocsaras árokig menekült, de ahogy megpróbált felhágni, lova visszacsúszott és ráesett, s mivel a király súlyos fegyverzetben volt, nem tudott felkelni. Senkit sem talált, aki segített volna rajta, és ott halt meg szerencsétlenül”.⁷ Joachim Camerarius német humanista tudós és történetíró 1541-es retorikai tankönyve így tudósított az eseményről: „Maga a király menekülés közben nagy testű lován, súlyos fegyverzetétől terheltlen egy nem túl nagy folyóvízhez ért... Amikor a király is át akart kelni, felbukott a lova, ő pedig belefulladt az

iszapos vízbe.”⁸ Paul Eber 1550-ben kiadott történeti kalendáriumban, mely naptárszerűen ismerteti az egyes napokhoz kapcsolódó legnevezetesebb történelmi eseményeket, a mohácsi csata említésekor szintén kitér a király halálára: a menekülő II. Lajos „in loco palustri ab equo collapso oppressus est”.⁹ A II. Lajos halálát bemutató képzőművészeti ábrázolások – egészen a 19. századi történeti festményekig – szinte kötelező képi elemévé váló, a mocsaras vizet jelképező sás már Nel metszetén feltűnik.

A mocsaras, nádas közeg megjelenik az Andreas Lazarus von Imhof történetíró többkötetes világtörténetét díszítő, II. Lajos tragikus balesetét ábrázoló rézmetszet előterében is.¹⁰ (2. kép) Az 1692-ben indított, *Neueröffnete Historischer Bildersaal* című, Nürnbergben megjelent, gazdagon illusztrált sorozat, melynek hatodik és hetedik kötete már a szerző halála (1704) után

5 NAGY Ildikó (szerk.): *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész-kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1995/1) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1995. 234.

6 Nicolai ISTHVANFI: *Historiarvm de rebvs Vngaricis libri XXXIV.* Coloniae Agrippinae, Sumptibus Antonij Hierati, 1622.

7 *Commentario de le cose de Tvrchi, di Pavlo Iovio, vescovo di Nocera, a Carlo quinto imperadore augusto.* In Venetia 1540. 29v. Vö. B. SZABÓ János (szerk.): *Mohács.* Budapest, Osiris, 2006. 159; FARKAS Gábor Farkas-SZEBELÉDI Zsolt–VARGA Bernadett (szerk.): „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Budapest, MTA BTK, 2016. 207.

8 Joachim CAMERARIUS: *Elementa Rhetoricae.* Basileae, per Joannem Oporinum, 1541. 112. Vö. FARKAS–SZEBELÉDI–VARGA 2016 (ld. 7. j.) 208.

9 PAUL EBER: *Calendarium Historicum.* Basileae, 1550. 302. Vö. DUKKON Ágnes: *Miscellanea de rebus turcarum – Frölich Dávid kalendáriu-*

mainak török-képe. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozzáéka.* Pécs, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2013. 15–16.

10 [Andreas Lazarus von Imhof]: *Neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Vierdter Theil.* Das ist: Kurtze, deutliche und unpassionirte Beschreibung Der Historiae Universalis... Nürnberg / Zufinden bey Johann Leonhard Buggel / Buchhändler. Gedruckt bey Abraham Lichtenthaler / 1695. 414. A sorozatról eltérő kiadási adatokkal: *Allgemeine Deutsche Biographie* 14. 1881. 43–44 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117129682.html#adbcontent>. Az első öt kötet a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Az illusztrációkhoz vö. Hans Jakob MEIER: *Die Buchillustration des 18. Jahrhunderts in Deutschland und die Auflösung des überlieferten Historienbildes.* (Kunstwissenschaftliche Studien 60) München, Deutscher Kunstverlag, 1994. 22–26.



3. **Borsos József:** *A mohácsi csata 1526-ban*, 1837. Mohács, Polgármesteri Hivatal

került kiadásra, a 18. században óriási népszerűsége tett szert: 1782-ig összesen tizenhét kötetét adták ki, s az egyes kötetek újabb kiadásokat is megértek. Az 1710-ben megjelenő hatodik kötettől mindig a kiadás idejét megelőző néhány év története került ismertetésre. A sorozatban – ahogy Rózsa György a Zách Felicián történetét bemutató metszet kapcsán hangsúlyozta – több, „a magyar történelmi festészetben kedvelt tárgyat ábrázoló illusztrációt találunk: várnai csata, Hunyadi László elfogatása, Martinuzzi halála, Zrínyi kirohanása, Zrínyi Péter lefejezése, szentgotthárdi csata, Buda ostroma”.¹¹ A kiadványnak a mohácsi csatához kapcsolódó, II. Lajos halálát ábrázoló – tudomásom szerint a hazai szakirodalomban eddig még nem ismertetett – illusztrációját Rózsa György nem említette, pedig

ugyanabban a kötetben szerepelt, mint a felsorolt témák nagy része. Rózsa Imhof könyvsorozatát a „XVIII. század első felében napvilágot látott”-ként említi, s a Zách Felicián történetét bemutató képet tartalmazó harmadik kötet megjelenésének éveként 1735-öt adja meg. A sorozat első kötetei azonban valójában – mint láttuk – a 17. század végén jelentek meg először, a Rózsa György által említett 1735-ös kötet (*Neu-eröffneter Historischen Bilder-Saals Dritter Theil...* Nürnberg, 1735) ennek egy későbbi kiadása lehetett.¹² Az 1694-ben megjelent harmadik kötet a 800 és 1346 közötti időszak történelmét mutatta be, ennek vége felé (674. oldal) szerepelt a Károly Róbert és felesége, Erzsébet királyné ellen 1330-ban elkövetett sikertelen merénylet leírása és ábrázolása.

¹¹ Rózsa György: *A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai. Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 4. sz. 280. A sorozatról uo. 277.

¹² Első kiadásként 1735-ben a sorozat 9. kötete jelent meg, mely az 1723–1733 közötti időszak eseményeit mutatta be. A harmadik kötet 1735. évi, Rózsa György által említett kiadásának eddig nem sikerült

a nyomára bukkannom. A MTA Könyvtár és Információs Központ állományában található, 10 kötetes, nürnbergi kiadású sorozat (jelzete: Tört.O.1054) 3. kötete például 1723-ban jelent meg, tehát a kötetnek biztosan volt több kiadása is. 1735-ben ennek a sorozatnak is a 9. kötete jelent meg.



4. A várnai csata. In: [Philipp LONICER]: *Chronicorum Turcicorum* Tomus secundus. Frankfurt, 1578. 8o.



5. A várnai csata. In: [Andreas Lazarus von IMHOF]: *Neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Vierdter Theil...* Nürnberg, 1695. 313.

II. Lajos halálának ábrázolásával tehát az 1346–1658 közötti időszakot bemutató, 1695-ben megjelent negyedik kötetben találkozunk. A mohácsi csata ismertetésekor a szerző kitér a leírás szerint tizenhat évesen, valójában húszéves korában elhunyt király halálának körülményeire is: „dann als er in der Flucht über einen morastigten Graben setzen wolte / sprang sein Pferd zu kurtz / schlug mit ihm zuruck / fiel ihm auf den Leib / und erflickte er also elendiglich im Morast / seines Alters im sechzehenden / seiner Regierung im sechsten Jahr”.¹³ Az illusztráció előterében a hátára eső lóról fejjel lefelé a mocsárba zuhanó királyt látjuk, körötte a menekülő magyarokat (egyikük visszanéz a királyra), a háttérben a magyarok és a törökök összecsapását. Az illusztrátor roppant szemléletesen ábrázolta a bukkás mozgalmas pillanatát, ahhoz hasonló érzékletességgel, mint amit majd Dorffmaister István közel száz évvel későbbi festményén, illetve Borsos József 1837-es másolatán látunk.¹⁴ (3. kép)

A mohácsi csatához kapcsolódó ábrázolás megjelenése Imhof sorozatában rávilágít arra a változásra,

mely a magyar történelem európai szemléletében a 16–17. század folyamán bekövetkezett. A Frankfurt am Mainban iskolaigazgatóként, majd Friedbergben prédikátorként tevékenykedő Philipp Lonicer által szerkesztett és részben írt, illetve fordított, 1578-ban megjelent *Chronicorum Turcicorum* című háromkötetes kiadvány első kötetében például a török szultánok életét bemutató részben, Szulejmán uralkodásának leírásában a magyarországi hadjárat ismertetésekor találunk ugyan egy rövid leírást a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról, a témához kapcsolódó kép azonban nem szerepelt a gazdagon illusztrált munkában.¹⁵ Az 1444-ben bekövetkezett várnai csatáról, melyben szintén egy Jagelló-uralkodó, I. Ulászló esett el a törökök elleni küzdelemben,¹⁶ Lonicer kiadványának második kötetében ezzel szemben hosszú, 83 oldalas önálló fejezetet – a lengyel királyi udvarban diplomataként szolgáló, két ízben Mátyás király udvarában is megforduló Callimachus Experiens (eredeti nevén Filippo Buonaccorsi) leírását –, illetve több illusztrációt találunk.¹⁷ (4. kép) Az itáliai humanista költő és történetíró

¹³ IMHOF 1695 (ld. 10. j.) 414.

¹⁴ PAPP JÚLIA–KIRÁLY Erzsébet (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Budapest, MTA BTK–Osiris, 2018. 109–110.

¹⁵ Philipp LONICER: *Chronicorum Turcicorum*. In: *In quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella, praelia, caedes, victoriae, rei que militaris ratio...* Tomus primus. Francofurti ad Moenum, 1578 [Impressum Francofurti ad Moenum, apud Ioannem Feyerabendt, impensis Sigismundi Feyerabendts.] 36v–37v. „A törökök történelmét, vallását, szokásait és az ellenük vívott harcok történetét összefoglaló munkákat” tartalmazó, a bőséges illusztrációs anyaga miatt is rendkívül

népszerű kiadványról lásd MIKÓ–SINKÓ 2000 (ld. 2. j.) 289–290.

¹⁶ „A király halálával terhelt csatavesztéseket minden nép nemzeti sors-tragédiaként élte meg... Mohács nemcsak a pusztulás rendkívüli mértéke miatt vált szimbólummá, hanem azért is, mert felidézte és felerősítette a török elleni vesztes csaták – Rigómező (1389), Nikápoly (1396), de különösen a várnai ütközet (1444) – régóta jelképpé, irodalmi toposzá emelt emlékét.” Ács Pál: *Apocalypsis cum figuris*. A régi magyar irodalom történetképe. In: MIKÓ–SINKÓ 2000 (ld. 2. j.) 58.

¹⁷ P. Callimachi EXPERIENTIS de *Vladislao Rege sive Clade Varnensi*. Lib. I. In: [Philipp LONICER]: *Chronicorum Turcicorum, in quibus diversorum*



6. **Dorffmaister István:** *A mohácsi csata*, 1795–1796. Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria



7. J. A. Thelott rajza után: *II. Lajos holttestének megtalálása*
In: Paul RYCAUT–Giovanni SAGREDO: *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Augsburg, 1694. 121.



8. *A várnai csata*. In: Paul RYCAUT–Giovanni SAGREDO: *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Augsburg, 1694. 33.

fő műve, a *Historia De Rege Vladislao, seu clade Varnensi* nyomtatásban először 1519-ben, Augsburgban jelent meg. Elképzelhető, hogy Lonicer válogatásában – a második kötet számos korábban megjelent írást (köztük például Melchior Soiter *De Bello Pannonico* című 1538-as, illetve Johann Martin Stellának az 1543–1544. évi magyarországi eseményekről beszámoló munkáját)¹⁸ tartalmazott – szempont volt a közölt művek elérhetősége, de az sem zárható ki, hogy a várnai csatáról szóló leírást azért válogatta be a források közé a szerkesztő, mert a korszak történet szemléletében ez az ütközet kiemelkedő jelentőséggel bírt. 1578-ban pedig – mint láttuk – már a mohácsi csatáról is több nyomtatott beszámoló elérhető volt, Lonicer ezeket is átvethette volna. Bár az újabb kutatás megkérdőjelezi, hogy a szemtanú, Brodarics István leírása a mohácsi

csatáról megjelent-e egyáltalán Zsámboky János 1568-as kiadása előtt nyomtatásban,¹⁹ Zsámboky kiadása nyomán Lonicer ezt a leírást is ismerhette. A várnai csata ismertetésében közölt, a kiadvány többi fámetszetéhez hasonlóan a svájci származású, később Frankfurtban, Augsburgban és Nürnbergben működő neves művész, Jost Amman rajzai nyomán készült illusztrációk (4. kép) egy részét ugyan Lonicer a kiadványban többször felhasználta,²⁰ a tény, hogy a szövegben tíz (néha ismétlődő) képet helyezett el, az 1444. évi esemény jelentőségét hangsúlyozza.

A várnai csata említésre került abban a 16. századi epigrammában is, mely I. Ulászló fiktív epitáfiumának szövegeként a 19. századig mind itthon, mind külföldön nagy népszerűsége tett szert: *Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi...* (Cannaet római vér, az enyim Várnát örökíté...).²¹

Regnorum, urbium, insularum, vastationes, et occupationes... Tomus secundus. Francofurti ad Moenum, Ex officina Georgij Coruini, impensis Sigismundi Feyrabendij. 1578, 1–83.

- 18 Ioannis Martini STELLAE L. L. Doct. *De Turcarum in regno Hungariae anni MDXLIII & XLIII successibus, ad fratres Gulielmum & Muchaelem Martinum Stellam, Epistola*. In: LONICER 1578 (Tomus secundus) (ld. 15. j.) 226–246. Az először 1544-ben Antwerpenben megjelent munkáról lásd legújabbban: Gottfried MEHNERT: *Der Türk ist der Lutherischen Glück... Die Reformation in Südosteuropa: Luther – der Papst – der Kaiser – der Sultan*. Berlin, Lit, 2019. 151–152.
- 19 Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Cracoviae, apud Hieronymum Vietorem. Die XVIII. Mensis Aprilis. Anno Domini MDXXVII. RMK III. 270. Vö. még az 1527-es megjelenés elfogadásával: Kasza Péter: „Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...” Megjegyzések Brodarics István *Historia verissimájának* keletkezéstörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közle-*

mények, 111: 4–5 (2007) 323–342; Kasza Péter–PÁLFFY Géza (összeáll.): *Brodarics-émlékkönyv: egy különleges pártváltás a mohácsi csata után, Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz: 1527. március 18. Dévény*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2011. Az 1527-es megjelenés megkérdőjelezésével: Kasza Péter: Egy elvesztett kiadás nyomában. Brodarics István *Históriájának* első kiadásáról. *On the Track of a Lost Edition. On the First Edition of Stephanus Brodericus 'Historia'*. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Budapest, MTA BTK TTI, 2014. 39–64.

20 MIKÓ–SINKÓ 2000 (ld. 2. j.) 289–290, IV-8. tétel.

21 Szerepelt például – többek között – Paul Conrad Balthasar HAN történeti munkájában: *Alt und Neu Pannonia oder Kurz-Verfaßte Beschreibung des Uralten Edlen Königreichs Hungarn*. Nürnberg, 1686. 174. A „*Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi*” JANUS PANONIUS mottó szerepelt Batsányi János *Első Ulászló Szegeden* című költeménye elején is.



9. **Orlai Petrics Soma:** *II. Lajos holttestének feltalálása*, 1851. Debrecen, Református Kollégium

A Christophorus Manlius (Christoph Männchen) történetíró és költő által írt mű nyomtatásban először 1612-ben, a Janus Gruterus által összeállított *Delitiae poetarum Germanorum* című antológiában jelent meg, valójában nem a római–pun háborúban szereplő Cannae, hanem az i. e. 53-ban, a rómaiak és a parthusok között lezajlott csata helyszínére, a mezopotámiai Carrhaera utaló szöveggel: *Romulidae Carrhas: ego Varnam clade notavi...* (A rómaiak Carrhaet, én Várnát tettem ismertté vesztéssel...).²² Mind a várnai, mind a mohácsi csata rövid leírása szerepelt Paul Eber említett történeti kalendáriumában.²³ II. Lajos mellett a várnai csatában elhunyt I. Ulászló (König Ladislaus) a török ellen harcoló hősök között szerepel Johann Nel rézmetszetén is (1. kép).

A várnai csata rövid leírásával, illetve egy hozzá kapcsolódó illusztrációval Imhof kiadványában is találko-

zunk,²⁴ (5. kép) itt azonban a szerkesztő már képpel (a II. Lajos halálát bemutató ábrázolással) hangsúlyozta a mohácsi csata jelentőségét is. Míg a várnai csatát Imhof a 16–17. században rendkívül népszerű, gyakran felhasznált képi toposszal, a keresztény hadakat jelképező páncélos és az Oszmán Birodalmat megjelenítő turbános török lovas katonák közötti közelharcra illusztrálta, a mohácsi csatához egyedi, csak itt alkalmazható kompozíciót rendelt. (2. kép)

A várnai (8. kép) és a mohácsi csatához (7. kép) kapcsolódó illusztráció szerepelt az Imhof sorozatának első köteteivel szinte egy időben, 1694-ben megjelent, *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című történeti munkában is, de ebben – mint látni fogjuk – nem a mohácsi csatát, hanem II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló kép található. A várnai és a mohácsi csata még a 18–19. század fordulójának hazai irodalmában – Ányos Pálnál,²⁵

22 A hosszú ideig tévesen Janus Pannoniusnak tulajdonított idézethez vö. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: BÉKÉS Enikő–TEGVEY Imre (szerk.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Debrecen–Budapest, Akadémiai, 2012. 183–194.

23 PAUL EBER: *Calendarium Historicum*. Basileae, 1550, 302. (mohácsi csata), 380. (varnai csata).

24 IMHOF 1695 (ld. 10. j.) 313.

25 „Ha pedig Várnának véres térségéről, Verset énekelnek Mohács mezejéről...” ÁNYOS Pál összes költeménye. Szentendre, Mercator, 2006. 43.

Batsányi Jánosnál,²⁶ Etédi Sós Mártonnál,²⁷ Baróti Szabó Dávidnál²⁸ stb. – is gyakran együtt szerepelt, vagy egyenrangúként jelent meg.²⁹ A 19. században azonban a várnai csata fokozatosan kiszorult a köztudatból, s helyét egyértelműen a nemzeti emlékezhellyé váló Mohács vette át.³⁰ A jelenség okára, hogy tudniillik ennek az ütközetnek a következménye lett az ország három részre szakadása, Kisfaludy Sándor is egyértelműen utal *Dobozy Mihály és hitvese* (1822) című regijében:

Te [azaz Mohács – P. J.] Várnával foghatsz kezeti! / Csakhogy akkor még örök / Nem lett nálunk a török.³¹

A képzőművészetből is egyre inkább kikopik a várnai csata és I. Ulászló halálának emléke: míg a mohácsi csata és II. Lajos halála és holttestének megtalálása a 19. században számos történeti festményen, metszeten, könyvillusztráción ábrázolásra került, a várnai csatát jóval kevesebb művész választotta témául. Egy 1913-as iskolai szemléltető sorozatban például, mely színes litográfiák segítségével mutatta be a hazai történelmet a honfoglalástól a 19. század második feléig, nem volt a várnai csatát ábrázoló lap, míg a mohácsi ütközet – Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálását bemutató festményének másolatával – szerepelt benne.³²

A lováról leeső II. Lajos ikonográfiai típusával találkozunk az 1742-ben, majd 1751-ben Nagyszombatban megjelent *Corpus Iuris* Franz Leopold Schmittner által

készített könyvillusztrációján is, ahol a II. Lajos arcképe melletti kis jelenetek egyike rohamozó török lovasokat ábrázol, másikán a mocsárba eső királyt látjuk. A *Corpus Iuris* jelenete inspirálta Dorffmaister István 18. század végi, a mohácsi csatát ábrázoló festményein – a Mohácsra és a Szentgotthárdra készült képeken – a „Csele-patakba hanyatló király” motívumát.³³ (3. kép, 6. kép)

*

A II. Lajos halálát ábrázoló alkotások másik, a 19. században népszerűvé váló ikonográfiai típusának, holtteste megtalálása jelenetének³⁴ legkorábbi általam ismert példája az 1694-ben Augsburgban megjelent, *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című könyv Johann Andreas Thelott rajza után készült rézmetszetes szövegközi illusztrációja volt.³⁵ (7. kép) A kiadvány két korábbi, népszerű könyv fordítását tartalmazta. Az egyik Paul Rycaut angol diplomata és történész 1666-ban Londonban megjelent, az Oszmán Birodalmat bemutató, később többször újra kiadott és az 1670–1690-es években számos nyelvre (francia, holland, olasz, lengyel, spanyol, német,³⁶ orosz) lefordított munkája volt,³⁷ mely először mutatta be angol nyelven összefoglaló jelleggel a birodalom kultúráját, vallását, szokásait, szárazföldi és tengeri katonai szervezetét. Az Oszmán Birodalommal foglalkozó 17. századi kiadványok egyik legfontosabbjaként számontartott, rendkívül nagy hatású könyv szerzője 1661-ben az angol követ titkáráként utazott Konstantinápolyba, munkáját többéves kint tartózkodása alatt szerzett személyes

26 „Vérbe merült idő! Egek keménységgel Ó Várna, ó Mohács szomorú térsége!” BATSÁNYI János összes költeménye. Szentendre, Mercator, 2006. 20. A témával foglalkozott a költő *Várna és Mohács* című, 1808-ban keletkezett versében is.

27 „Várnánál, Mohátsnál olly két tsapást tettek, / Mellyel a Törökök kevély szarvat vettek.” DEBRECZENI Attila: Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása). In: S. VARGA Pál–SZÁRAZ Orsolya–TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. Mohács példája*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 215.

28 „Szüntesd könyveidet, számtalan Őseink! / Vérében feredett Várna, 's Moháts!” DEBRECZENI 2013 (ld. 27. j.) 217.

29 DEBRECZENI 2013 (ld. 27. j.) 210–223. Csak a várnai csata szerepel az 1790 körül megjelent *Egy szóra!* című Pántzél Dániel-versben, Mohács nem. DEBRECZENI 2013 (ld. 27. j.) 213–214.

30 DEBRECZENI 2013 (ld. 27. j.) 210.; S. VARGA Pál: „...keresetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” (Mohács emlékezhellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában) In: S. VARGA–SZÁRAZ–TAKÁCS 2013 (ld. 27. j.) 244; FODOR–VARGA 2019 (ld. 1. j.) 8–9.

31 DEBRECZENI 2013 (ld. 27. j.) 223. Várna és Mohács recepciójának változásához lásd még MEZEI Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 61–73.; SZÖRÉNYI László: A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban. In: FODOR–VARGA 2019 (ld. 1. j.) 220–221.

32 BASICS Beatrix: Egy magyar történelmi faliképsorozat a Történelmi

Képcsarnok gyűjteményében. *Folia Historica*, 18. 1993. 213–222.

33 GALAVICS Géza: Dorffmaister István történeti képei. In: KOSTVÁL László–ZSÁMBÉKV Monika (szerk.): „Stephan Dorffmaister pinxit” Dorffmaister István emlékkiállítás. Zalaegerszeg, [Szombathelyi Képtár] Zalai Ny., 1997. 87. Vö. SINKÓ Katalin: Kontinuitás vagy a hagyomány újratemtése? Történeti képek a 19. században. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Akadémiai Műhely / Közgügyi előadások / 2000 / Millennium az Akadémián*. 1. kötet. Budapest, MTA, 2001. 323; PAPP–KIRÁLY 2018 (ld. 14. j.) 110.

34 A két ikonográfiai típus ideológiai, szemléleti különbségéhez vö. PAPP 2019 (ld. 1. j.) 188–193.

35 PAUL RYCAUT–GIOVANNI SAGREDO: *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Augsburg, 1694. 121. Vö. RÓZSA 1959 (ld. 11. j.) 277–278; RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Budapest, Akadémiai, 1973. 76; BAKÓ Zsuzsanna: Adatok a Székely Bertalan-életmű kutatásához. In: NAGY Ildikó (szerk.): *Székely Bertalan kiállítása* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1999/2). Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1999. 14; KESERŐ Katalin: Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után? In: S. VARGA–SZÁRAZ–TAKÁCS 2013 (ld. 27. j.) 277; ERDŐS 2014 (ld. 2. j.) 141. 55. tétel; PAPP 2019 (ld. 1. j.) 190–191.

36 Rycaut könyvének első német fordítása volt az 1694-ben megjelent *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*.

37 *The history of the present state of the Ottoman Empire. Containing the maxims of the Turkish polity, the most material points of the Mahometan religion, their sects and heresies, their convents and religious votaries. Their military discipline, with an exact computation of their forces both by sea and land...* By Sir Paul RYCAUT... London, 1666.



10. Székely Bertalan: II. Lajos holttestének feltalálása, 1860. Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria

tapasztalatai, megfigyelései, vizsgálódásai alapján írta meg.³⁸ A *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* másik része, mely az Oszmán Birodalom történetét mutatta be, Giovanni Sagredo munkájának³⁹ fordítása volt.

Az 1694-es német nyelvű könyv illusztrációi – úgy tűnik – a fordításhoz készültek, az olasz kiadványban ugyanis nem voltak képek, Paul Rycaut angol nyelvű könyvében pedig csak a törökök öltözetét, szokásait bemutató ábrázolások szerepeltek. Ezeket a képeket a *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*-ben nem vették át, a 150. oldalig tartó első részben nincsenek illusztrációk, csak az innen előlről kezdődő számozással közreadott második részben, Sagredo könyvének fordításában. A meglehetősen bőségesen illusztrált német fordításban a szultánok portréin kívül két-három oldalként, néha még sűrűbben, önálló jeleneteket találunk.

Az 1444. évi várnai csata leírásához például egy olyan illusztrációt mellékeltek, mely – úgy tűnik – I. Ulászló halálát ábrázolja.⁴⁰ (8. kép)

A *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* nemcsak a mohácsi csatáról számolt be, hanem megemlítette a király halálának és holtteste megtalálásának körülményeit is: „Der Leichnam deß Königs war erst zwey Monat hernach / als die Türcken schon aus dem Feld waren / in oben gemeldtem Morast mit seiner gantzen Rüstung bekleydet gefunden / und ist also mit ihme die gantze Glückseligkeit deß Reichs Ungarn versunken. Es war Unglück / daß da man zuvor wol durch besagten Morast waden und kommen können / solcher durch den Marsch der Türcken mit so viel hundert tausend Pferden und Cameelen / so tieff worden / daß er gleichsam dem armen König zum Grab vorher

38 Linda T. DARLING: Ottoman Politics Through British Eyes: Paul Rycaut's the Present State of the Ottoman Empire. *Journal of World History*, 5. 1994. no. 1. 71–97; Wolfgang SCHWEICKARD: Paul Rycaut, The Present State of the Ottoman Empire. Textual Tradition and Lexical Borrowing from Turkish. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 132. 2015. 187–196; Hasan BAKTIR: The history of the present

state of the Ottoman Empire. *Christian-Muslim Relations 1500–1900*. General Editor David THOMAS. Online publikáció, 2015. http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_26982. (Letöltve: 2019. július 15.)

39 *Memorie istoriche de monarchi ottomani*, di Giovanni SAGREDO Cava-liere. Venetia, 1673.

40 RYCAUT–SAGREDO 1694 (ld. 35. j.) 33.

bereitet zu seyn schiene. Er war von jedermann verlassen / und hatte mehr nicht als einen einigen seiner Diener / Nahmens Cetricium, bey sich / der ihm aber nicht aus dem Morast helffen konte / sondern allein nachgehends den Orth wo er geblieben / weist / daß man gleichwol den Leichnam wiedergefunden / und nach Stulweissenburg in seiner Vorfahren Begräbnuß gebracht worden.”⁴¹ Giovanni Sagredo könyve a 246. oldaltól ismertette a törökök 1526. évi magyarországi hadjáratát, a mohácsi csatát, illetve II. Lajos holttestének megtalálását és (itt tévesen „Alba Giulia”-ba, tehát Gyulafehérvárra történt) elszállítását és eltemetését (254–255. oldal). Az 1694-es német könyv fordítója kijavította az olasz szerző tévedését, nála a temetés helyszínéként már helyesen „Stulweissenburg”, azaz Székesfehérvár szerepelt.

A holttest megtalálásáról és Székesfehérvárra szállításáról részletes beszámolót készített az esemény szemtanúja, Sárffy Ferenc győri várkapitány, aki a király halálánál jelen lévő Ulrich Czetricz kamarást kísérte el néhány héttel a csata után, hogy Mária királyné kérésére megkeressék elhunyt férje földi maradványait. Sárffy 1526. október 19-én Brodarics István kancellárnak Pozsonyba küldött levele ugyan elveszett, szövegét azonban Brodarics továbbította Lengyelországba, ahol másolata Piotr Tomicki lengyel alkancellár titkárnak, Stanisław Górskinak az iratai között fennmaradt.⁴² Mivel Sárffy levele ismereteim szerint először Friedrich Wilhelm von Sommersberg sziléziai történész 1730-ban,

Lipcsében kiadott forráskötetében jelent meg⁴³ nyomtatásban (innen emelte át Pray György 1763 és 1770 között öt kötetben kiadott munkájába⁴⁴), Sagredo a nyomtatott szöveget nem ismerhette, legfeljebb a lengyelországi eredeti kéziratot.

A II. Lajos holttestének megtalálásáról szóló Sagredo-szöveg forrását – úgy tűnik – inkább Paolo Giovio munkáiban kereshetjük. Giovio *Commentario de le cose de Turchi* című, említett kiadványában még csak a király haláláról írt,⁴⁵ *Historiarum sui temporis* című könyvének 1552-ben megjelent második kötetében azonban már holttestének Czetricz közreműködésével történt megtalálásáról és székesfehérvári temetéséről is említést tesz: „Ita tamen ut eum locum Cetriscus armiger eius & cubicularius genere Bohemus notaret, & effugeret, & post multos dies decedentibus hostibus integrum regis cadauer Cetrisci indicio reperiretur, & regii funere tumulandum ad Albam regalem deferretur.”⁴⁶

Alátámasztani látszik a Giovio-féle leírás átvételét, hogy az ő munkája lehetett a forrása Sagredónak – s nyomában az 1694-es német fordításnak – az 1526-ban Budáról Konstantinápolyba hurcolt, a Hippodromban felállított bronzszobrok történetéről beszámoló sorainak is: a mohácsi csata után Budát elfoglaló törökök „nahmen drey überaus künstliche Statuen von Metall / Apollinis, Dianae und Herculis mit sich hinweg / welche sie nachgehends zu Constantinopel auf dem Platz deß Hippodromi zum Angedencken dieser grausamen Niederlag der Christen aufrichteten”.⁴⁷

41 RYCAUT–SAGREDO 1694 (ld. 35. j.) 121.

42 Acta TOMICIANA. *Tomus octavus epistolarum...* [1876]. CXCI. Copia literarum Praefecti arcis Jaurinensis. Corpus Ludovici, Regis, inventum et sepultura facta. 227–228. Az expedíció történetéhez újabban vö. KASZA Péter: Holttest a patakban. In: FARKAS–SZEBELÉDI–VARGA 2016 (ld. 7. j.) 71–74.

43 Friedrich Wilhelm von SOMMERSBERG: *Silesiacarum rerum scriptores aliquot adhuc inediti, accedunt Codicis Silesiae diplomatici specimen et diplomatarium Bohemo-Silesiacum*. Lipsiae, 1730. 394–395.

44 *Annales regum Hungariae ab anno Christi MDXVI ad annum MDLXIV...* Opera et studio Georgii Pray... Pars V. Vindobonae, 1770. 120–121.

45 IOVIO 1540 (ld. 7. j.) 29v. Vö. B. SZABÓ János: *Mohács. Nemzet és emlékezet*. Budapest, Osiris, 2006. 159; FARKAS–SZEBELÉDI–VARGA 2016 (ld. 7. j.) 207.

46 Pauli IOVII Nouocomensis episcopi Nucerini *Historiarum sui temporis*. Tomus secundus, Florentiae 1552. 15. Az eseményt Istvánffy Miklós is megemlíti latin nyelvű történeti munkájában: „Czetricz pedig átkelés közben észrevette a király veszedelmét, de neki segítséget nem tudott vinni. Pontosan megjegyezte azonban magának a helyet, úgyhogy később a király testét az ő útmutatása alapján megkeresték, s meg is találták.” B. SZABÓ 2006 (ld. 7. j.) 188. Az eredeti latin szöveg: „Sed Cetriscus paludum amnem aegre transiens, animaduerso Regis periculo, quum ope, ferre non posset, locum diligenter notaue- rat; ita vt Regium corpus postea eius indicio quaeritum atque inuentum sit.” ISTHVANFI 1622 (ld. 6. j.) Liber VIII. 131.

47 SAGREDO 1673 (ld. 39. j.) 255; RYCAUT–SAGREDO (ld. 35. j.) 1694. 121. Giovio 1531-ben megjelent munkájában még csak két szoborról írt (*Commentario de le cose de Turchi*, di Paolo Iovio, vescovo di Noce- ra, a Carlo Quinto Imperadore Augusto. Roma [1531.] k°), a három szobor említésével az 1552-ben megjelent munkájában találko- zunk: Iovio 1552 (ld. 46. j.) 100. A szobrok történetéről – ismertetve a korabeli és későbbi forrásokat (köztük Giovio munkáit is) – leg- részletesebben lásd MIKÓ Árpád: *Imago Historiae*. In: MIKÓ–SINKÓ 2000 (ld. 2. j.) 42–47, a Giovio-féle leírás későbbi elterjedéséről uo. 45–46. Újabban lásd Alain SERVANTIE: *De la mévente de tapisse- ries bruxelloises en Turquie aux „Façons de faire des Turcs” et à la „Description de la court du Grant Turc”* 2014. 32. [https://www.aca- demia.edu/6318222/Tou%C3%A7ant_les_tapisseries_il_faut_trou- ver_autre_moyen_de_les_vuider_la_mission_de_Peter_Coecke_ dAlot_%C3%A0_Constantinople](https://www.academia.edu/6318222/Tou%C3%A7ant_les_tapisseries_il_faut_trou- ver_autre_moyen_de_les_vuider_la_mission_de_Peter_Coecke_dAlot_%C3%A0_Constantinople). (Letöltve: 2019. augusztus 12.) Ibrahim Pecsevi pécsi születésű török történetíró leírását a szobrok- ról lásd FARKAS–SZEBELÉDI–VARGA 2016 (ld. 7. j.) 252–253. Sagredó- nál és német fordításában ugyanitt olvashatunk arról is, hogy Szu- lejmán megszerezte II. Lajos és felesége portréját: „Es wurden auch Solymanno zwey Contrefeit, eines der Königin / und das andere Ludovici selber / gebracht; Weilen er nun aus diesem deß unglückse- ligen Königs grosse Jugend sahe / bezeugte er ein Mitleiden darüber / und schalt auf die unverständige Rathgeber / die ihn in solches Unglück gebracht hätten.” SAGREDO 1673 (ld. 39. j.) 255; RYCAUT– SAGREDO 1694 (ld. 35. j.) 121–122.

Véleményem szerint Sagredo a Sárffy-féle beszámoló kéziratot másolatát ezzel szemben nem ismerte. Nemcsak azért valószínűsíthető ez, mert nem említi a győri várkapitány nevét, hanem azért is, mert egy-két helyen a Sárffy-féle beszámólótól eltérő információt közöl. Míg Sagredo például azt írta, hogy a király holttestét teljes vértetben a mocsárban találták meg, addig Sárffy szerint Czetrich a mocsárban csak a király fegyvereire bukkant, a holttestét a mocsártól nem messze egy friss sírhalom alatt találta meg. Bár arról, hogy II. Lajoson volt-e páncél, Sárffy nem tett említést, a holttest kiemelésének leírásából egyértelműen az következik, hogy nem volt. Sagredo leírása ugyanakkor Gioivo rövid utalásánál részletesebb, hiszen megemlíti az esemény időpontját (két hónappal a csata után), a király öltözetét (teljes vértet – amit Gioivo csak az uralkodó halálakor említ), illetve a király halálának okát (a török lovak és tevék százazrei által kimélyített mocsárba fulladt).

A Sagredo- és a Sárffy-féle leírás közötti eltérések megfigyelhetők a II. Lajos holttestének megtalálását bemutató képzőművészeti alkotásokon is. Az 1694-es – Sagredo leírását követő – ábrázoláson a páncélt viselő király holttestét a mocsárból emelik ki: a segítők az alkalomra készített, ideiglenes fapallókon állnak vagy térdelnek. Orlai Petrics Somának, illetve Székely Bertalannak a Sárffy-féle történetet bemutató⁴⁸ festményén ezzel szemben a jelenet egy szárazulaton játszódik, s a király testén nincs páncél. Míg azonban Orlai festményén⁴⁹ (9. kép) nem egyértelmű, hogy a holttestet a vízből húzták, vagy a földből ásták-e ki (s ebben az esetben már teljesen letisztították),⁵⁰ Székely jobban ragaszkodott

Sárffy leírásához: II. Lajos holtteste még félig a földben van.⁵¹ (10. kép) Azzal ugyanakkor, hogy Székely képén csak a test felső részét látjuk, egy kissé el is távolodott az írott forrástól, mely szerint Czetrich először a király lábait ásta ki. Úgy tűnik egyébként, hogy a 19. században az a történet volt ismertebb, elfogadottabb, amely szerint a király holttestét a Csele-patakban találták meg: „A mi a mű compositióját illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Székely Bertalan a mohácsi csatában elesett királyra nézve az eddig fennálló köznézettől eltért. Mint a kép mutatja, Lajos király holttestét itt nem a Csele-patakból húzzák ki, hanem a földből ássák ki, hova a szerencsétlenül járt királyt hívei valószínűleg mindjárt a csata végével sietve eltemették. Hetekig tartott azután a keresés, melyet Zápolya János rendelt el, míg végre az ideiglenes sirra és a tetemre ráakadtak. E megtalálási jelenetet ábrázolja Székely Bertalan képe, egész nagyszerűségében s megható voltában. A működő alakok a komoly részvét, fájdalom s a felkent király hamvai iránti tisztelet mesteri kifejezését mutatják”⁵² – olvashatjuk a *Vasárnapi Ujság*ban, mely a műalkotás fametszetét is közreadta.

Papp Júlia

művészettörténész

Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

Művészettörténeti Intézet

papp.julia@btk.mta.hu

48 Orlai festményének „debreceni megvásárlásakor a kollégium képviselői számára adott nyilatkozatában hivatkozott Jászay Pál könyvére, amelyet forrásként használt. Jászay Pál *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* című történelmi műve 1846-ban jelent meg Pesten. Csak az első kötete látott napvilágot. Ez a mohácsi csata utáni fél esztendő eseményeit tárgyalja az addig feltárt források alapos elemzésével. Jászay részletesen idézi – Gévay Antal cikke alapján [azaz Gévay Antal: II. Lajos király halála. Egy kortárs eltérő előadása. *Tudománytár*, 1840. 8. kötet. 167–175. P. J.] – a leginkább hitelesnek tekinthető szemtanú, Sárffy Ferenc győri várkapitány beszámolóját a frissen elhantolt király tetemének feltalálásáról és székesfehérvári eltemetéséről: PAPP–KIRÁLY 2018 (ld. 14. j.) 312. Vö. MIKÓ–SINKÓ 2000 (ld. 2. j.) 600; Stanislava Kuzmová: The memory of Jagiellonians in the Kingdom of Hungary, and in Hungarian and Slovak national narratives. In: *Remembering the Jagiellonians*. Edited by Natalia Nowakowska. London–New York, Routledge, 2018. 80. A jelenet forrása-ként használt könyvre, Jászay munkájára Orbán Pető is hivatkozott a festmény debreceni bemutatásakor írt kritikájában. SZVABODA DOMÁNSZKY Gabriella: Kakas Márton a műtárlatban. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 34. 2009. 146.

49 Orlai Petrics Soma: A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása. 1851. Vásznon, olaj; 200 × 290 cm, j. l. b.: „Orlay”, Debrecen, Református Kollégium Könyvtára.

50 Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló festményének egyik leírása szerint Orlai képén egyértelműen a patakból emelték ki a király tetemét. NAGY 1999 (ld. 35. j.) 106.

51 Székely Bertalan: II. Lajos tetemének feltalálása (II. Lajos magyar király hullája feltalálása; II. Lajos király testének megtalálása a mohácsi csataterén; II. Lajos király holttestének megtalálása; II. Lajos holttestének feltalálása a mohácsi csataterén; II. Lajos teste feltalálása) 1860. Olaj, vászon; 140 × 181,5 cm. J. n. Hátoldalon: II. Lajos magyar király hullája feltalálása. Festé Székely Bertalan... MNG Itsz. 2807. Vö. NAGY 1999 (ld. 35. j.) 27. tétel, 106–108.

52 *Vasárnapi Ujság*, 1861. július 7. 27. sz. 317–318. Vö. RÉVÉSZ Emese: A történeti kép mint sajtóillusztráció 1850–1870. In: MIKÓ–SINKÓ 2000 (ld. 2. j.) 585. „Székely Bertalan azon jelenetet festé le, midőn a viaszhalvány fiatal király testét hívei épen ki emelik az iszapsírból.” *Hazánk s a Külföld*, 1865. július 2. 27. sz. 425.

Depictions of Louis II's death and the finding of his corpse in book illustrations at the end of the 17th century

The study presents book illustrations from the 16th and 17th century that depict the death of Louis II, king of Hungary and Bohemia at the Battle of Mohács in 1526 or the finding of his corpse. A book illustration, which has not been dealt with in the Hungarian scientific literature, pictures the death of Louis II and ornaments the fourth volume of the historical series *Neueröffneter Historischer Bildersaal* published by Andreas Lazarus von Imhof in 1695. That illustration shows how the evaluation of the importance of the Battle of Varna in 1444 and the Battle of Mohacs in 1526 was changing in the historiography during the 16th and 17th centuries. Earlier the former drew more attention, while the latter also came into prominence from the end of the 17th century.

Another historical work which was entitled *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* and published in 1694 added an illustration to the text on the Battle of Mohacs which created a new iconographic type that became popular in the 19th cen-

tury. The picture showed the finding of the corpse of Louis II. Though one eyewitness, Ferenc Sárffy, the castellan of Győr, left a description of the finding of the body, the author of *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* supposedly used another book entitled *Historiarum sui temporis* by Paolo Giovio which was published in 1552. The discrepancies between the text of the German book and Sárffy's description are recognizable in the book illustration that depicts the finding of the corpse of Louis II's corpse and in the composition of the paintings that present the same topic in the 19th century (Orlai Petrich-Soma, Székely Bertalan).

Júlia Papp

art historian

Institute of Art History, Research Centre for the Humanities

papp.julia@btk.mta.hu

TÁRGYSZAVAK

mohácsi csata, II. Lajos halála, II. Lajos holttestének megtalálása, várnai csata, Andreas Lazarus von Imhof, Paolo Giovio, Giovanni Sagredo

KEYWORDS

Battle of Mohacs, Louis II's death, finding the corpse of Louis II of Hungary, the Battle of Varna, Andreas Lazarus von Imhof, Paolo Giovio, Giovanni Sagredo

Lakatos Adél

„À la Daberto”

*Adalékok az egykori zombori vármegyháza
érsekportréit festő Daberto Félix (1829 körül–?)
életéhez és működéséhez*

Bevezető

2017-ben a zombori Városi Múzeumban járva alkalmunk volt megtekinteni az állandó kiállításon azt az érseki portrészorozatot, melyet Császka György érsek megbízásából udvari festője, Daberto Félix¹ festett. A múzeum munkatársa, Čedomir Janičić a látogatás után azzal a kéréssel fordult a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárhoz, hogy keressünk adatokat a zombori portrészorozat provenienciájára vonatkozóan. A kutatás során egyre több és több adat került elő Császka érsek festőjével kapcsolatban, melyet jelen cikkünkben összegezve szeretnénk közreadni. Daberto Félix élete és tevékenysége értékes adalékokkal szolgálhat a zombori érseki portrészorozat születéséhez, és azontúl a 19. századi, kevésbé feldolgozott hazai főpapi mecenatúra történetére és gyakorlatára vonatkozóan.

Daberto Félix származása és családja

Daberto Félix 1829 körül született a dél-tiroli Buchenstein-völgyi Pieve di Livinallongo falucskában.² Az augsburgi Városi Levéltárban őrzött lakónyilvántartásban

születési éveként 1829 szerepel. A Daberto számára 1866. április 8-án kiállított Carta d'Iscrizionében harminchat évesnek írták, eszerint 1830-ban születhetett. Születési anyakönyvi bejegyzés hiányában egyelőre a születési év nem tisztázható. A Carta d'Iscrizionében egyébként külsejével kapcsolatban is olvasható néhány információ. Eszerint magas volt, szőke hajú és barna szemű. Feljegyezték nyelvtudását is: az olaszon kívül németül beszélt. (1. kép) Daberto tehát Dél-Tirolban nőtt fel, mely a Habsburg Birodalom gazdaságilag elmaradott, szegény vidékei közé tartozott, ahonnan a jobb megélhetés reményében sokan vándoroltak a gazdagabb osztrák tartományokba, német területre. Feltehetően Daberto Félix is munkalehetőséget keresve hagyta el szülőföldjét, és érkezett Augsburgba.

Daberto Félix 1864. február 10-én kötött házasságot Augsburgban Michael Fackler aranyműves lányával, Annával.³ Az augsburgi Városi Levéltárban őrzött lakónyilvántartás szerint Daberto szobafestő volt, felesége pedig varrónő.⁴ Első gyermekük, Barbara 1864-ben született az ausztriai Vorarlberg tartományban fekvő Hohenemsben. Az augsburgi Városi Levéltárban őrzött, a városba bevándorlókról vezetett nyilvántartás szerint a Daberto család 1864 szeptemberében költözött oda.⁵

1 Daberto Félix neve a Pieve di Livinallongóban 1866. április 8-án kiállított Carta d'Iscrizionében (Személyazonosítási irat) Felice Daberto di Antonio. Mivel a magyar nyelvű forrásokban Daberto Félixként szerepel a leggyakrabban (a Félixet néha Bódogként is fordították), ezért mi is ezt a névváltozatot fogjuk használni.

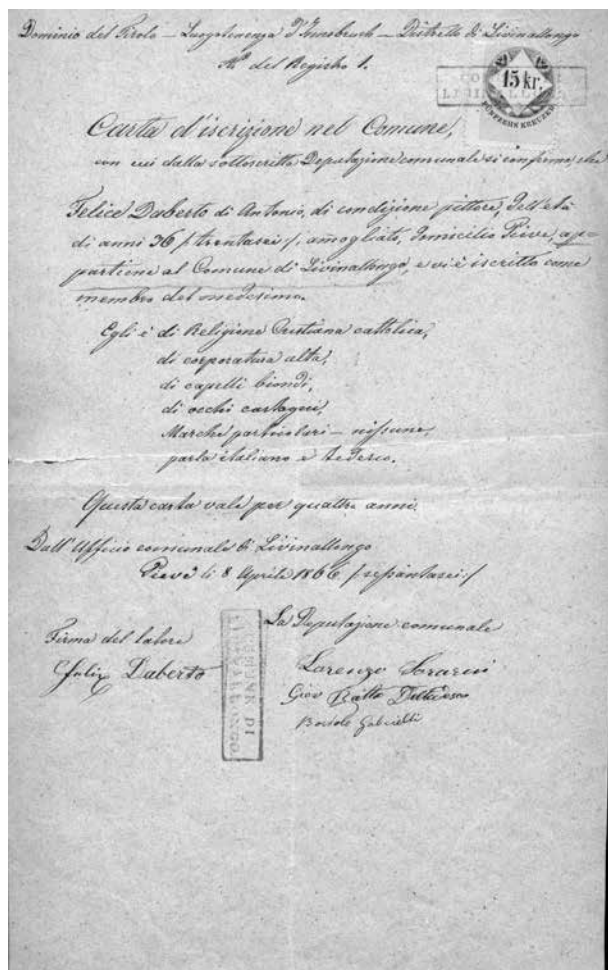
2 A Buchenstein-völgyben található harminc kis település, köztük Pieve di Livinallongo is, egy közigazgatási egységet alkotott 1918-ig. Elnevezése Buchenstein község volt. Ma Livinallongo del Col di Lana, Olaszország. Köszönet Tóth Tamásnak, a MKPK titkárnak, hogy segítette eligazodni az olasz egyházi igazgatás útvesztőiben. Daberto Félix születésére vonatkozóan csak az évet adták meg, a hónapot és a napot nem. Lakónyilvántartás. Stadtarchiv von Augsburg. Az augsburgi Vá-

rosi Levéltárból származó adatokért köszönet Thomas Schreinernek, a Stadtarchiv von Augsburg levéltárosának. Felix Dabertóra és Anna Facklerre vonatkozóan számos adat található az augsburgi Városi Levéltár különféle nyilvántartásaiban. Az augsburgi egyházi anyakönyvek egy része az 1944-es légi támadás idején megsemmisült.

3 Lakónyilvántartás. Stadtarchiv von Augsburg. Eszerint Anna Fackler Augsburgban született 1838. március 30-án. Az augsburgi Archiv des Bistumsban nincs meg az anyakönyv az érintett évből.

4 Lakónyilvántartás. Stadtarchiv von Augsburg.

5 Az Augsburgba érkező bevándorlókról vezetett nyilvántartás (Fremdenbogen). Stadtarchiv von Augsburg.



1. Carte d'iscrizione. Daberto Félix 1866-ban Pieve di Livinallongóban kiállított, személyazonosításra szolgáló irata. Stadtarchiv von Augsburg

További öt gyermekük keresztelési bejegyzése az augsburgi Szent Móric-plébánia anyakönyveiben található. Eszerint 1865-ben született Franciska Anna Johanna, 1867-ben Anna Elisabeth, 1868-ban Ludwig, 1870-ben Anna Elisabeth és 1872-ben Maria Elisabeth nevű gyermeke. Közülük három érte meg a felnőttkort: Barbara,

Franciska Anna Johanna és Maria Elisabeth.⁶ Daberto felesége 1876. május 29-én halt meg Augsburgban. A gyermekek további sorsára vonatkozóan az augsburgi Városi Levéltárban találhatóak adatok. Kutatásunk azonban rájuk nem terjed ki.

Dabertóval kapcsolatban a városba bevándorlókról vezetett nyilvántartásban feljegyezték néhány utazását szülőföldjére, Ausztriába, és azt is, hogy 1872-től már nem élt Augsburgban.⁷

Első megbízatásai

A „szentek fuvarosaként” is emlegetett Divald Kornél (1872–1931), a felvidéki egyházi kincsek felmérője és megmentője *Felvidéki séták* című, 1926-ban megjelent könyvében azt olvashatjuk, hogy „Élt az 1890-es években Szepesváralján egy Daberto nevű kalapos ezermester...”⁸ Attól eltekintve, hogy az említett időszakban Daberto már a kalocsai főegyházmegye területén tevékenykedett, Divald Dabertóval kapcsolatos „ezermester” megjegyzése találó, és arra utal, hogy emlékezete így maradt fenn a Szepességben: ezermester, aki autodidakta módon több mesterséggel is megpróbálkozott. Az Augsburgba érkező fiatal szobafestő valószínűleg munkát kaphatott felesége apjának, Michael Fackler aranyművesnek a műhelyében. Itt feltehetően olyan feladatokat végzett, melyeknél festőként is elsajátított ismereteit tudta kamatoztatni, mint például a minták előrajzolása.

Daberto később, valószínűleg szintén újabb megbízatások reményében, indult tovább Bécsbe, ahol kapcsolatba került a Jobst testvérekkel, Franz (1840–1890) és Karl Jobsttal (1835–1907), akik díszítőfestési munkákat végeztek a bécsi Szent István-dóm 1860–1864 között folyó felújítása során.⁹ Később díszítőfestő céget is alapítottak a Habsburg Birodalom fővárosában. Közvetítésükkel Daberto is bekapcsolódhatott az ott folyó munkálatokba.¹⁰

Abécsi Szent István-dóm felújítása során ismerte meg a Jobst testvérek műhelyét Lippert József építész, aki maga is közreműködött az épület „stílszerű restaurálásában”.¹¹

6 Köszönet az adatokért a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár munkatársának, Csongrádi Gabriellának, valamint Eva Spenglernek, az augsburgi Archiv des Bistums levéltárosának.

7 Az Augsburgba érkező bevándorlókról vezetett nyilvántartás (Fremdenbogen). Stadtarchiv von Augsburg.

8 DIVALD Kornél: *Felvidéki séták*. Budapest, Szent István Társulat, 1926. 43.

9 BLÜMELHUBER Ferenc: Sz. István királynak esztergomvári kápolnája. *Új Magyar Sion*, 5. 1874. 641–654.

10 *Religio*, 1878. 38. sz. 302.

11 Lippert József (Arad, 1826 – Gutenstein, Bécs mellett, 1902) (szócikk). In: *Magyar életrajzi lexikon* II. kötet. Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest, Akadémiai, 1969.

Lippert ekkor már Simor János győri püspök, később esztergomi érsek nélkülözhetetlen munkatársa, terveinek megvalósítója lett. Minden valószínűség szerint Lippert révén kaphattak munkát a Jobst testvérek a pozsonyi Szent Márton-székesegyház felújításánál.¹² Daberto Félix Pozsonyba is velük tartott. A *Religio* egyik tudósítása szerint a templom ablakfestményeinek kivitelezésében működött közre.¹³

Mérföldkő Daberto életében: az esztergomi megbízatás

Lippert József 1873-ban bízta meg a Jobst testvéreket a tervei szerint, az esztergomi várban kialakított Szent István-kápolna díszítőfestésének és figurális falképeinek az elkészítésével. Daberto Félix velük érkezett Esztergomba és vett részt a munkálatokban.

A Szent István-kápolnát az esztergomi vár azon részén alakították ki, ahol a hagyomány szerint Szent István király született. A mellette álló, de 1822-ben elbontott Szent István protomártír templomát pedig keresztelésének helyszínékként tartották számon.¹⁴ Az eltűnt kultuszhely pótlására Simor János az egykori királyi palota egy helyiségét kápolnává alakíttatta át. Daberto Félix Hinner Cyrill-lel együtt készítette az ornamentális részeket. A Szent István életéből vett jeleneteket, illetve magyar szenteket ábrázoló freskókat Franz és Karl Jobst festette.¹⁵ A Szent István-kápolna ma már nem létezik. Mivel útjában állt a várban folytatott kutatásoknak, az 1930-as években elbontották. A falfestményeket 1938-ban vászonra húzták, raktárba helyezték, oltárát is eltávolították.¹⁶

Esztergomi megbízatása idején került kapcsolatba Daberto Császká György akkor még esztergomi kano-nokokkal, aki 1874-ben szepesi püspöki kinevezést nyert. Császká püspök, később kalocsai érsek Daberto legfőbb mecénása lett, akinek támogatását egész életén keresztül élvezhette. Császká püspöki kinevezése után a Szepességbe hívta Dabertót, ahol folyamatosan munkát biztosított a számára.



2. A szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-székesegyház

Császká György püspöki „festésze”: Daberto Félix szepességi tevékenysége

Császká György püspök egyik legfontosabb feladatának tartotta a Szepesség középkori épített és tárgyi örökségének megújítását és megmentését. Terveinek megvalósításában fontos szerepet szánt Daberto Félixnek, akit ekkor már a sajtó híradásai olasz freskófestőként emlegettek. „A szepesi székesegyház restaurálása a be-

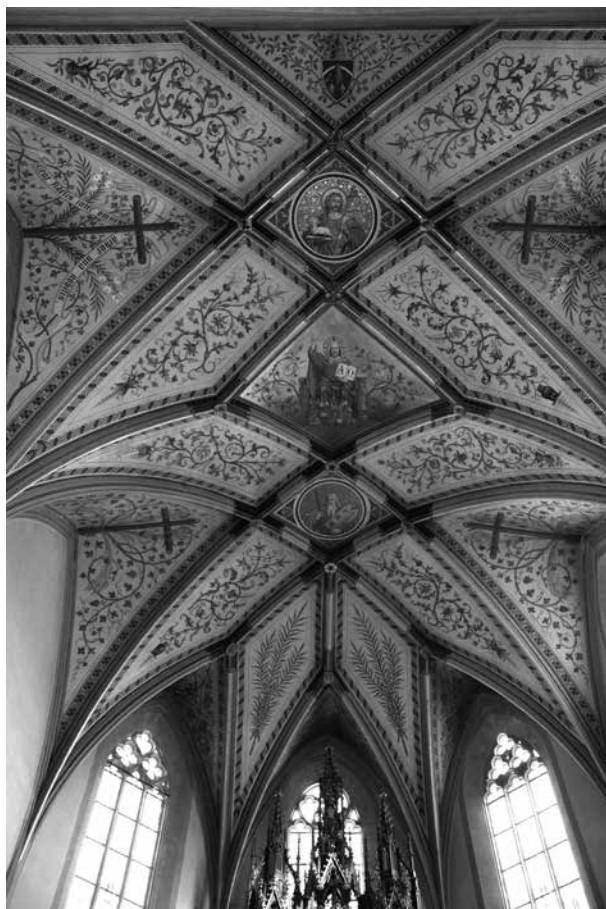
12 BLÜMELHUBER 1874 (ld. 9. j.) 650–651.

13 *Religio*, 1878. 38. sz. 302.

14 MAROSI Ernő–BARDOLY István–MARKÓJA Csilla: Lepold Antal levelezése az esztergomi vár feltárásáról. 1934–1938. 8. 12. jegyzet. *Enigma. Művészetelméleti folyóirat*, 25. 2018. 96. sz. 8. 12. jegyzet.

15 BLÜMELHUBER 1874 (ld. 9. j.) 650–651; *Religio*, 1878. 38. sz. 302. GYÖRFFY Lajos: Az esztergomi bazilika története és leírása. A régi vár és főszékesegyházak története, Esztergom egyéb nevezetességeinek leírásával. Esztergom, Buzárovits Gusztáv Nyomdája, 1886. 40.

16 MAROSY–BARDOLY–MARKÓJA 2018 (ld. 14. j.) 8. 12. jegyzet.



3. A szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-székesegyház szentélye. A templom Daberto Félix és Hanula József által 1888 tavaszától 1889 tavaszáig készített díszítőfestése napjainkra csak itt maradt fenn

fejezéséhez közeleg. (2. kép) A történelmi nevezetességű templom újjáépítését Császka György nyomban szepesi püspökké szentelése után tervbe vette s elismert művészeket választott ki a nagy feladat kivitelére. Te-

mes áldozatok árán nyerte meg Daberto Felix olasz freskofestőt, meghívta továbbá Huszy műépítésszt, míg Hanula bibliai festőt maga képezte ki e célra. E művészek segédekkel már évek óta a püspök rezidenciájában élnek s teljes erejükkel végzik a rájuk bízott feladatot.”¹⁷ Szintén olasz freskofestőként említette őt Szontagh Miklós *Tátrakalauz* című munkájában.¹⁸

Daberto Félix első szepesi megbízatása a poprádi Szent Egyed-templom falképeinek restaurálása volt.¹⁹ Az MTA Archaeológiai Bizottsága közlönyében, az *Archaeológiai Értesítő*ben 1876. január 31-én adott hírt a poprádi falképekről, melyeket még 1875-ben Rómer Flóris mért fel. Megtalálásukról 1875-ben a Debrecenben kiadott *Szabolcs* című hetilap is hírt adott.²⁰ Az Archaeológiai Bizottság jelentésében olvasható, hogy megkapták Rómernek a feltárt falképekről készült rajzait, valamint hogy a restaurálásukra ígéretet tett Császka György püspök.²¹

Daberto az 1870-es évek második felében – az 1880-as években több szepesi templomban végzett helyreállító munkálatokat – készített új falképeket, oltárképeket. A szepesmindszenti (ma Bijacovce) Mindenszentek-templomában feltárt Szent László-freskótöredékek,²² a németlipcsei (ma Partizánska Ľupča) Hétfájdalmú Szűzanya-temploma falképeinek 19. századi helyreállítása²³ egyaránt a nevéhez köthető. 1881. augusztus 19-én kötött szerződést Johann Grusz plébánossal három oltár és a szószék négy díszítményének (relief vagy olajkép, Daberto választása szerint) készítésére a mateóci (ma Matejovce) Szent István király templom számára. Ebből az egyik feladat a főoltár megújítását jelentette, melynek során a régi szárnyasoltárt szétszedték, és a szárnyképek új neogótikus oltárarchitektúrába foglalva kerültek vissza rendeltetési helyükre. A két másik oltár teljesen újonnan készült, szintén neogótikus stílusban, Dominik Demetz dél-tiroli, Grödeni-völgyi műhelyében.²⁴ 1886–1888 között került sor az iglói Szűz Mária Mennybevétele-plébánia-templom első nagyobb szabású helyreállítására. A szentély kifestésével Dabertót bízták meg.²⁵ Az oláhdubovai (ma Valaská Dubová) 1866–1873 között épült Szent Mihály

17 *Fővárosi Lapok*, 1890. június 5. 153. sz. 1130.

18 SZONTAGH Miklós: *Tátrakalauz. Útmutató a Magas Tátrába s a Tátravideki fürdőkhöz*. Budapest, Singer és Wolfner, 1896. 79.

19 VELICS László: Az egyházi művészetek tanulmányozásáról. Ötödik, befejező közlemény. *Katolikus Szemle*, 8. kötet. 1894. november–december. 5. füzet. 799–812; DOLENECZ József: Császka György kalocsai érsek. *Vasárnapi Újság*, 38. 1891. 45. sz. 733–735; SZONTAGH 1896 (ld. 18. j.) 79; *Fővárosi Lapok*, 1891. 1496.

20 Püspökök a pokolban. *Szabolcs. Vegyes tartalmú hetilap*, 4. 1875. 44. sz.

21 *Archaeológiai Értesítő*. Az MTA Archeológiai Bizottságának közlönye,

10. kötet. 1876. január 31. 1. sz. 4.

22 VELICS 1894 (ld. 19. j.) 807.

23 MYSKOVSKÝ Viktor: Liptómege középkori építészeti műemlékei. *Archaeológiai Közlemények*, 11. kötet. 1877. II. füzet. 55; VELICS 1894 (ld. 19. j.) 807.

24 MARTA HERUCOVÁ: *Spišske oltäre 19. storočia*. Ľubiša, Pictonica, 2015. 115–116, 246. Az 539. lábjegyzetben olvasható a német nyelvű szerző-dés szövege. VELICS 1894 (ld. 19. j.) 807.

25 VELICS 1894 (ld. 19. j.) 807.



4. A szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-székesegyház főoltára. A jelenleg is látható oltárarchitektúrát Ruprich Károly asztalos készítette, az oltárképeket Daberto Félix restaurálta

arkangyal templom egyik mellékoltárát Daberto festette Szepőlőten Fogantatott Mária-kép díszíti.

A *Századok* egyik cikke a lőcsei Szent Jakab-templom falképeinek restaurálását is Daberto Félixnek tulajdonította: „a megrongált festményeket Daberto Félix fresco-festész megtisztítja s azután stilszerűen készítenő falfestményekkel vagy szétnyitható fatáblákkal védi meg a romlástól”.²⁶ Valójában a lőcsei falképek megújítását id. Storno Ferenc végezte.

Daberto szepességi működése idején a legnagyobb feladatot a püspökség központját jelentő Szepeshelyen kapta, ahol Császká megbízta a Szent Márton-székesegyház oltárainak felújításával és freskóinak elkészítésével. A munkálatokban a püspök másik pártfogoltja, Hanula József is részt vett, akit a püspök saját költségén taníttatott Budapesten, majd később Münchenben. A székesegyház felújítási munkálatai még 1871 körül, Császká György elődje, Samassa József püspök idején kezdődtek a Szapolyai-kápolna felújításával. Samassa egri érseki kinevezése után a templom külső és belső

renoválása, „regotizálása” már Császká elképzelései alapján történt. A munkálatoknál a püspök kikérte id. Storno Ferenc, Lippert József esztergomi prímási építész és a bécsi Szent István-dóm restaurálását vezető Fridrich von Schmidt véleményét is. A templom külső restaurálási munkáit Huszty György építész vezette.²⁷ A szentély falképei és az üvegablakok Lippert pozsonyi dóm számára készített kartonjai alapján készültek, ahogy az Császká püspök Dabertóval kötött szerződésében olvasható.²⁸ A szentély falképeit Daberto és Hanula 1888 tavaszától 1889 tavaszáig festette. (3. kép) Utána került sor a hajó freskóinak elkészítésére. Az elkészült művet a *Vasárnapi Újság* egy cikke szerint Lotz Károly is megvizsgálta, akinek Budapesten Hanula a tanítványa volt. Daberto és Hanula falképeiből napjainkra csak a szentély boltozatán látható freskó maradt fenn. A belső felújítások nemcsak a szentély és a hajó kifestésére terjedtek ki, hanem az egész templombelső és a berendezés megújítására is. Ennek során átépítették, regotizálták a 18. század elején épült

²⁶ *Századok*, 21. 1887. 1887. 82–83.

²⁷ *Katolikus Szemle*, 1894. 8o6.

²⁸ Magdalena JANOVSKÁ–Vladimír OLEJNÍK: A szepeshelyi Szent Márton székesegyház. *Magyar Sion*. ú. f. 12. 2018. 1. sz. 77–95.



5. Keresztelőkút a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-székesegyházban. Díszítőfestését Daberto Félix készítette 1879-ben

északi sekrestyét. A székesegyház, valamint az északi előterem új, szőnyegmintázatos kerámiaburkolatot kapott. A belső berendezés restaurálása során 1888 áprilisában szétbontották a főoltárt. Az új, gotizáló főoltár-architektúrát Ruprich Károly budapesti asztalos készítette. A főoltár és a többi mellékoltár képeinek, illetve szárnyképeinek a restaurálását Daberto végezte. (4. kép) Mivel nemcsak a főoltár, de a mellékoltárok építményeihez is hozzányúltak, a megtisztított és átfestett szárnyképeket át is kellett méretezni (egész egyszerűen a megfelelő méretűre fűrészelték ezeket),



6. Daberto Félix szígnója a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-székesegyház keresztelőkútján

hogy átalakított oltárarchitektúráikba beilleszthetők legyenek.²⁹ Divald Kornél szerint a székesegyház középkori szárnyasoltárai megsínylettek Daberto restaurálását.³⁰ (5–6. kép) A szepeshelyi székesegyház felújítási munkálatainak utolsó vonásai Császka György kalocsai érseki kinevezése után utódjára maradtak.

1889–1890 között dolgozott Daberto a szepesváraljai templomban. A püspöki központ, Szepeshely mellett fekvő település plébánosának, Hradszky Józsefnek ugyanis ebben az évben jutott tudomására, hogy egy magánszemély olyan szárnyasoltár-töredéknek volt a birtokában, mely feltehetően egykor a szepesváraljai templomhoz tartozott. Megmentésére, valamint temploma helyreállítására Hradszky gyűjtést szervezett helyi és Amerikába kivándorolt hívei között. Császka a helyreállítást Dabertóra és az új oltárépítmény elkészítését Dominik Demetzre bízta.³¹

Daberto Félix szepesi működése 1891-ig, Császka kalocsai érseki kinevezéséig tartott. Császka „püspöki festészét” új állomáshelyére is magával vitte. Daberto szepesi távozása után nem sokkal már „dabertizált” falképekről és átalakításokról adott hírt a sajtó, és le-sújtóan írtak a szepesi felújításokról is. Az iglói templom felújítását Myskovszky Ernő *Műemlékeink pusztítása* címmel az *Építészeti Szemle*ben megjelent cikkében így jellemezte: „Az iglói plébánia-templom belsejét ízlés-

29 DOLENECZ 1891 (ld. 19. j.) 739–740; Hanula József. In: *Művészeti lexikon*, I–II. Budapest, Győző Andor, 1935. I. 442; HRADSKÝ József: *Szepes vármegye a mohácsi vész előtt*. Szepesváralja, Szita Géza „Püspöki Könyvnyomdája”, 1888. 108. JANOVSÁK–OLEJNÍK 2018 (ld. 28. j.) 89–91.

30 DIVALD Kornél: Félévig uton. X. A Tátra alján. *Magyar Szemle*, 16. 1904. augusztus 14. 33. szám. 282–283.

31 HERUCOVÁ 2015 (ld. 24. j.) 117–118, 248. 549. jegyzet.

telen festéssel és stílszerűtlen új góth oltárral csúfították el...”³² A poprádi falképek restaurálásával kapcsolatban jegyezte meg Divald: „Az éjszaki falon diszes kísérettel a három szent királyok utazása látható, sajnos dabertizálva. A három király magyar ruhát visel s magyar emberhez illően lóháton utazik s olyan lovat, mint a minő itt a pejko, Munkácsy életében nem festett. A háttérben a magas Tátrát ábrázolta a XV. századbeli mester. Kétszeresen kár, hogy a szepesi egyházmegye egyik volt püspökének udvari festője: Daberto sok szebbnél-szebb régi festménnyel egyetemben egészen átfestette.”³³ A poprádi falképek említett jelenetének megújításához a korszakban számos képzőművészeti alkotás számára (például a Szent László-ábrázolások megújításához) mintaadóvá vált veleméri falképek szolgáltak előképül – olvasható Rómer Flóris 1889-ben id. Storno Ferenchez intézett levelében.³⁴ A restaurálásukat végző Storno nagyon kedvelte ezeket a jeleneteket, s mivel több szepesi felújítás mögött felfedezhető személye, talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy Poprádon az ő javaslatára kerültek Daberto látókörébe az említett ábrázolások.³⁵

A szepeshelyi székesegyház megújításáról Lyka Károly így írt egy Szepességről szóló cikkében: „Más helyeken agyonmodernizálták a régi templomokat. A szepeshelyi templom boltozatain a festés és aranyozás modern munka, színes üvegablakai ujak. A románkori oszlopokat ujjakkal cserélték ki. A szoborcsoportok vastagon átfestvék. A falfestmények is alapos »dabertizáláson« estek át.”³⁶

Valójában a Császkai György püspök megbízásából tevékenykedő Daberto szepességi „stílszerű restaurálásai” megfelelték a korszak műemlékvédelmi gyakorlatának, és illeszkedtek Európa más országaiban végzett, ún. purista szemléletű felújítások sorába. A helyreállítások megrendelői, tervezői és kivitelezői a munkálatok során az általuk csodált román és gótikus stílus tisztaságát, építészeti elemeiknek mindenek feletti uralmát igyekeztek megvalósítani a modern technika vívmányainak felhasználásával. Szükség esetén az eredeti román

és gótikus formákat is tökéletesítették, kiigazították. A Szepességekben csak „dabertizálás”-ként emlegetett műemlék-helyreállítási gyakorlatban az akkor még gyerekcipőben járó magyarországi műemlékvédelem összes problémája és kezdeti nehézségei is tetten érhetők. Az első hazai műemlékvédelmi törvény csak 1881-ben született meg, és nem tudta közös nevezőre hozni a magántulajdon érdekeit a műemlékek közérdekű védelmével. A törvény alapján felállított Műemlékek Országos Bizottsága minimális költségvetéssel rendelkezett. Így a felújítási munkálatok jelentős részét a tulajdonosok, illetve az egyházi tulajdon esetében az illetékes főpap vagy a kegyuraság finanszírozta. Ez pedig a megrendelő elképzeléseinek erőteljes érvényesülését jelentette általában.³⁷ A Császkai György alkalmazásában álló Daberto Félixszel kapcsolatos kritikák részben tehát a fentebb említett okokból fakadtak, részben pedig festői kvalitásainak hiányosságaiából. Ez utóbbi miatt a kalocsai egyházmegyében is akadtak nehézségei, mindamellett ottani nagyszámú megbízatai Császkai érsek Daberto irányában végig megmutatkozó bizalmáról tanúskodnak.

Daberto Félix megbízatai a kalocsa-bácsi főegyházmegyében

Daberto Félix pályafutása Császkai György kalocsai érseki udvarában folytatódott tovább. Az érseki palotában külön lakrészt biztosítottak a számára, melyet az „udvari festő szobája” megnevezéssel jelöltek.³⁸ Császkai érsek az év jelentős részét budapesti rezidenciáján töltötte,³⁹ innen intézte írásban kéréseit, megbízatait Dabertonak. Ezekből a levelekből, utasításokból az derül ki, hogy udvari festője rendszeresen az egyházmegye területén, illetve Kalocsán tevékenykedett. Feladatai részben templomi díszítőfestést, részben pedig eredeti portrék utáni másolatok készítését jelentették.

32 MYSKOVSKY Ernő: Műemlékeink pusztítása. *Építészeti Szemle*, 6. 1901. 7. sz. 159–160; 159.

33 DIVALD 1904 (ld. 30. j.) 283.

34 Csécs Terézia–Kiss Melinda: Id. Stornó Ferenc kapcsolata Rómer Flórisal. *Arrabona*, 2014. 52. sz. 149–163.

35 KERNY Terézia–MÓSER Zoltán: *Képet öltött ige. Johannes Aquila freskói*. Budapest, Káirosz, 2010. 21.

36 LYKA Károly: A Szepesség. *Új Idők*. Szépirodalmi, művészeti és társadalmi hetilap. Szerk. HERCZEG Ferenc. 11. 1905. június 25. 26. szám. 623–624; 624.

37 *Magyar művészet 1890–1919*. I–II. Budapest, Akadémiai, 1981. 171–172.

38 KFL. III. 9. b. Számvevőség. Számadások és kimutatások. 1904. Császkai György érsek hagyatéki leltára.

39 KFL. I. 1. a. Cultus Sanctorum. 120. sz./1941-es aktában Révay Tibor S. J., Császkai György érsek egykori tikárának 1938. február 15-én kelt levele Mosonyi Dénes prelátnak a kalocsai érseki rezidencián őrzött ereklyékkel, illetve a Császkai által hoztatott, de eltűnt Szent István-ereklyével kapcsolatban. Levelében említette, hogy Császkai évente átlag tíz hónapot budai lakásán töltött.

Császka György érseksége idején igyekezett egyházmegyéje egyre növekvő számú híveinek lelkipásztori ellátásáról gondoskodni. Több új plébániát is szervezett, és korábbi filiákat önállósított, ezek rendszerint templomok építésével, a korábbi épületek bővítésével jártak együtt. Több templombelső díszítőfestésének elkészítését is Daberto Félixre bízta. „...íme ismét jó hírek, a műpártoló Császka érsek a templomok díszítéséről gondoskodik: a zombori deputációnak a félben maradt templom fölépítését igéri, Ujvidéknek nagy pénzüsszeget ajándékoz templom-építésre, Kis-Kőrösön templomot festet. Hadd bővelkedjék a kalocsai egyházmegye is szép templomokban, mint a szepesi.”⁴⁰

Dabertonak a kalocsai egyházmegye területén teljesített megbízatásait a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár plébániai iratainak segítségével és a korabeli sajtóhíradások alapján lehet feltérképezni. Templomi falképei és ornamentális díszítőfestései napjainkra egyedül a zombori Szent István-templomban maradtak fenn. Ennek oka festői kvalitásainak hiányosságai keresendő. A munkáit „megöröklő” plébánosok, lelkészek, néha hangot is adva nemtetszésüknek egy-egy érseki hatósághoz intézett levelükben, Császka érsek halála után Daberto alkotásainak eltüntetése mellett döntöttek. Az „à la Daberto” az egyházmegye területén a papság körében szállóigévé vált. 1905-ben például, amikor a bácsi Szent Antal-kápolna falait a Rétyay és Benedek cég festője, az eszéki kapucinus templomot is „stílszerűen” restauráló Módler Szent Antal életéből vett jelenetekkel díszítette, a munka befejezéséről készült esperesi jelentés „A mi a festést illeti egyszerű és tiszta, de műfestésnek nem mondható.” mondata mellé az érseki hatóságtól valaki kék ceruzával csak annyit írt: „à la Daberto”.⁴¹

Festőművészként tehát, úgy tűnik, valóban megvoltak a maga korlátai. Feltehetően képzetlenségéből is adódott, hogy a figurális festés, a bonyolultabb, sokalakos kompozíciók elkészítése és a megfelelő arányok kialakítása nem tartozott erősségei közé. Ez jól látható az általa festett és fennmaradt portrékon is. Az ornamentális díszítőfestéshez azonban jó érzéke lehetett. Megbízatai között viszont ez utóbbiak szerepeltek kisebb számban. A következőkben, a teljesség igénye nélkül, néhány fontosabb templomfestési feladatát összegezzük.

A nemesnádudvari Sarlós Boldogasszony-templom kifestése

Császka György érsek 1892-ben, nemesnádudvari bér-málása idején tett ígéretet Till Lajos plébánosnak, hogy támogatni fogja a templom kifestését. A levél felzetén olvasható felirat szerint az érsek ígérete beváltását „Jövőre”, azaz 1893-ra halasztotta.⁴²

1893. május 11-én kelt levelében Daberto megírta, hogy elkészült a tervekkel.⁴³ Császka nemcsak a festési munkák, hanem az állványzat felállítási költségeit is magára vállalta. Till Lajostól azt kérte, hogy az egyház-község gondoskodjon a művész ellátásáról. Tájékoztatta a plébánost, hogy utasította Dabertót a munkák megkezdésére.⁴⁴

A templom díszítőfestésének elkészítése azonban nem haladt zökkenőmentesen. Till Lajos hamarosan konfliktusba keveredett Dabertóval. A templombelső szépségéért aggódó plébános valószínűleg hangot adott elégedetlenségének, amire a művész indulatosan reagált. „A megajánlott szép összeggel a vállalkozó Daberto úr Excellenciád e kegyes szándékának képes is lett volna megfelelni, fájdalom! Ezt tenni nem akarja, a csekély díjazáshoz képest – mondja – egy paraszt templomnak eléggé jó, többet nem tehet. Indulatoskodik folyton ha munkáját bírálják, magam is egy párszor kérő hangon tettem észrevételeimet, meg is lakoltam ezért.” – számolt be főpásztorának az eseményekről Till Lajos.⁴⁵ Császkának műszaki felügyelőjét, Kolecsányi Endrét kellett a helyszínre küldeni, hogy lecsendesítse Dabertót, és kibékítse a plébánossal.

1893 szeptemberére Daberto elkészült a munkálatokkal. Az említett iratokban nincs utalás arra, hogy mit is ábrázoltak. Nemesnádudvari műve napjainkra nem maradt fenn. Jelenleg Kuczka Mihály 1936-ban készült mennyezeti falképeit láthatjuk a templomban.

Daberto megbízatása a kiskőrösi Szent József-templomban

Érdújrhelyi Menyhért kiskőrösi plébános 1894-ben kérte Császka érsek támogatását a kiskőrösi templom díszítőfestésének elkészítéséhez, a téglapadló helyébe cementlapok lerakásához, szelfogó ajtók felszereléséhez.

40 Kalocsa. Császka érsek jótekonysága. *Religio*, 1894. 12. sz. 95.

41 KFL.I.1.b. Bács. 4738. sz. Fuchs József esperes-plébános 1905. szeptember 28-án kelt jelentése.

42 KFL.I.1.b. Nemesnádudvar. 1894. sz. Till Lajos plébános 1892. június 25-én kelt, Császka György érsekhez írt levele.

43 KFL.I.1.b. Nemesnádudvar. 1360. sz. Daberto Félix Császka György érsekhez írt, 1893. május 11-én kelt levele.

44 KFL.I.1.b. Nemesnádudvar. 1360. sz. Császka György érsek 1893. május 5-én kelt fogalmazványpíszkozata Till Lajos plébánosnak.

45 KFL.I.1.b. Nemesnádudvar. 2335. sz. Till Lajos plébános

Mivel a katolikus egyházközség kicsi és szegény volt, önerőből a felújítások költségeinek csak töredékét tudta összegyűjteni.

„Nagyméltóságod előszóval alázatos kérelmemre már kegyeskedett is megígérni, hogy egyik udvari festőjét fogja megbízni a kiskőrösi r. k. templom kifestésével. A festőművész úr már meg is szemlélte templomunkat, arról kedvezőleg nyilatkozott s megígérte, hogy a festésre vonatkozó tervezetet Nagyméltóságod magas színe elé fogja terjeszteni.”⁴⁶ A munkálatokhoz szükséges állványok felállítását és Daberto ellátását a kiskőrösi egyházközség vállalta magára.⁴⁷

Érdúj helyi Menyhért idézett leveléből, illetve a korszak plébániai irataiból nem derül ki, milyen is lehetett a Daberto által kifestett templom. Az épületet 1931-ben egy kereszthajóval bővítették. Jelenleg is látható díszítőfestését és mennyezeti szekkóit 1942-ban Karol Malczyk lengyel festőművész készítette.⁴⁸

Zombori megbízatások: a Szent István- (karmelita) templom és a Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Iskolanővérek zárdakápolnájának kifestése

Császka György érsek 1894-ben, bérnakörútja során Zomborba látogatott, és fogadta a zombori ún. második templom építésének folytatását kérelmező híveit. A munkálatok 1860-ban indultak, és Haynald Lajos érseksége idején teljesen elakadtak. Vitatott volt az új templom helyszínének kiválasztása, és gondot okozott az is, hogy annak idején az építkezést komolyabban megalapozott anyagi háttér és pénzügyi ütemezés nélkül kezdték el.⁴⁹ Császka érsek még 1894-ben kirendelte a helyszínre Kolecsányi Endre műszaki felügyelőjét, aki megvizsgálta a már elkészült részeket. Ezeket jó minőségűnek találta, és úgy vélte, hogy az épület egy ötéves ciklus alatt befejezhető. A templomot Szent István király tiszteletére kívánták felszentelni.⁵⁰ (7. kép)

1895-ben Zomborba érkezett Daberto Félix, hogy felügyelje a munkálatokat, valamint előkészítse és kivitelezze a templom mennyezetének és falainak díszítő-



7. A zombori (Sombor, Szerbia) Szent István- (karmelita) templom. Építésének befejezését Császka György érsek bőkezű adománya tette lehetővé

festését. Az 1895-ben végzett munkájáról áttételesen a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek főnöknőjének, Franz Mária Teréziának 1895. július 19-én Császka Györgyhez intézett leveléből is értesülhetünk. Ebben a főnöknő kérte az érseket, hogy engedélyez-

1893. július 21-én kelt, Császka György érsekhez írt levele.

46 KFL.I.1.b. Kiskőrös. 2313. sz. akta. 1894. június 29. Érdúj helyi Menyhért lelkész levele Császka György érsekhez.

47 KFL.I.1.b. Kiskőrös. 2313. sz. akta. 1894. június 29. Érdúj helyi Menyhért lelkész levele Császka György érsekhez. 1894. július 4. Császka György válaszpíszkozata. Kalocsa. Császka érsek jótékonytsága. *Religio*, 1894/12. 95.

48 *Mária-enciklopédia. Kalocsa*, 1950. Forráskiadvány és adattár. A Kalocsai Főegyházmegyében 1950–51-ben készült, Szűz Mária tiszteletéről szóló lelkipásztori jelentések szövegének kiadása, az egyház-

megyei sematizmusok adataival kiegészítve. Szerk. LAKATOS Andor. Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. 2015–2016. 102–104, 380.

49 KFL.I.1.b. Zombor. 824. sz. Haynald Lajos érsek 1878-ban kelt levele Fejér Gyula apát-plébánoshoz, melyben tájékoztatást kér a zombori második templom építésének helyzetével kapcsolatban. Fejér Gyula összeállított egy anyagot az egyházközségi jegyzőkönyvekből készült, témára vonatkozó másolatokkal Haynald számára.

50 KFL.I.1.b. Zombor. 3072. sz. Kolecsányi Endre műszaki felügyelő 1894-ben kelt jelentése Császka György érseknek.



8. A zombori Szent István- (karmelita) templom hajója és szentélye. Díszítőfestését 1895–1897 között Daberto Félix készítette

ze festőművésze, Daberto számára, aki a zombori új templomot festi éppen, a nővérek zárdakápolnájának a kifestését is. A főnöknő szerint a kápolna ekkor már erősen elhanyagolt képet mutatott, festése megkopott. Császkza érsek felzetten olvasható, 1895. július 27-én kelt válaszpíszkozata szerint „Daberto festőmnnek megírtam, hogy a zombori iskolanővérek kápolnáját is – ha ez őt az ottani templom kifestésében nem fogja hátráltatni – ugyanezen alkalommal kifesse”.⁵¹ 1895. szeptember 26-án kelt levelében Franz Mária Terézia megköszönte az elkészült festést.⁵² (8. kép)

Daberto egy datálatlan levelében közölte főpásztorával, hogy befejezte a zombori Szent István-templom díszítőfestő munkáit. Magát hatvannyolc évesnek mondta ekkor. Császkától életjáradékot kért, mivel erejét megfogyatkozottnak érezte a hasonló nagyságrendű, megerőltető templomfestési munkálatokhoz. Ha feltételezett 1829-es születési dátumához hozzáadjuk

a hatvannyolc évet, akkor eszerint 1897-ben fejezte be zombori megbízatását.⁵³ A Daberto által kivitelezett ornamentális díszítőfestés jelenleg is látható a zombori Szent István-templomban. (9. kép)

Daberto Félix Bácsban

Garay Károly bácsi plébános 1899-ben Császkza érsek anyagi támogatását kérte a Kálvária-kápolna külső tartarozásához és a stációképek megújításához, mivel a Kálvária Alapítvány pénztára nem tudta teljesen fedezni a költségeket. Garay hivatkozott arra is, hogy 1892-ben is kisegítette őket az érsek, amikor a kápolnát fel kellett újítani. „Nem különben szükségét immár a 14 statió-képnek ujakkal felváltása, miután a régekről a festék teljesen lekopott, sőt maguk a pléhlemezek, melyekre festve voltak, annyira megrozsdásodtak, hogy Daberto Félix festő, kivel azokat átfestetni óhajtottuk, s kihez

51 KFL.I.1.b. Zombor. 3175. sz. Franz Mária Teréziának 1895. július 19-én Császkza Györgyhez intézett levele.

52 KFL.I.1.b. Zombor. 3970. sz. Franz Mária Terézia 1895. szeptember 26-

án kelt köszönőlevele Császkza Györgyhez.

53 KFL.I.1.c. Personalia. Császkza György. Daberto Félix Császkza Györgyhez írt, datálatlan levele (1897?).



9. A zombori Szent István- (karmelita) templom mennyezeti freskójának egy részlete, melyen Császka György kalocsai érsek címere látható. A Daberto Félix festette díszítőfestés részlete

költségelőirányzat készítés céljából 2 darabot mutatványul felküldöttünk, azokat átfestésre alkalmasoknak nem találta” – írta a plébános indoklásul, hogy miért is van szükség teljesen új stációképek festetésére.⁵⁴

A stációképek 1900 nyarára készültek el. Az egyház-község köszönőlevele 1900. július 15-én kelt.⁵⁵

A csengődi Magyarok Nagyasszonya-templom főoltárképe

Császka György támogatásával épült fel 1900–1901 között és kapott méltó berendezést a csengődi Magyarok Nagyasszonya-templom.

A főoltár-architektúrát a temesvári Nagy Nepomuk János oltárépítő vállalkozó készítette. Demsa József lelkész 1901. április 25-én írt levelében érdeklődött Császka Györgynél a Szoldatits Ferenc festőművésztől rendelt Magyarok Nagyasszonya-főoltárkép méreteiről, mert Nagy Nepomuk Jánosnak az oltár kivitelezéséhez

szüksége volt az adatokra. A lelkésznek valószínűleg Császka György megígérte, hogy megfesteti a templom oltárképét. A festő személyével kapcsolatos utalást azonban valószínűleg félreérthette a plébános. Császka nem költséges megoldást kívánt, hanem érseki festőjét kívánta megbízni a feladattal. Kolecsányi Endre érseki műszaki felügyelőnek címzett felzeti pizkozatában 1901. április 28-án azt írta az érsek, hogy felkérte Daberto Felixet az oltárkép megfestésére. Egyben utasította Kolecsányit, hogy kérdezze meg a kép méreteit Dabertótól.⁵⁶ Kolecsányi válasza 1901. április 29-én kelt Kalocsán. Eszerint „Daberto Excellenciád festője jelenleg munka nélkül van, ő hajlandó volna ezen képet jól megfesteni, ha Excellenciád tehát őt ezen munkával megbízná, kérem Excellenciád kegyes utasítását.”⁵⁷ Tehát a felkérés ekkor még nem jutott el Dabertóhoz. Császka 1901. május 5-én Kolecsányi útján üzent neki: „megbízom Daberto Felix festőmet, hogy a csengődi templom oltárképét megfesse. A kép méreteinek meg-

54 KFL.I.1.b. Bács. 4134. sz. Garay Károly plébános 1899. augusztus 22-én kelt levele Császka Györgyhez.

55 KFL.I.1.b. Bács. 4134. sz. Az egyházközség 1900. július 15-én kelt köszönőlevele.

56 KFL.I.1.b. Csengőd. 1823. sz. A csengődi oltárkép készíttetésének aktája.

57 KFL.I.1.b. Csengőd. 1823. sz. Kolecsányi Endre műszaki felügyelő válasza 1901. április 29-én Császka Györgynek.

beszélésére menjen ki Csengődre és értekezzék az ottani lelkésszel”.⁵⁸ Az érsek kérte, hogy a helyszíni szemle után Daberto Kolecsányi útján tegyen jelentést neki. Kolecsányi válasza 1907. május 4-én kelt és mellékelte hozzá egy pauszpapírra készült rajzot az oltárkép formájáról, jelölve rajta a méreteket. 1901 júliusában az elkészült oltárképet Temesvárra szállították, hogy Nagy Nepomuki János be tudja illeszteni az oltárépitménybe. A csengődi oltárkép készíttetésének aktájához két számlát is mellékeltek: Schenk János kalocsai asztalos számláját a kép keretének kivitelezéséről és aranyozásáról Daberto Félix nevére kiállítva, valamint Daberto számláját az oltárkép elkészítéséről.⁵⁹

A Daberto által festett oltárkép lecserélésére Szabó Árpád plébános 1923. március 15-én kért engedélyt: „A csengődi templom oltárképe, amelyet néhai Daberto érseki templomfestő festett meg, s amely művészi tulajdonságoknak teljesen hiányában van, azon elhatározásra bírta hitközségünk egyik buzgó tagját, Horváth Nándor szőlőbirtokost, hogy a képet egy művészi oltárképpel cserélje fel [...]” A templom új főoltárképét Mayer Alajos budapesti festőművész készítette.⁶⁰

Daberto díszítőfestői munkálatai a bajaszentistváni templomban

1902-ben jelentette Győrffy Sándor plébános Császká Györgynek, hogy a bajaszentistváni templom belseje és berendezése rossz állapotban van. A plébános kérte, hogy egyben kapjon díszítőfestést is a templom, mint amilyet a dusnoki és a miskei épület is kapott. 1902. június 19-én rendelte el az érsek a belső felújítás megkezdését.⁶¹

Császka felszólította a plébánost, hogy festőjétől, Daberto Félixről kérjen ajánlatot. Az érsek a következőképp rendelkezett Dabertonak a templomfestésre vonatkozóan: „a templom kifestése lehetőleg egyszerű, szolid kivitelű és műízléses legyen”.⁶²

A munkálatokkal megbízott Daberto már az állványok felállítását is a helyszínen felügyelte, ennek költ-

ségeit az egyházközség vállalta magára. Az ornamentális motívumokból álló díszítőfestés 1902. szeptember 23-ra készült el. Még 1959-ben is látható volt a falakon, amikor a templom százötven éves évfordulója alkalmából Grósz József érsek ellátogatott ide. Az ekkor készült archív felvételek alapján rekonstruálható, hogyan is nézett ki Daberto alkotása. Valószínűleg a teljes templombelső 1979–1980 között folyó belső felújítása során semmisülhetett meg.⁶³

Daberto Félix újvidéki és kalocsai tervezett, de meg nem valósult megbízatai

Császka György érseki székfoglalásának alkalmából jelentős összeget ajánlott fel a régóta tervezett, újvidéki Mária Neve-templom felépítésére. Az épület 1891–1895 között készült el. Az érsek még ebben az évben fel is szentelte.⁶⁴

Császkának szándékában állt a templombelső díszítőfestéssel is ellátni. Ez derül ki abból a válaszfogalmazványából, melyet a Hanula József által Császkának írt születésnapi köszöntőlevélhez csatoltak. Hanula 1896 októberében írt válaszában köszönte, hogy az érsek új jelét adta számára jótékonyságának, mely szerint az újvidéki templom festését rá kívánja bízni. Az előkészületek megtételére Hanula ígérte, hogy meglátogatja Budapesten, miután a háromszécsi (ma Liptovské Sliače) templom (ahol Hanula ekkoriban telepedett le) festésére már nem lesz alkalmas az idő.⁶⁵

A templom díszítőfestésének ügye azonban elakadhatott. 1897. június 28-án Kopper György apát-plébános emlékeztette az érseket még 1896-ban tett ígéretére: „Mult évi szept. hó 15-én mikor Excellenciád Újvidéki hivatalt magas látogatásával szerencsélte és a bérálás szentségét kiszolgált, a tisztelő róm. kath. egyházközség képviselő testületét azon örömdetes ígérettel lepte meg, hogy az újvidéki új templomot saját költségén fogja kifestetni és a még hiányzó belső felszerelésről is gondoskodik.”⁶⁶ 1898-ban Hanula József Csász-

58 KFL.I.1.b. Csengőd. 1823. sz. Császka György 1901. május 5-én kelt válaszfogalmazványa Kolecsányi Endre műszaki felügyelőnek.

59 KFL.I.1.b. Csengőd. 1823. sz. A Daberto Félix által benyújtott számlák. Schenk János kalocsai asztalos 1902. február 3-án kelt számlája a kép keretéről és annak aranyozásáról Daberto Félix nevére kiállítva. Daberto Félix két 1902. március 27-én kelt számlája a csengődi oltárképről, illetve a Tanítók Háza számára festett Császka-portréről.

60 KFL.I.1.b. Csengőd. 1430. sz. Szabó Árpád plébános 1923. március 15-én kelt levele az érseki hatósághoz.

61 KFL.I.1.b. 5645. sz. A bajaszentistváni templom belső kifestésének

aktája. MEDGYESI József: *A bajaszentistváni templom története*. Kézirat. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Ms. 536.

62 KFL.I.1.b. 5645. sz. Császka György 1902-ben Kolecsányi Endre műszaki felügyelőhöz íródott levele.

63 KFL.I.1.b. Bajaszentistván. 587/79. sz. Medgyesi József plébános 1979. szeptember 18-án kelt levele az érseki hatósághoz.

64 *Religio*, 1894. 12. sz. 95; *Pesti Napló*, 46. 1895. október 22. 290. sz. 3.

65 KFL.I.1.a. Diversa. 4097. sz. Hanula József festőművész és Császka György érsek levélváltását tartalmazó akta.

66 KFL.I.1.b. Újvidék. 2835. sz. Kopper György apát-plébános 1897. június 28-án kelt levele Császka Györgyhez.

ka Györgyhöz írt levele megint csak arról tanúskodott, hogy az újvidéki munkálatok nem indultak meg. Hanula beszámolt arról, hogy kölcsönt kért az Iglóhoz közeli Haraszt községben vásárolt birtokán lévő háza felújításához és egy műterem kialakításához. A birtokot a szepesi káptalantól kapott kölcsönből vásárolta, melyet az újvidéki templomban Dabertónak és neki ígért festési munkák kezdetétől, az ottani fizetéséből kívánt visszafizetni. Császkai aktafelzetre lejegyzett válaszában tájékoztatta Hanulát, hogy az újvidéki templomfestést egyelőre elhalasztották anyagi okok miatt.⁶⁷ A tervezett munka később sem valósulhatott meg.

Császkai György huszonöt éves püspöki jubileuma és évtizedes kalocsai érseki kormányzása méltó megünneplésére tervbe vette a kalocsai főszékesegyház nagyszabású felújítását. Daberto számára fontos megbízatás jutott volna a tervezett munkálatok során: „A főpásztor pedig, ki most kilencedik éve lépett a nagyemlékű Haynald bíboros érseknek örökébe, fejedelmi tényekkel fogja megörökíteni püspökké szentelésének 25 éves évfordulati napját és érseki áldásdús kormányzását. Első ténye lesz az, hogy 100 000 frttal kifesteti és feldíszíti a székesegyházát. Daberto festőművész már készíti az erre vonatkozó tervrajzokat.”⁶⁸

A kalocsai székesegyházban a nagyszabású renoválási-restaurálási munkára azonban csak utódja, Városháza Gyula idején, 1907–1911 között került sor.

Festmények, portrék készítője

Daberto Félix templomfestői megbízatásai mellett több felkérést is kapott oltárképek és festmények készítésére, illetve másolására. Fentebb már említettük az általa festett oláhdubovai, ma is a templomban található Szeplőtelen Fogantatott Mária-képet, illetve a csengődi Magyarok Nagyasszonya-oltárképet. Fennmaradt portréi kivétel nélkül egyházi személyeket, főleg kalocsai érsekeket ábrázolnak. Császkai Györgyhöz számtalan kérés érkezett a főpásztor vagy elődei képének készítésével, illetve adományozásával kapcsolatban. A feladattal az érsek általában Dabertót bízta meg.

Az általa festett, kalocsai érsekeket ábrázoló festmények közül néhány maradt fenn csupán. Az egyházmegye intézményeinek államosításakor nagy részük megsemmisült. A csengődi oltárkép aktájában található Daberto Félix 1902. március 27-én kelt számlája, mely a Tanítók Háza számára festett Császkai-portré utáni munkadíjról lett kiállítva.⁶⁹ Azt viszont nem tudni, mi lett a festmény sorsa az intézmény államosítása után. Szintén ismeretlen, mi lett azokkal a Császkai-portrékkal, melyek festésére az érsek Kolescsányi Endre műszaki felügyelőjén keresztül kérte fel Dabertót 1902-ben. Ezek az ókanizsai plébános, Márton Mátyás, a szabadkai legényegylet és a Kalocsai Kaszinó kérésére készültek. Kolescsányi Endre 1903-ban Császkához írt levelében arról számolt be, hogy Daberto befejezte Nádasdy Ferenc és Haynald Lajos érsek portréjának másolását, melyeknek adományozását Borbély Sándor, a váci siketnéma intézet igazgatója kérte az intézmény fennállásának 100. évfordulója alkalmából.⁷⁰ Ezeknek a festményeknek a sorsa is ismeretlen. Fennmaradt viszont Daberto 1897-ben, feltehetően a miskei iskola számára készített, szignózott Császkai-képe. Az intézmény építési költségeit 1893-ban az érsek jelentős összeggel támogatta. Bökezű mecénásuknak a miskei hívek hálájukat úgy is ki akarták fejezni, hogy arcképét elhelyezték az általa támogatott iskolában. A portré előképül Hanula József 1888-ban festett Császkai-festménye szolgálhatott. A Daberto készítette festményt jelenleg a miskei Szent Mihály-templomban őrzik.⁷¹ X. Pius pápa „Daberto F. 1904.” jelzéssel ellátott portréja napjainkban is a kalocsai érseki palotában található.

1902-ben Császkai érsek Fischer-Colbrie Ágost, a Pazmaneum rektora kérését továbbította udvari festője felé: „Megigérvén a bécsi Pazmaneum rectorának, hogy Kunstz József kalocsai érsek arcképét Daberto Félix festőmmel az intézet számára megfestetem, felhívom Tek. Uraságodat, hogy az arcképet a pazmaneumi rectornak szertartóshoz intézett s / a. idezárt levélben jelzett méretek szerint megfestesse s ennek megtörténtéről nekem jelentést tegyen.”⁷² Az akta szerint a kép elkészült, a keret elkészítésének költségét is magára vállalta az érsek. Később a bécsi intézményben megállapították, hogy Daberto festménye nem művészeti, ezért fotó alapján újat festettek helyette.⁷³

67 KFL.I.1.a. Diversa. 2328. sz. Hanula József festőművész és Császkai György érsek levélváltását tartalmazó akta.

68 *Bácskai Hírlap*, 3 1899. február 13. 26. sz. 1.

69 KFL.I.1.b. Csengőd. 1823. sz. Daberto Félix 1902. március 27-én kelt számlája.

70 KFL.I.1.a. Diversa. 1382. sz. Az érseki portrék készítésével kapcsolatos iratok aktája.

71 *Religio*, 1893. 42. sz. 344.

72 KFL.I.1.a. Diversa. 1382. sz. Császkai György 1902. június 2-án kelt válaszfogalmazványa Kolescsányi Endre műszaki felügyelőnek.

73 BEKE Margit: *Fejezetek az új- és legújabbkori elitképzéshez. A katólikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2010. 117.



10. Nagymihályi Bánfy Erzsébet gróf Rákóczi Lászlóné a ravatalon. A kistapolcsányi kastélyban őrzött festmény Daberto Félix készítette másolata. Akvarell. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka

Daberto Félix „Nagymihályi Bánfy Erzsébet gróf Rákóczi Lászlóné a ravatalon” című akvarellmásolata

A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzik Daberto *Nagymihályi Bánfy Erzsébet gróf Rákóczi Lászlóné a ravatalon* című akvarellmásolatát, mely témaválasztását tekintve egyedi megmaradt műveinek sorában.⁷⁴ Lehetséges, hogy több olyan másolatot is készített Császká megbízásából, melyek világi témákat és személyeket ábrázoltak, de egyelőre erre vonatkozóan nem kerültek elő adatok.

A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban, Császká György személyes aktái között fennmaradt Szalai Imre miniszteri tanácsos, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója 1888. július 14-én kelt levele, mely érdekes

adalékkal szolgál a ravatalkép másolatának születéséhez. Ebben Szalai arról tudósította a püspököt, hogy Nagy Lázár festőművésszel (1861–1923) lemásolta a hivatali szobájában látott Bánffy Erzsébet-ravatalképet, amely nagyon tetszett Császkának. Szalai megtartotta magának a Nagy-féle másolatot. Azt pedig, melyről a kópia készült, elküldte Császkának Szepeshelyre. Szalai azt is megírta, hogy a ravatalkép eredetije egy olajfestmény, mely akkoriban tudomása szerint gróf Keglevich István tulajdona volt és a nagytapolcsányi kastélyban őrizték.⁷⁵

Daberto vízfestménymásolata a ravatalképről tehát 1888 után készülhetett.⁷⁶ Arról egyelőre nincs adatunk,

74 Köszönet dr. Buzási Enikő művészettörténésznek, hogy megosztotta velem a Daberto-féle ravatalképpel kapcsolatos gondolatait.

75 KFL.I.1.c. Personalia. Császká György. Szalai Imre 1888. július 14-én kelt Császká György püspökhöz írt levele.

76 A Daberto Félix készítette másolatot több helyen is közölték. Nagy-

mihályi Bánfy Erzsébet gróf Rákóczi Lászlóné a ravatalon. Countess László Rákóczi, by a Hungarian Painter, from 1663. Formerly at Kistapolcsány House. Copy by F. Daberto. A. PIGLER: Portraying the Dead. Painting-Graphic Art. *Acta Historiae Artium*, Tomus IV. Fasciculi 1–2. Budapest, MTA, 1956; Monok István: A női könyvtulajdonos, a női



11. Széchényi Pál kalocsai érsek (1698–1710), Bács-Bodrog vármegye főispánja. Vászon, olaj. Daberto Félix, 1894. A zombori (Sombor, Szerbia) vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítő főispáni portrészorozat egyik darabja. Zombori Városi Múzeum



12. Patachich Gábor kalocsai érsek (1732–1745), Bács-Bodrog vármegye főispánja. Vászon, olaj. Daberto Félix, 1894. A zombori (Sombor, Szerbia) vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítő főispáni portrészorozat egyik darabja. Zombori Városi Múzeum

mi lett a sorsa Császká György Szalai Imrétől kapott másolatának. Az sem ismeretes, hogyan juthatott a Daberto készítette akvarell a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. Feltételezhető, hogy erre Császká érsek halála után, a hagyatékházhoz tartozó ingóságok 1905. június 5–7. közötti árverésekor kerülhetett sor.⁷⁷ A Daberto-féle másolat szerepelt az Iparművészeti Múzeum 1938-as kiállításán.⁷⁸ (10. kép)

A ravatalkép eredetije 1663-ban készült. Az 1940-ben megjelent *Magyar művelődéstörténet* című munka harmadik kötetében, ahol a Daberto-féle másolatot közölték, ez a megjegyzés olvasható vele kapcsolatban:

olvasó a 16–17. században. In: PAPP Júlia (szerk.): *A zsolnártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. 79–93. Színesben közli a Daberto-féle másolatot. A kép felirata itt: A kistapolcsányi kastélyban őrzött festménye után Felix Daberto vízfestménye, 1880 körül. MNM TKCS.

⁷⁷ *Hazánk*, (12) 1905. május 27. 125. sz. 6.

„Nagymihályi Bánfy Erzsébet gróf Rákóczy Lászlóné a ravatalon. (Olajfestmény 1663-ból a kistapolcsányi várkastélyban.) [...] Eredetijét József kir. herceg ezidőszent idegen kézen levő kistapolcsányi kastélyának kápolnájában őrzik.”⁷⁹ A ravatalkép jelenleg is ott található.

A zombori érseki portrészorozat születése

A zombori vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítették egykor a Bács-Bodrog vármegye főispáni tisztét is betöltő Széchényi Pál, Csáky Imre, Csáky Miklós, Patachich Gábor, Klobusitzky Ferenc és Batthyány József

⁷⁸ Szentiványi Gyula cédula- és aprónyomtatvány gyűjteménye. Daberto Félix. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete, Lexikongyűjtemény.

⁷⁹ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: Magyar iparművészet a hódoltság korában. In: DOMANOVSKY Sándor: *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940. III, 604.



13. Csáky Miklós kalocsai érsek (1747–1751), Bács-Bodrog vármegye főispánja. Váson, olaj. Daberto Félix, 1894. A zombori (Sombor, Szerbia) vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítő főispáni portrészorozat egyik darabja. Zombori Városi Múzeum



14. Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek (1751–1760), Bács-Bodrog vármegye főispánja. Váson, olaj. Daberto Félix, 1894. A zombori (Sombor, Szerbia) vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítő főispáni portrészorozat egyik darabja. Zombori Városi Múzeum

kalocsai érsekek portréi. Ezek a képek a szintén ezt a címet viselő, világiakról készült darabokkal együtt a főispánokat megőrző portrészorozat részét képezték. (11–15. kép)

A főispáni „ősgaléria” összeállításának gondolata Sándor Béla főispántól származott, aki lelkesen támogatta a vármegye történelmi emlékeinek felkutatását és összegyűjtését. Elindítója volt 1882-ben Schmausz Endre (1841–1904) alispánnal, Czirfusz Ferenc (1827–1901) publicistával és Iványi István (1845–1917) történésszel együtt annak a mozgalomnak, melynek célja a megmaradt örökség számbavételét felkaroló és tudományosan is feldolgozó történelmi társulat megalakítása volt. Ennek eredményeként jöhetett létre 1883-ban a Bács-Bodrog

Vármegyei Történelmi Társulat.⁸⁰ A Sándor Béla által megálmodott főispáni portrészorozat elkészíttetésében egyfajta felfokozott reprezentációs igény nyilvánult meg. Ez jellemezte a vármegye jelentősebb városait, így Szabadkát, Zentát, Óbecsét és Újvidéket és a megye határain túl Békés és Temes vármegyét is. 1867 után, a nemzeti újjászületés, nemzetépítés korában döntő, identitásformáló fontossággal bírt az előbb említett területek és városok számára a történelmi emlékezetet felélesztő, ébren tartó forrásoknak és emlékeknek összegyűjtése, melyek a magyarság „ott létének”, jogainak bizonyításához-biztosításához megfelelő legitimációs eszköztárat jelentettek.⁸¹ Ennek volt része a főispáni portrészorozat is. A történelmi emlékek össze-

80 MÁK Ferenc: A megyében a hazát szeretni. A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat története és működése. *Századok*, 2017. 1. sz. 75–118.

81 VARGA Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 56. 2014. 2. sz. 179–202.



15. Batthyány József kalocsai érsek (1760–1776), Bács-Bodrog vármegye főispánja. Váson, olaj. Daberto Félix, 1894. A zombori (Sombor, Szerbia) vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítő főispáni portrészorozat egyik darabja. Zombori Városi Múzeum



16. Csáky Imre kalocsai érsek (1710–1732), Bács-Bodrog vármegye főispánja. Váson, olaj. Daberto Félix, 1894. A zombori (Sombor, Szerbia) vármegyeháza főispáni fogadótermét díszítő főispáni portrészorozat egyik darabja. Zombori Városi Múzeum

gyűjtésének igényét tovább erősítette a Magyarország ezeréves fennállását középpontba helyező, 1896-ra tervezett ünnepségek lázas szervezőmunkája is.

Sándor Béla főispán 1894 februárjában levélben kereszte meg Császká György kalocsai érseket (1891–1904). Ekkora már sikerült a főispáni tisztet betöltő, világi elődei portréit részben az illető családotól, részben az akkor még élő, korábbi főispánoktól beszereznie. A sorból már csak a hivatalos betöltő egyháziak arcképei hiányoztak. „A kormányzatomra bízott vármegye, mely a török hódoltság alatt legtovább állott, történelmi emlékekben amúgy is szegény volt, de azon kevés is a mely birtokában maradt, 1849 évben a szerb felkelők által elpusztított. Ennek folytán már rég óta törekedem, hogy

a vármegye múltjára vonatkozó emlékeket lehetőleg összegyűjtsem és elsősorban a vármegye volt főispánjainak arcképeit megszerezze. [...] Ezen gyűjtemény azonban felette csonka volna, hogyha hiányoznának belőle azon jeles férfiak arcképei, kik a vármegyének a török járom alóli felszabadulása után, majdnem egy századon keresztül a vármegye egyházi valamint világi kormányzatát kezeikben tartották: az akkori kalocsai érsekek és egyszersmind Bács vármegyei főispánoké.”⁸² Császká György válaszában ígéretet tett arra, hogy a felsorolt érsekelődjait „a kalocsai rezidenciámban levő eredetiek után a kívánt nagyságban le fogom festetni...”⁸³ Sándor Béla ugyanis, hogy az egész portrészorozat egységes látványt nyújtson, az elkészítendő

82 KFL.I.1.c. Personalia. Császká György. 331. sz. Sándor Béla főispán 1894. február 9-én Császká György érsekhez írott levele.

83 KFL.I.1.c. Personalia. Császká György. 331. sz. Császká György érsek által 1894. február 25-én diktált válaszpíszkozat Sándor Béla főispán



17. Csáky Imre kalocsai érsek. Váson, olaj. Hanisch Mátyás, 1800.
Daberto Félix a Bács-Bodrog vármegye főispáni tisztét viselő
kalocsai érseki portréihoz Hanisch Mátyás érseki portrészorozatát
hasznalta előképkül

képek számára a már rendelkezésre álló festmények alapján, levelében megadta a kívánt méretet is.

Császka érsek 1894. július 27-én jelezte a főispánnak, hogy festője, Daberto Félix elkészítette az említett ér-

sekeket ábrázoló olajfestményeket, s azokat a levél megírásának napján, gondosan csomagolva postára is adták.⁸⁴ A főispáni portrészorozat elkészültéről és elhelyezéséről a vármegyeháza főispáni fogadótermében a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve is hírt adott, megemlítve az egyes képeknél az ajándékozó személyét, így az érsek-főispán portrék esetében Császka György érseket.⁸⁵ A 18 darabból álló portrészorozat 1918-ig díszítette a főispáni fogadótermet.⁸⁶ Ebből 16 festmény került a Zombori Városi Múzeumba. Közülük néhányon látható Daberto Félix szignója és a készítés éve: „Másolta: Daberto F. 1894.”

A zombori érsekportrék, Széchényi Pál (1645–1710) képének kivételével, Hanisch Mátyás barokk festő (1754 körül–1806) Kalocsán őrzött munkái alapján készültek. (16–17. kép) Ennek az érseki képsorozatnak a megrendelője 1800-ban Katona István kanonok, történetíró (1732–1811) volt, aki a kalocsai főszékesegyház szomszédságában, 1795–1796 között felépült lakóházát díszítette Hanisch Mátyás festményeivel.⁸⁷ Katona történetírói szemléletének megfelelően a sorozat a kalocsai érsekség alapítójának, Szent István királynak a képével kezdődik. Majd Szent László királynak, az érsekség második, bácsi központjának felállítójával folytatódik. Az érsekek sorát az első főpásztor, Asztrik képe nyitja meg, utána Csáky Imre (1672–1732), Patachich Gábor (1699–1745), Csáky Miklós (1698–1757), Klobusiczky Ferenc (1707–1760) és Batthyány József (1727–1799) kettős portréja, majd Patachich Ádám (1716–1784) képe következik, végén pedig a festmények készítésekor az érseki székekben ülő Kollonich László (1736–1817) arcképe látható. A sorozat legutolsó darabja a megrendelőt, Katona Istvánt ábrázolja. Ez egyébként a sorozat egyetlen szignózott darabja. Hátoldalán a „Mathias Hanisch pinxit Colocae Ao 1800.” felirat olvasható. A Széchényi Pál érsekről készült portré előképe egyelőre ismeretlen. Az is lehetséges, hogy 1894-ben, amikor Daberto Félix a másolatokat készítette, még a Hanisch-féle sorozat részét képezte egy Széchényit ábrázoló darab is. Mindenesetre ennek írásos nyoma eddig még nem került elő, és jelenleg a Kalocsán őrzött képzőművészeti anyagban sem található Széchényi érsekről készült festmény.

1894. február 9-én írt levelének hátoldalán.

84 KFL.I.1.c. Personalia. Császka György. 2530. sz. Császka György érsek által 1894. július 27-én diktált válaszpíszkozat, melyet még aznap postáztak is Sándor Béla főispán részére.

85 DUDÁS Gyula: Főispáni arcképsorozat. Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatának évkönyve, Zombor, Bittermann Nándor és Fia Könyv-

és Könyvmdájából, 1894. 93.

86 Köszönet Čedomir Jančićnak, a Zombori Városi Múzeum munkatársának az adatért.

87 KFL.I.1.a.Residentia. Műtárgyak. 352/61-es felzetű aktacsomóban Gyetvai Péter oeconomus generalis Pro memoria című, 1959. december 2-án kelt írása.

Az életút végén

Már a zombori Szent István-templomnál végzett munkák kapcsán panaszkodott Daberto egyre romló egészségi állapotára. A díszítőfestések és falképek kivitelezése valóban embert próbáló munka volt. Daberto levelében kérte az érseket egy, a későbbiekben folyósítandó életjáradék biztosítására.⁸⁸ Erre ekkor még feltételezhetően nem került sor. Folyamatos megbízatásainak és kalocsai elszállásolásának köszönhetően nem lehettek megélhetési gondjai.

Császka György 1904. augusztus 11-én bekövetkezett halálával az egyre idősödő művész nagylelkű támogatóját veszítette el. 1904 szeptemberében öreg korára hivatkozva életjáradék folyósítását kérelmezte az uradalmi pénztárból. A kalocsai káptalan 1904. szeptember 30-án tartott ülésén visszamenőlegesen, szeptember 1-jétől 1000 korona életjáradékot ítél meg neki, ha-

vonta folyósítandó részletekben.⁸⁹ Daberto 1908-ban munkaképtelenségére és a megdrágult viszonyokra hivatkozva ennek 400 koronás emelését kérelmezte, melyet Városv Gyula érsek engedélyezett.⁹⁰

Ez az utolsó adat, melyet Daberto Félix életével kapcsolatban ismerünk. További sorsáról, életkörülményeiről, majd halálának idejéről és helyéről egyelőre nincsenek dokumentumok.

Lakatos Adél
levéltáros-muzeológus,
Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár
tamingadel@gmail.com

88 KFL.I.1.c. Personalia. Császka György. Daberto Félix Császka György-höz írt, datálatlan levele.

89 KFL.I.1.a. Uradalmi. 1676. sz. Kivonat a kalocsai főkáptalan 1904. évi

szeptember 30. tartott ülésén felvett jegyzőkönyvből.

90 KFL.I.1.a. Uradalmi. 1676. sz. Városv Gyula érsek válaszfogalmazványa Daberto Félix kérelmével kapcsolatban.

„À la Daberto”

Addenda to the Life and Work of Félix Daberto (1829–?) Painter of the Portraits of the Archbishops at Sombor County Hall

György Császka, Bishop of Spiš (Szepes), then Archbishop of Kalocsa, was a well-known patron of his time. He supported many artists, their studies and in some cases engaged them throughout their lives. Császka met the painter Felix Daberto at the beginning of his church career in Esztergom. Daberto was the only one who was constantly employed by him and accompanied Császka both to Spiš and to the Kalocsa diocese. Daberto was not among the best painters of the time. Challenging, figurative compositions put their skills to the test. Decorative painting was his "specialty". While Daberto's altarpieces

were usually replaced after György Császka's death, his decorative paintings can still be seen in St. Martin's Cathedral in Spiš (Szepes) and in the (Carmelite) St. Stephen's Church in Sombor.

Adél Lakatos
archivist-museologist,
Archives of the Archdiocese of Kalocsa
tamingadel@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

Daberto Félix, Császka György, egyházi mecenatúra, Szepesség, Szepesi Püspökség, Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye

KEYWORDS

Félix Daberto, György Császka, ecclesiastical art patronage, Szepes (Spiš), Diocese of Szepes (Spiš), Archdiocese of Kalocsa-Bács

A Pesti Műegylet sorsolási jegyzékei 1840–1866

A Pesti Műegylet nevű civil társulás 1839-ben alakult meg a magyar művészet serkentése, a közönség ízlésének pallérozása céljából, amit kiállítások rendezésével és a jövedelemből vásárolt képek kisorsolása által kívánt megvalósítani. Az egyesület működése igen hamar sikeressé vált, és az első rendezvény után negyedszázadon át mutatta be tárlatait, amelyek ekkoriban a magyar művészet kizárólagos fórumaiként működtek. Mindösszesen 143 tárlatot rendeztek, amit sorsolás követett. Továbbá az év legsikeresebb alkotását műlapon sokszorosították, amelyeket jutalomként, ingyen küldtek el a fizető részvényeseknek. Ugyanakkor minden évben ajándékoztak műveket a Nemzeti Múzeum zsendülő képcsarnoka számára, és hogy a Műbíráló Választmány jól választotta ki az ajándék műveket, azt az bizonyítja, hogy ezek ma is a műtárgyállomány alapját képező alkotások.

A vásárlás és sorsolás volt a kiállítások után az egylet legnépszerűbb aktusa, a közzétett listákat – amelyek a sajtóban is megjelentek – mind a sajtó, mind a közönség nagy figyelemmel kísérte.

A reformkorban évente, majd 1853-tól havonta rendezték meg a tárlatokat, és általában évente összesen 300–400 művet mutattak be 1866-ig.

A működés három jól elkülönülő korszakra tagolódik. Az első, 1840–1847-ig az alapozás, az útkeresés korszaka, az az idő, amikor a közönséget becsábítják a kiállítások falai közé, és a tárlatlátogatás a polgári lét részévé, mondhatni divattá válik. A fizető részvényesek száma e korszakban 1000 körül mozgott. A második korszak 1851–1856-ig tartott, és az egylet működésének legsikeresebb szakasza volt, mert a neoabszolutizmus korában a nemzeti művészet támogatása bizonyos ellenzéki jelleget öltött. Ekkor a tagság évenként megduplázódott,

a fizető részvényesek száma 1856-ban elérte az 5593 főt. A tárlatok falain megjelentek a magyar művészet máig legismertebb, legtiszteltebb darabjai, a nemzeti romantika fő művei. A hanyatlás idején, 1857–1866-ig a részvényesek száma 1700 főre apadt, ennek fő oka az európai hadi helyzet volt, a nemzetközi képszállítások leálltak. Az utolsó években párhuzamosan működtek az új képzőművészeti egyesülettel, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulattal, amely a Műegylet által megkezdett tevékenységet magasabb szinten, félhivatalos jelleggel folytatta. 1867-ben a két egyesület összeolvadt, a Pesti Műegylet beteljesítette céljait, úttörő munkájának köszönhetően a magyar művészeti élet behozta százados elmaradását.

A kiállított darabok többsége külföldről származott, a kiállítható magyar mű kezdetben igen csekély számú volt. A tagság ugyan meg volt elégedve az egyesület nemzetközi irányával, ám a nagygyűléseken néhányan felszólaltak a nemzetközi tárlatok ellen, a „nemzeti” irány mellett kardoskodók és a „cosmopoliták” között a sajtó hasábjain egyre ismétlődtek a heves összecsapások. Ezek évtizedekre árnyékot vetettek a Pesti Műegylet működésére, az utókor hazafiatlan, csak a külföldet pártoló szervezetnek ítélte, és a tárlatok anyagától a kutatás is elfordult. Holott – mint az egyesület taglétszámának alakulása tanúsítja – a közönség külföldi képeket szeretett nyerni, és amikor az egyesület vezetősége megkísérelte, hogy kizárólag hazai mesterek műveiből állítsa össze a kiállítások anyagát, a tagság elpártolt, a részvényesek száma lecsökkent. Egyesek szerint az lett volna kíváncsi, hogy a Pesti Műegylet legyen nemzetközi, a Képzőművészeti Társulat pedig csak a magyaroké, amit azzal indokoltak, hogy a kortárs külföldi anyag kiszorítása egy nemzet kultúrájából lehetetlenség.

* A tanulmány SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán* (Budapest–Miskolc, MEK, 2007) című munka alapján készült.

Az 1840-es években már kiterjedt műegyleti hálózat létezett Európában, ahol a kor új jelensége figyelhető meg, miszerint a művészek megrendelőktől, mecénásoktól független, szabad megélhetést teremtenek maguknak, nem mellékesen az akadémiák ízlésdiktatúráját is kiküszöbölve. A pesti egyesület azonnal betagozódott az európai műegyleti hálózatba, és rövidesen 32 külföldi műegylettel állt cserekapcsolatban. Az évtized végén már szerte Európából jöttek képek, így München, Prága, Trieszt, Antwerpen, Párizs, Brüsszel, Düsseldorf, Drezda, Róma, Velence küldött képeket, és e nemzetközi mezőny megismertette a magyar fővárost az európai művészeti divatokkal. A legjelentősebb művek a kiállításokon: Josef Danhauser (1805–1845) bécsi festő *Liszt párizsi barátai körében* című reprezentatív festménye (Berlin), továbbá a velencei Lodovico Lipparini (1800–1850) *Bozzari Márk halála* című képe (Trieszt). Néhány festmény ma a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében van, velük ízelítőt kapunk a külföldi küldemények anyagából. Ezek közül fő mű Diaz de la Peña (1808–1876): *Alvó nympa* című képe (lappang), a bécsiek közül Karl Rahl (1812–1865) portrészorozata (Budapest, Szépművészeti Múzeum), Friedrich Gauermann (1807–1862) festményei, vagy a szolnoki anyag, August Pettenkofen (1822–1889) műveivel az élen. A külföldi művek között az 1850-es évek végétől különös és feltűnő sorozatot képeztek a *Verbindung deutscher Kunstvereine für Historische Kunst*, a német műegyesület által küldött hatalmas darabok, amelyek ma nagy német múzeumokban találhatóak, ezek közül, hihetetlenül magas áraik következtében, a magyar műegyesület nem tudott vásárolni.

A magyar mezőny sztárja a reformkorban id. Markó Károly (1793–1860). A közönség megrendülten csodálta a nemzetközi hírű magyar mester alkotásait, amelyekkel 1840-ben találkozott először. De elismertségben nem maradt el mögötte Barabás Miklós (1810–1898), tőle a *Galambposta* (MNG), az *Egy utazó cigány család Erdélyben* és a *Vásárba ballagó erdélyi bérci oláhok* volt a legsikeresebb, e két utóbbi mű Bécsben is elismertséget szerzett. A reformkori kiállítások szenzációja volt továbbá a tizenkilenc éves Zichy Mihály (1827–1906) *Koporsólezárás* (MNM TKCs) és *Mentőcsónak* (MNG) című, Bécsből küldött festménye.

A szabadságharc után a magyar tárlatok, a magyar nyelvű szónoklatokkal kísért megnyitók a közélet jelentős fórumaivá válnak. Az első nemzeti siker Kovács Mihály (1818–1892) *Árpád emeltetése* című festménye, sajnos erről csak másolatok és a műlap maradtak fenn. A tárlatok a magyar történelmi képek láttán a csendes, de „látványos” politikai ellenállás helyei lettek, amikor

sorra bemutatásra kerültek az új, jól képzett, diplomás gárda alkotásai, amelyeket a közönség azonnal metaforikusan értelmezett. Orlai Petrics Soma (1822–1880) *II. Lajos holttestének megtalálása* (Debrecen, Kollégium) után megjelenik Madarász Viktor (1830–1917), és kiállítja nagyszabású történelmi festményeit, köztük olyan fő műveket, mint a *Hunyadi László siratása* (MNG), a *Zrínyi és Frangepán búcsúja* (MNG), vagy a *Zrínyi Ilona bírái előtt* (MNG). Hazatér Münchenből Molnár József (1821–1899), Weber Henrik (1818–1866), Brodszky Sándor (1819–1901), majd Bécsből Than Mór (1828–1899) és Lotz Károly (1833–1904). Ekkorra válik Pesten a történelmi kép mellett a népi életkép uralkodó műfajjára. Ugyanebben az időben bontakozik ki tájképfestészetünk, és a továbbiakban a közönség által leginkább vásárolt műfajjára lesz.

1860-ban jelenik meg a magyar szobrászat kiemelkedő műve, Izsó Miklós (1831–1875) *Magyar pásztor* című márványszobra (*Búsuló juhász*, 5000 forint, MNG) a tárlaton, és fellép Székely Bertalan (1835–1910) a *II. Lajos holttestének megtalálása* (MNG) című képével, amely az évtized legnagyobb sikere lett. Az 1865. márciusi tárlat első olajképét egy ismeretlen fiatal küldte Bécsből: Munkácsy Mihály (1844–1900) *Magyar életkép* címmel (100 forint).

De a közélet változik, a hatvanas évekre a civil kezdeményezések ideje lejárt, sürgető szükség lenne az állam támogatására, mert egy ország művészeti élete pusztán egyletek által nem működhet. Változás csak a kiegyezés után történik, amikor megalakul a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, ahol a miniszter az egyletalapító Trefort Ágoston lett, és politikájában az egykori egyesület statútumainak hatása sorra megjelenik. A Pesti Műegylet emléke leghamarabb az 1873-as bécsi világkiállításon tűnik fel, ahol a magyarok először jelentek meg önállóan, és mutatták be az elmúlt három évtized legkiválóbb műalkotásait, amelyeket a műegyleti tárlatokon ismert meg a közönség. Talán jelképesnek is felfoghatjuk, hogy a reformkor legnagyobb neve, Barabás Miklós és az új csillag, Munkácsy Mihály e tárlaton együtt szerepeltek.

*

Az alábbiakban az évente közreadott sorsolási jegyzékeket közlöm, amelyekben az illető mű katalógus sorszáma (zárójelben), a kiállító művész neve és aktuális működési helye, a kép címe, valamint a képet elnyerő részvényes neve szerepel. 1844-től közlik a nyertes lakóhelyét is (ez néha elmarad). A jegyzékeket közreadták a sajtóban, emellett 1842-től a *Pesti Műegylet részvényeseinek névsora* című, évente megjelenő kis kiadványban szerepeltek. 1850 után évkönyveket adtak ki, azokban közölték a sorsolások eredményeit, de minden kiállítás-

hoz adtak ki egyedi katalógust is. Az 1853-as évkönyvben összesítve is közzétették az előző tíz kiállítás vásárlásainak jegyzékét. Bár ezek nem mindig azonosak az egykori listákkal, de nagyon hasznosak, mivel az egyes tételeket kiegészítették az árakkal is. (*A Pesti Műegyesület évkönyve 1853-ra*. Szerkeszté Ritter Sándor. *Jahrbuch des Pester Kunstvereines für 1853*. Pest, 1854. A továbbiakban PMEÉ 1853.)

A katalógusok hónapról hónapra, az egyes kiállítások jegyzékeiben közzétették a megvásárolt műveket, amelyeket az év végén összegyűjtve, egy ünnepi tárlaton

mutattak be, majd megtörtént a sorsolás. Az évad végén megjelent az évkönyv, amely összesítve közölte a megvásárolt művek sorát a nyertesek nevével és illetőségükkel együtt.

Mivel a huszonöt év alatt kiállított összesen mintegy 7000–7500 képből elenyészően keveset lehet azonosítani, úgy gondolom, hasznos lehet a kisorsolt képek adatainak ismertetése. Még ma is számos magyar és külföldi mű lappanghat az országon belül, magánkézben, amelyek azonosításhoz talán az alábbiak esetleg fogódzót adhatnak.

1840

(A sorszámok előtti zárójelben levő számok és az árak a PMEÉ 1853/12–14. jegyzékéből valók.) (ny = nyertes):

Olaj: (12.) 1. Feid J. Bécsben. *Erdei vidék*, 225 ft.; ny.: Göcz Alajos; (13.) 2. De Pian Bécsben. *Kolostor-csarnok*, 80 ft.; ny.: Palásthy Viktor; (14.) 3. Waldmüller F. G. Bécsben. *Egy perzsa*, 100 ft.; ny.: Serényi László gr.; (15.) 4. Schwemminger J. Bécsben. *Veidling am Bach*, 80 ft.; ny.: Hesszel Vilmos; (1.) 5. Schmidt J. Pesten. *Hunyadi János halála*, 150 ft.; ny.: Dessewffy Marcell gr.; (2.) 6. Weide, Budán. *Koldus*, 40 ft.; ny.: Uzovics Sándor; 7. Petter H. F. Bécsben. *Georginák*, 120 ft.; ny.: Szentiványi Antal; (3.) 8. Szale J. Bécsből. *Traunkirchen melletti tájké*, 55 ft.; (33.) ny.: Vizer József; 9. Zimmermann Münchenben. *Sebheft katonanő*, 120 ft.; ny.: Berzeviczy T.; (17.) 10. Svoboda R. Bécsben. *Baromitató*, 100 ft.; ny.: Slachta Etelka; (18.) 11. Perger A. *Keresztelés szűkségből*, 160 ft.; ny.: Antal Mihály; (4.) 12. Barabás M. Pesten. *Galambposta*, 180 ft.; ny.: Jurenák Pál, (29.) 13. Lavos. *Az elégettek*, 160 ft.; ny.: Spécz Antal; (20.) 15. Danhauser. *Anyai öröm*, 301 ft.; ny.: Weiss Márton; (35.) 16. Schiavoni N., Velenczében. *Megelégedés*, ny.: Szemere Miklós; (36.) 18. *Antik leány* (*Leány régi öltözetben*), 200–200 ft.; ny.: Kiss Károly; (34.) 17. Müller M. Münchenben. *Paraszterekedés*, 300. ft.; ny.: Batthyány Kázm. gr.; (8.) 19. Herbsthoffer K. Bécsben. *II. Endre*, 60 ft.; ny.: Pausenberger Ferdinand; (5., 6.) 20. Aumayer M. Pesten. *Tanulmányfők*, ny.: Trieszti Egyesület, és László Jozefa, 20 ft.; (7.) 21. Kärbling H. Pesten. *Gyümölcsök*, 30 ft.; ny.: Nagy István; (30.) 22. Röhner: *Alkony* (*Tyukokat etető leány*), 60 ft.; ny.: Schedius Lajos; (31.) 23. Abbiati. *Dürrenstein*, 50 ft.; ny.: Grimm Vince; (21.) 24. Fischbach. *Boldog pór* (*paraszt-család*), 120 ft.; ny.: ? (32.) 25. Schultz: *A három szent asszony*, 120 ft.; ny.: Kraczk János, (22.) 27. Heicke J. *Favágók*, 200 ft.; ny.: Hajnik Pál; (23.) 28. Schiffel A. *Admont melletti vidék*, 85 ft.; ny.: Clark Adam; (24.) 29. Barbarini: *Berteschgaden*, 140 ft.; ny.: Kölber Jakab; (25.) 30. Ginovszky, *Prágai tejáruoló leány*, 60 ft.; ny.: Eszterházy grfné; 31. Altmann: *Stájerhoni vidék*, ny.: Trieszti Egyesület; 14. Gruber: *Virágok*, ny.: Eötvös József br.; Akvarellek: (27) 32. Alt J. *Árva vára*, 40 ft.; ny.: Marich Francisca (9., 10., 11.) 33. Gaál: *Tengeri képek*, 1f. Vizer Ferenc, 35. *Beckó vára*, Pollermann Fer. 31. *Havasok*, Sperlák Andr., össz. 61 ft. Összesen 4007 ft.

Trieszti részvényeket nyertek: Apor Kár. b., Ágoston Sánd., Aumayer Mih., Bartakovics Ágoston, Batthyány Eleonora grfné, Bánffy Józs., Benyovszky Zsigmond, gr., Brandstetter Ferd.,

Boronkay, Török Józ. Ő. cs. k. fensége a' nádor-fő hercegné, Brevilliers Laj., Dolezsál T., Engerth Kár., gr. Esterházy Kázm., Fridrik Mikl., Frimont Maria grófné, Fuchs Ján., Fuchs Samuel, Dezső Im., Dolezsál, Fórián Márt., Farkas Maria, Fodor Imre, Guttman Mátyás, Gerliczy Vince b., Grechenek Béla, Hartmann Kár. Günther Kár., Gelicz Vince, Hartleben Anna, Horváth Anna, Harsányi Pál, Hoffmann Kár., Hirt Máté, Hikiss Vincze, Hegedüs Laj., Klette Kár., Heránus, Hainsz Imre, Mühr Antal, Hatz Józ. Hutiray Alajos, Hartmann Károly, Józsa Laj., Jerney Ján. Kehrer Ferenc, Klette Károly, Kreiger N. J., Kehrer Ferenc, Koller Fer. Kammermeyer, Klausz E. L., Köller Ferenc, Komáromy, König Antal, Léway Sánd. Lövinger Er., König Ant., Mária Dorottya főhgnő, Mauere Pál, Majthényi Maria, Máriási Béla, Máriássy Szepessy Maria assz., Mühr Antal, Nicky Sánd. Ox Kár., Orczy Laj, b., Orczy-Pejácsevics grfné, Peitler Ján., Pápai Casino, Podmaniczky b., Podmaniczky László b. Pomikalko Kár. Rabenan B., Robitsek Alajos, Rózsa Teréz, Rózsa Lajos, Rupp Tekla, Rupp György, Serényi grfné, Schmidt Ant., Schön Pál, Seiler Kár., Spányik Glyczér, Szekenesy Anna, Stöck Ferenc, Seránti grófnő, Szegedi Casino, Szekrényessy Endre, Szerencsy Anna, Szögyény László, Tauber Kár., Trieszti Egyesület (13 db.), Tamásy Józ. b., Tóth Lőrinc, Tessényi Zsigm., Török Louise, Török József, Tretyenszky Béla, Vörösmarty Mih., Wagner Mária, Zitterbarth Ján. Jegyzet: a' 24-dik számú olajfestvény nyertesét és számát a *Pesther Tageblatt* nem említi.

(A műegylet által megvásárolt képek lajstroma. Híradás a nyermények kisorsolásáról. *Honművész*, 1840. júl. 30., 499.; *Honművész*, 1840. aug. 6. 509. aug. 13. 528. és *Pesther Tageblatt*, 8. Aug. 754.) A PMEÉ 1853 évkönyvben szerepel még (26.) Altmann Antal: *Tájké Stájerországból*, 100 ft.; és (28.) Ranftl G. *Alsó osztráki (ausztriai) nő*. 130 ft.-os képek.

1841

(Ez évben nem találtam meg a nyertesek közzétett névsorát, amit a PMEÉ 1853/16–18. alapján közölök.)

Gál Gusztáv, Bécsben, *Tájkép*, 20 ft., 2. Ugyanettől: *Hatytyú tó*, 16 ft., 3. Barabás M. Pesten. *Szalagfű*, 200 ft., 4. Szale J. Bécsben. *Tájkép* 100 ft. 5. Kärbling H. Pesten. *Gyümölcs*, 80 ft. 6. Veide V. Budán. *Beszállás* 60 ft. 7. Herbsthoffer Kár. Bécsben, *Gara nádor Mária és Erzsébet Magyarország királynét a megtámadó*

horvátok ellen ótalmazza 250 ft. 8. Lavos J., Bécsben. *A lelkész áldása*, 100 ft., 9. Gruber F., Bécsben. *Tengeri baraczkok*, 25 ft. 10. De Pian, Bécsben. *Apáczárda csarnoka*, 90 ft. 11. Ramsmayer J., Bécsben. *Pozsonyváros látképe*, 80 ft. Eibel F. Bécsben. *Horvát gyermek*, 125 ft. 12. Eibel F. Bécsben. *Horvát-gyermek*, 125 ft., 13. Ender J., Bécsben. *Olasz leányok*, 200 ft. 14. Swoboda R., Bécsben. *Tehén és kecskék a forrásnál*, 40 ft. 15. Heicke J., Bécsben. *Pusztai csikósok*, 160 ft. 16. Petter F. X. Bécsben. *Virágok*, 70 ft. 17. Palm G. W. Bécsben. *Trollinderna tájképe Norvegában*, 230 ft. 18. Hartinger A. Bécsben. *Vadkácsák*, 60 ft. 19. Schön E., Bécsben. *Tájkép*, 30 ft., 20. Altmann A. Bécsben. *Ivó gyermek*, 65 ft. 21. Bernhardt F. Bécsben. *Vén pipaárus*, 50 ft. 22. L'Allemand Frigyes, Bécsben. *Egy sziklavidéken a rabló térdre esve imádkozik, midőn a bucsu menetet megpillantja*, 80 ft. 23. Ugyan attól. *Csatázó spanyol guerrillák*, 55 ft. 24., 25. Steinfeld V. *Tájképek*, 150 ft. 26. Frankenberger J. *A fiatal anya*, 90 ft. 27. Zaharadniczek J. *Steierországi tájkép*, 125 ft. 28. Gruber Károly. *Földön fekvő rózsák*, 55 ft. 29. Ugyan ettől. *Virágok*, 150 ft. 30. Schwemminger Jós. *Tájkép*, 100 ft. 31. Voltz F. Münchenben. *Állat csoport erdőben*, 180 ft. 32. Kreul C. Nürnbergben. *Egy anya szunnyadozó leányát meglesi*, 260 ft. 33. Heinel Th. Münchenben. *Női hozományát rendezgető menyasszony*, 200 ft. 34. Marr H. Münchenben. *Marhavásár Bajorhon felső vidékén*, 275 ft. 35. Seidl A. Münchenben. *Malom az erdőben*, 230 ft. 36. Dielmann, Genfben. *Koczkázók*, 170 ft. 37. Poroutka Fer. Cs. kir. főherczeg István Ő Fenségének arczképe, 50 ft., 38. 9. füzet könyvomatok 90 ft. 30 kr. 39. 5 darab rézmetszvények 12 ft. 30 kr. Összesen 4324 ft.

Magánosok vásárlásai a következő művészekről: Gaál G., Szale J., Reiter Ján., Dallinger J., Schufried Dom., Schön E. Bécsben, és Tischbein A. Triesztben, össz. 366 ft. értékben.

1842

(A zárójelben levő számokat – az egykori katalógusszámokat – és az árakat a PMEÉ 1853/22–24. alapján közlöm.)

1. (2.) Kaergling H., Pesten. *Olvasó hajadon*, 80 ft., ny.: Horváth Lázár; 2. (12.) Ender J. *Olasz bucsujárók*, 400 ft., ny.: Festetics Sámuel; 3. (9.) Raffalt I., *Tanulmánykép a Duna mellett*, 110 ft., ny.: Spányik Glycer; 4. (6.) Waldmüller F. G. Bécsben, sz. Márk' egyháza belsejének vázlata, 180 ft., ny.: Ender Teréz; 5. (17.) Glatz T., *A murányi romok*, 50 ft., ny.: Pfennigberger Jos. 6. (15.) Van Haanen *Holland téli tájkép*, 250 ft., ny.: Rostaházy Károli; 7. (20.) Heinel F. München. *Orvvadászok felső Bajorországban*, 150 ft., ny.: Posgay János; 8. (7.) Mannsfeld Aug. *a' könyörület leány*, 50 ft., ny.: Szakváry Leopold; (9. 4.) Herbsthofer K. Bécsben, *egy olasz rablócsoporthoz*, 100 ft., ny.: Weisz Márton; 10. (11.) Ender J. *A leány-meghittség (Leányi bizodalmasság)*, 300 ft., ny.: Szabó Gergely; 12. (13.) ifjabb Ender Ed. *Egmont's Klára*, 120 ft., ny.: A' prágai műegylet; 13. (8.) Fruwirth K., *Társai miatt aggódó nápolyi halászkok*, 200 ft., ny.: Chrismar Fer.; 14. (3.) Libay L. Bécsben, *Rosenburg a Kampf folyam mellett*, 45 ft., ny.: Thurn Elisa; 15. (24.) Schiavoni N. Velencében. *Pomona feje*, 120 ft., ny.: Wenckheim Teréz brnő; 16. (1.) Gaal G. Bécsben, *Folyó melletti tájkép* (akvarell festv.) 30 ft., ny.: Jalics Alois; 17. (16.) Dallinger Ján. *Állatok*, 45 ft., ny.: Geörch Móricz; 18. (10.) Swoboda R. *Csesznek vár rom-*

jai kilátással sz. Márton hegyére, 90 ft., ny.: Langenfelder Jós.; 19. (14.) Gruber Fer. *Virágfüzér*, 90 ft., ny.: Helmstreit Kár.; 20. (5.) Lavos J. Bécsben, *A szerelmes levél*, 140 ft., ny.: Sebők Jós.; 21. (18.) Mende Aug. Münchenben, *a' lipcei csata' nézői*, 200 ft., ny.: Kende Kanut; 22. (19.) Voltz F. *Havasi kunyhó (Nyári kunyhó)*, 400 ft., ny.: Károlyi György grófné.

Továbbá kisorsoltak mintegy 150 darabot a müncheni, a trieszti, a prágai, a bécsi, és a pesti műegyletek műlapjaiból. Müncheni kömetzeteket nyert: Rutth Jeromos, *Sopron sz. kir. városa vázlata*, kömetset, ny.: Steinbach Károl.; Bécsi műegyleti f. 1842-ik évi részvényjegyet nyert Somogy Josepha.; Prágai műegyleti 1842-ik évi részvényjegyeket nyertek: Geyer János, Sellner Ferenc, Iszer V., triesti műegylet, Sánta Péter, Vagyon Antal, Lengyel Péter, Regenhart J.; Triesti műegyleti 1842. évi részvényjegyeket nyertek: Deáky Jós., Müller Bernát, Preiser Mátyás, Lederer Jós., Wieting Ödön, Caimo Vince, Fechtig Károl b., Festetics Sámuel, Németszeghy Benedek stb.

Jelentés a' pesti műegyesület által f. évi august 28-án tartott kijátszás eredményéről. (PME részvényeseinek névsora 1842. 23–24.) A PMEÉ 1853/22–24. közlésében 25 kisorsolt képet találni, a további képek: 21. Hasenpflug, Halberstadtban. *Walkeried zárának romjai*, 710 ft. 22. Vermersch, Belgiumban. *Anspach látványa egyházzal*, 415 ft., 23. Lotze Münchenben. *Juhok*, 830 ft. Magánosok vásárlásai: Schiavoni Natale, Glatz J. Bécsben, és Hess Münchenbentől.

1843

(A zárójelben levő katalógussorszámokat és az árakat a PMEÉ 1853/26. alapján közlöm.)

(26.) Hellich J., Prágában. *Ahasverus, vagy az örök zsidó*, 350 ft., ny.: Manno István; (15.) Waldmüller F. G. Bécsben. *A' sors sejdítése*, 300 ft., ny.: Szentkirályi László; (18.) Hansch Ant. Bécsben, *Tirol tájkép*, 200 ft. ny.: Szabó József; (5.) Herbsthoffer Kár. Bécsben, *Az Alchymista*, 150 ft. ny.: Radiszlovitsch Elisa; (19.) van Haanentól Bécsben. *Hollandiai tájkép*, 140 ft. ny.: Hal-ler Sándor gróf; (21.) Schimon F. Münchenben. *Olasz nő*. 135 ft. ny.: Sellner Ferenc; (13.) Feid J. Bécsben *Erdei tájkép*, 125 ft. ny.: Teleki Ferencz gr.; (20.) Ender E. (Ödön) *Lovag-család*, 120 ft. ny.: Mattyasovszky János; (10.) Raffalt Ign. *Duna melletti tájkép*, 120 ft. ny.: Bucsanszky Józ.; (9.) Heicke Jós. Bécsben. *Faszékér bércei tájképpel*, 120 ft. ny.: Stern Móricz; (11.) Canzi A. Bécsben. *Női tanulmány-fő*, 112 ft. ny.: Fleischer Tamás; (24.) Marr H., Münchenben. *Bajor felső vidéki leány*, 110 ft. ny.: Hermann Fridrik. 450 sz.; (23.) Heinzmann Kár. Münchenben. *Zirl melletti vidék, nem messze Sz. Martinswandtól Tirolban*, 150 ft. ny.: Pollermann Ferenc; (1.) Szale J. Bécsben. *Erdei táj Markauból, Óvár mellett*, 110 ft. ny.: Darvas Fanni; (2.) Borsos Jós. Bécsben. *Jelenet egy bécsi hídon*, 100 ft. ny.: Tasner Emília; (14.) Hartinger Ant. Bécsben. *Szárnyas állatok főzelékkel*, 100 ft. ny.: Csáky Johanna grnő.; (17.) Brudermann F. Bécsben. *Zrinyi Sziget várából kirohanás előtt átadja Jurancsoknak az ország zászlaját*, 100 ft. ny.: Serényi László gr.; (4.) Marko Kár. Pisában *Képzelti tájkép*, 90 ft. ny.: Müller Antal; (3.) Laccataris Dem. Pesten. *A' kis Savoyárd*, 80 ft. ny.: Martiny P.; (16.) Swoboda Rud. *Marha itatás a' havasokon*, 80 ft. ny.: Bo-

ronkay Albert; (8.) Brunner Leop. Bécsben *Kámeliák üvegben*, 70 ft. ny.: Rupp János; (7.) Ritter Ed. Bécsben. *A festő szorgalma*, 70 ft. ny.: Sivos Mihály; (25.) Tischbein A. Triestben. *Az arany Porta, Istriai Polában*. 70 ft. ny.: Grosser János; (6.) Schuster I. Bécsben. *Gyümölcs*, 60 ft. ny.: Peregrinyi Elek; (22.) Köster C. Münchenben. *Reggeli tájkép*, 50 ft. ny.: Wenos Imre.

Kisorsoltak még egy bécsi, 9 prágai, 99 trieszti részvényt, és 50 db műlapot az 1842. évről.

(PME részvényeseinek névsora 1843. 21–22.) Utólag megvették Barabás *Galambpostájának* egy újabb példányát is. Jelenlét a pesti műegyedület által f. évi September 3-án tartott kizárás eredményéről. *Regélő Pesti Divatlap*, 1843. júl. 30. 279.

1844

(A zárójelben levő sorszámozok és az árak kiegészítések, a PMEÉ 1853/26–27. alapján közlöm.)

153. (14.) I. B. Wengler J. B. Bécsben, *Vallásosságra vezérlés*, 75 ft. ny.: Ő cs. kir. Felsője, Mária Anna Karolina, Császár's Királyné. 243. (24.) Haanen György (Bécs): *Szeretőjét szánon vivő hollandiai paraszt*, 225 ft. 26 ny.: Jankovics Alajos, Vácon; 30. (29.) Storch Münchenben: *Reggeli tengerüdvélet*, 225 ft. 31. ny.: Steindl Károly Pesten; 90. (4.) Marastoni Jakab: *Anyai ápolás*, 220 ft. ny.: Csekonicz Leonie; 76. (28.) Voltz F. Münchenben: *Juhász pihen nyája között*, 200 ft. ny.: Warzler Vilmos; 118. (5.) Tikos Albert Pesten: *Keleti nő*, 200 ft. ny.: Bartók Mátyás Baján; 241. (19.) Remi van Haanen Bécsben: *Tájkép holdvilágnál*, 175 ft. 25. ny.: Razel Károly, Gyula; 132. (12.) J. Danhauser Bécsben: *A zongorázó nő*, 150 ft. 20. ny.: Szepessy Ádám; 53. (21.) A. Hansch: *Salzkammerguti tájkép*, 150 ft. ny.: Vecseghy József; 143. (13.) Canzi Á. Bécsben: *A vereshagymaárusnő*, 135 ft. 21. ny.: gr Venckheim József (Ausztria); 79. (8.) Ignaz Raffalt Bécsben: *Tájkép*, gr. 130 ft. 9. ny.: Károlyi Györgyné; 247. (27.) M. Lotze Münchenben: *Pihenő juhok*, 130 ft. 27. – Steinbach Erzsébet; 131. (14.) J. M. Ranftl Bécsben: *Ünnepre felpiperézett lány*, 125 ft. 91. ny.: Molnár György; 88. (23.) Josef Heicke Bécsben: *Arabok Mekkából*, 120 ft. 11. ny.: Jakab István; 126. (3.) A. Schmith (Smith) Bécsben: *Tengeri vihar*, 120 ft. ny.: br. Orczy György; 208. (25.) Raab György: *Tanulmányfő*, aquarell, 112 ft. 30. ny.: Pyrker László öexc. 66. (20.) N. J. Mayer: *Falusi borbély*, 110 ft. ny.: Csucsok Imre; 57. (22.) Wilhelm Richter: *Katonai jelenet*, 100 ft. ny.: Trieszti Műegylet; 192. (30.) Palm Gusztáv: *Rómában: Tengeri látkép*, 100 ft. 14. ny.: Freytey József, 56. (1.) Weber Henrik: *Hunyadi János halála*, 90 ft. ny.: Mossig Ferenc Bécsben; 159. (16.) Schiffer Antal Bécsben: *Tájkép*, 85 ft. 24. ny.: Pósta Ferenc; 155. (15.) Gubig J. Bécsben: *Nápoly*, 72 ft. 22. ny.: Hofer Péter, Sopron; 196. (17.) Schrödl Ant. Bécsben: *Állatok*, 35 ft. 28. ny.: Agárdy Mihály, 123. (9.) E. Ritter: *A gyümölcs-árló nő*, 70 ft. ny.: Fejérvári Jozefa; 72. (10.) L. Brunner: *Virágok*, 60 ft. 6. ny.: br. Perényi Gizella; 77. (26.) J. Vermeers: *München egy részének látképe*, 55 ft. ny.: Ruttner Ferenc; 88. (22.) Richter Vilmos: Bécsben: *Katonai jelenet*, 100 ft. 10. ny.: A Triesti műegylet; 89. (2.) Schäffer Adalbert: *Csendélet*, 50 ft. 12. ny.: gr. Batthyány Kázmér; 43. (10.) L. Brunner: *Képzelt tájkép*, 35 ft. ny.: Trieszti Műegylet; 124. (7.) L. Brunner: *Képzelt tájkép*, 35 ft. ny.: Ney Ferenc; (17.) Schrödl: *Állatok*, 35 ft. ny.: Agárdy

Mihály; 204. (18.) K. Goebel: *Zenészek*, 25 ft. 29. ny.: gr. Serényi László; Bécsi 1844 évi műlapot nyert: Petter Ferenc, Prágai műegyleti 1844 és 1963. sz. részvényjegyet nyert: Kilian Károl. Továbbá kisorsoltak Montmorillon: Szt. Család, (rézmetszet), 12 müncheni, 1 bécsi műlap, prágai és trieszti részvényeket, össz. 147 nyereményt. Réz- és kőmetszvényeket nyertek: Royko Lajos, Huszár Ferenc, Farkas József, Müncheni műegyleti 1842. évi műlapokat nyertek: Ő cs. k. Felsője Özvegy Császár's Királyné, Ajtay Sámuel, Bräuer Ferenc. Heranus János, Horváth Mihály, Károlyi Zichy gróf, Klette Károl, Matolay István, Szász Mátyás, Tschögl János, Triesti műegylet, Vecserey Károl, végül 100 db trieszti műlap lett kisorsolva. (A Pest Műegylet részvényeseinek névsora. 1844. Pesten. 141.)

Az Egyesület megvette: Amerling Fridrich Bécsben: *Világ-bölcs*, 430 ft., a museum számára. *Magánosok vásárlásai*: 16. Schäffer Adalbert Pesten: *Csendélet*, 70 ft. mv. br. Orczy György; 20. Choor József Pesten: *Téli tájkép*, 20. ft. mv. ő fens. August száz coburg, gothai hg.; 21. Goebel Károly Bécsben: *A szerencsétlenül jártak*, 40 ft. mv. Sztárok Ignác; 37. Hummel Ödön Badenből: *Játszó gyermekek*, 60 ft., mv. Luby István; 44. Szvoboda Ede Bécsben: *Felső ausztriai halász nő*, 40 ft., mv. Bikesy László; 49. Goebel Károly: *Fogoly-szállítvány*, 50 ft. mv. Müller János; 107. Schiavoni Natale, Velence: *A gondolkodó nő*, 200 ft. mv. Klausz A. L. 82. Smith A. Bécsben: *Képzelt tájkép estvilágnál*, 120 ft., mv. br. Orczy György; 111. Müller M. Münchenben: *Paraszt gyermek kunyhóban*, 80 ft.; 112. Ugyanattól: *Korcsmban citerázó fi*, 100 ft., mv. gr. Pejacevics László; 152. Markó Károly Florenczben: *Tájkép közelgő zivatarral*, 136 ft., mv. gr. Vay Dániel; 197. Gaal Gusztáv Bécsben: *Képzelt tájkép*, aqu., 15 ft., mv. Landler; 82. Schmidt A. Bécsben: *Tájkép*, 120 ft., mv. b. Orczy György; 69. Scheuchzer Münchenben: *Tyrol vára Meran mellett*, 200 ft., mv. gr. Gyulaj Lajos; 95. Choor J. Pesten: *tanulmányfő*, 35 ft., mv. gr. Gyulaj Lajos; 240. Köster C. Münchenben: *Don Quixote Mambrino sisakját zsákmányolja*. 36 ft., 40 kr. mv. Iszer V.; (*Honderű*, 1844., II. fé., 81; II. fé., Nyárutó, 10. 148, 194–195; Az 1844. szept. 29-én tartott sorsolás eredménye. *Jelenkor*, 1844. szept. 15. 445; *Honderű*, 1844, II. fé. 163. A PMEÉ 1853. közli, hogy a magánvásárlás értéke 1202 ft-ot tett ki, de csak Scheuchzer, Köster, (München), Eduard Swoboda, Eugen Hummel (Bécs), Natale Schiavoni (Velence) nevét sorolja fel.

1845

(A zárójelben levő sorszámozokat és az árakat a PMEÉ 1853/32–34. alapján közlöm.)

Müncheni képek: (15.) Lotze: *Esti tájkép, hazatérő juhnyájjal*, 600 ft. ny.: Oesterreicher Karolina, Pest; (14.) Neher: *Mária kápolna Calven, Württembergben*, 350 ft. ny.: Trieszti Műegylet; (13.) F. Hohe: *Prédáját megemésztő róka*, 250 ft., ny.: gr. Serényi László; (16.) K. Heinzmann: *Részlet a Garda tónál*, 220 ft. ny.: Zákó Péter; (18.) J. Hayer: *Játékos a korcsmban*, 180 ft. ny.: Steinacker Károly, Sopronban, (14.) F. Adam: *Kanca az istállóban*, 160 ft. ny.: Gyulaj Pálné, (10.) Zimmermann Richard: *Téli táj*, 110 ft. ny.: gr. Zichy Alfred Lángon; (9.) L. Rottmann: *Tájkép*, 150 ft. ny.: Heinrich János; (17.) E. Kirchner: *Verona részletének látképe*, 92 ft. ny.:

gr. Serényi László; Ennhuber: *Tiroli a kunyhóban*, 50 ft. ny.: Gyra Konstantin Pesten; (12.) Bakof: *Landsberg város fala*, 45 ft. ny.: Balás Albert. Velencei kép: (19.) N. Schiavoni: *Regényt olvasó nő*, 230 ft. ny.: Heuffel János.

Bécsi képek: (3.) Zellenberg: *Tábori jelenet*, 200 ft. ny.: Hajnik János; (4.) I. Raffalt: *Tájkép*, 200 ft. ny.: Csasz Márton; (6.) A. Canzi: *Tót gyerekek*, 160 ft. ny.: Festetics Dénes; (2.) A. Hansch: *Dachstein látképe*, 100 ft. ny.: Károlyi-Zichy grófnő; (1.) A. Smith: *Tengeri látkép*, 100 ft. ny.: a Trieszti Műegylet; (5.) J. Lavos: *Imádkozó horvátok*, 80 ft. ny.: Dolezsálek Antal; (7.) F. X. Sandmann: *Téli táj*, aquarell, 80 ft. ny.: Szlav József; Prágai kép: (20.) F. Havranek: *Tájkép esős időben*, 100 ft. ny.: Nimptsch Zierotin grnő, Brünn.

A további nyeremények a hazai és a társalgyletek műlapjai. Müncheni műegyleti 1843. évi műlapokat nyertek: Borsos József, Brűnek József, Cavallar Antal, Fejér Benjámin, Girsik Károly, Leupold Károly, Nagy József, Nimptsch Zierotin grnő, Obermayer György, Sággy Lajos, Soós Ágoston, A' Triesti műegylet, Prágai műegyleti 1845. évi 1963 sz. részvényjegyet nyert: Tóth Lőrincz, Müncheni műegyleti 1845. évi 114. sz. részvényjegyet nyert: Sztraniavszky János, Bécsi műegyleti 1845. évi műlapot nyert: Sipos Cziriilla, továbbá 100 db trieszti részvényt sorsoltak ki. (PMEÉ részvényeseinek névsora. 1845. 18–20.) Magánosok által vásároltattak képek 1075 ft értékig, és pedig bécsi: Mayer-, Burger-, Haanen-, Brunner- és Richter Vilmostól; müncheni: Simonsen-, Spizweg- és Adamtól; prágai: Brechtler- és Wolfától; pesti: Weber H. és Kágling Henriettól; triesti: Buttától. A múzeumban alakított nemzeti kép csarnok számára vásároltatott az egyesület által, „Keleti nő” cím alatti olajfestvény Marasztóni Jakabtól 220 pfért. PMEÉ 1853/34.

A PESTI MŰEGYLET VÁSÁRLÁSAI MAGYAR MESTEREKTŐL 1840–1845 KÖZÖTT

1840: Akvarell: Gaal G. Bécs: *Beckó vára*, 25 ft., *Tengeri táj*, 16 ft., *Hazai táj*, 20 ft.; Olaj: Schmidt J. Pozsony: *Hunyadi halála*, 150 ft.; Barabás M. Pesten: *Galambposta*, 180 ft.; Lavos J. Bécs: *Az elégettek*, 160 ft.; Weide V. Buda: *A koldus*, 40 ft.; Szále J. Bécs: *Traubkirchen melletti vidék*, 55 ft.; Kaergling H. Pest: *Gyümölcs*, 30 ft.; Aumayer M. Pesten: *Tanulmányfő*, 40 ft., össz.: 716 ft. Molnár József Pest: *Fazékkötő*, 20 ft., Rozmanith Antal 20 ft.; Kaergling H. Pest: *Virágok*, 12 ft., Wenkheim brnő; ua. Korher úr, 12 ft.; Barabás Pesten, *Virágok* 30 ft. Kendeff grófnő, Kaergling Henrietta Pest: *Csendélet*, 50 ft. Ürményi L.; ua. Korher úr, 15 ft. Lang R. Pesten: *Pozsonyi tájkép*, 40 ft., Grimm Vince; Engerth E. Pesten: *Kirándulás falura*, 60 ft., Ürményi László, Összesen: 239 ft.

1841: Akvarell: Gaal G. Bécsben: *Hattyu tó*, 16 ft., uő: *Fás vidék*, 20 ft.; olaj: Lavos J. Bécsben: *Egy lelkész áldozása*, 100 ft.; Szále J. Bécs: *Táj*, 100 ft.; Barabás Pesten: *Szalagfű*, 200 ft.; Kaergling H. Pesten: *Gyümölcs*, 80 ft.; Weide V. Buda: *Katona szállásolás*, 60 ft.; Tikos A. Pesten: *Olvasó leány*, 40 ft. Össz.: 616 ft.; Akvarell: Gaal G. Bécsben: *Erdei táj*, 20 ft. Mayer Mór; olaj: Schwindt Sófia Pesten: *Gyümölcs*, 25 ft. Szabó úr; Ságody József Budán:

Kéményseprő, 15 ft. Müller Jakab; Borsos J. Bécsben: *Csendélet*, 30 ft. Iszer Vincze; Szále J. Bécs: *Táj*, 25 ft. Korher úr; Össz.: 115 ft.

1842: Gaal G. Bécs: *Erdőtájék*, 30 ft. Mayer Károly 30 ft.; Akvarell: Gaal G. Bécsben: *Táj*, 30 ft.; olaj: Lavos József. Bécsben: *Szerelemlevél*, 140 ft.; Kaergling H. Pest: *Olvasó hajdon*, 80 ft.; Libay L. Bécsben: *Rosenberg vára*, 45 ft.; Glancz Tivadar Pesten: *Murányi romok*, 50 ft. Összesen: 345 ft.

1843: olaj: Szále J. Bécsben: *Táj*, 110 ft.; Simon Ferd.: *Olasz nő*, 135 ft.; Borsos J. Bécsben: *Jelenet egy hídon*, 100 ft.; Laccataris Dem. Pesten: *A kis savoyard*, 80 ft.; Markó K. Florenc: *Táj*, 90 ft.; Tikos A. Pesten: *Elhagyott anya* (a Múzeumnak szánva), 400 ft.; Markó K.: *Táj* (a Múzeumnak szánva), 500 ft. Összesen: 1415 ft.

1844: Olaj: Weber H. Pest: *Hunyadi János halála*, 90 ft.; Schaeffer A. Pesten: *Csendélet*, 50 ft.; Marastóni J. Pesten: *Anyai ápolás*, 220 ft.; Tikos A. Pesten: *Keleti nő*, 200 ft.; Akvarell: Raab Gy. Pest: *Tanulmányfő*, 112 ft. 30 kr. Össz.: 572 ft. 30 kr.

1845: Olaj: Marastóni J. Pest: *Görög nő* (a Múzeumnak szánva), 220 ft., összesen: 3984 ft. 30 kr. Magánvásárlások:

olaj: Choor J. Pest: *Téli táj*, 20 ft., hg. Coburg; Schaeffer A. Pest: *Csendélet*, br. Orczy, 80 ft.; Markó K. Florenc: *Táj*, 136 ft., gr. Vay Dániel; akvarell: Gaal G. Bécs: *Táj*, 20 ft., Bikessy László; olaj: Kaergling H. Pest: *Az elvárás*, 120 ft., Iszer Vilmos; Weber H. Pest: *Mátyás király*, 160 ft., Pfeffer J. Összesen: 280 ft. Magánvásárlás össz.: 920 ft., Mindösszesen: 4904 ft. 30 kr. (Hetilap, 1846. január 20. 136.)

A magyarság megítélése gyakran bizonytalan, például a bécsi Lavos József és Raab György kezdetben magyarnak minősül.

1846

(A zárójelben levő sorszámozokat és az árakat a PMEÉ 1853. alapján közlöm.)

Magyarok: (5.) Heinrich E. Pesten. *Egy remetének Hunyadi Mátyás magyar királlyá megválasztásáról* jóslata, 300 ft. ny.: Patisz József; (1.) Marastóni J. Pesten. *Galambposta*, 230 ft. ny.: Engerth Vilmos; (4.) Borsos J. Bécsben. *Anyai gondosság*, 100 ft. ny.: Szép György; (3.) Schaeffer B. Bécsben, *Csendélet*, 60 ft. ny.: A trieszti műegylet; (2.) Mücke F. Pesten. *Játékosok a korcsmában*, 80 ft. ny.: Littahorszky Károly; Bécs: (10.) Lavos J. Bécsben: Énekiskola, 130 ft. – Festetics Sámuel; (6.) Haanen R. Bécsben. *Téli táj*, 125 ft. ny.: Bartakovics August; (11.) Hanen G. Bécsben. *Nyári tájkép*, 150 ft. ny.: Ő Cs., k. fensége, Károly főhg.; (7.) Hansch A. Bécsben *Watzmann a királytón*, 130 ft. ny.: Károlyi-Zichy grófnő; (8.) Altmann A. Bécsben. *Mocsaras táj*, 120 ft. – Eckstein Frigyes; (9.) Petter F. Bécsben. *Gyümölcs*, 60 ft. ny.: Bresztyenszky Béla; München: (12.) Bürkel H. Münchenben. *Részlet Berchtesgaden melletti Hinter tónál* 250 ft., ny.: Molnár Gábor; (13.) Heinzmann K. Münchenben. *Ambras vára Innsbruck felé*, 200 ft., ny.: Szelestey József; Belgák: (1.) De Kock Belgiumból. *Juhok*, 324 ft., ny.: Wagner János; (14.) Ferdinand Daems Brüsselen. *A gyónás*, 366 ft. ny.: Leupold Károly Bécs; Velenceiek: (16.) Gavagnin Leonhard Velenczében. *Az égő Patras városából* futó görög-család, 300 ft., ny.: a szarvasi Casino; A Prágai műegyleti 1846. évi részvényt nyert: A' Trieszti műegyesület, Bécsi műegyleti 1846. évi részvényt nyert: Codecasa Károly, Silesiai

műgyeleti műlapot nyert: Csausz Márton, Müncheneri műgyeleti 1844. évre műlapokat nyertek: Bezerédy Pál, Bohus Antonia, Fáy Menyhartné, Hanulik István, Kleyle Fridrik, Molnár József, Oberdorf János, Orczy György br., Povázáncz János, Radány Bertalan, Schirel János, Simon János, továbbá 100 db triezsti részvény került kisorsolásra. (*A' Pesti Műgyesület részvényeseinek névsora*. 1846. Pest. 19–22.)

Ajándék a Nemzeti Múzeumnak Heinrich E.: *Régiségbúvár* 150 ft.; Zichy M.: *Koporsólezárás*, 250 ft. a (A nyertesek névsora: *Pesti Hírlap*, 1846. október 6. 235. *Hetilap*, 1846. okt. 6. 1330.)

Magánvásárlók: Kiss B., *Jablonczay Pethes János búcsúja, leányától*, 1674-ben. 250 ft.; Lacza E., *Kalocsai pórhölgy*, 90 ft.; Knopp J., *Tanulmányfő*, 120 ft.; Schaeffer B., *Csendélet*, 60 ft.; Bécsiek: Lach A., *Csendélet*, 40 ft.; Raffalt I., *Zivataros este*, 150 ft.; Frankenberger J., *Keleti nő*, 130 ft.; Reiter J., *Játszó leány*, 40 ft.; Prágaiak: Watzek G., *Pásztorgyermekek*, 40 ft.; Havranek, *Reggeli táj*, 80 ft.; Velenceiek: D'Andrea J., *Hágár a sivatagban*, 200 ft.; Trieszti: Tischbein, *Halászasszonyok*, 45 ft. *Hetilap* 1846., okt. 6. 1330., dec. 29. 1700.

1847

(A zárójelben levő sorszámokat és az árakat a PMEÉ 1853. alapján közlöm.)

(11.) F. Storch Münchenben. *Nápolyi jelenet*, 300 ft., ny.: Sina Jánosné brnő; (13.) Vennemann (Antwerpenben. *A zenészek*, 275 ft., ny.: Kubinyi Rudolf (14.) uő. *A kártyázók*, 220 ft., ny.: Bellositz Ignác; (9.) Bürkel Münchenben, *Felső Bajorhonbóli részlet*, 150 ft., ny.: Hoffmann Antal; (10.) Seipel H. Münchenben, *Tájkép*, 160 ft., ny.: Paksi Casino; (6.) G. Haanen Bécsben. *Nyári táj*, 150 ft., ny.: Schiefner Gyula; (4.) Rosenthal Constantin, Pesten. *Délutáni pihenés*, 100 ft., ny.: Trieszti Műgyelet; (3.) Benkert I. Pest. *Kárpáti vadász*, 90 ft., ny.: Oberdorf József; (12.) Müller Mór Münchenben. *Az anyja előtt vizsgálatot tevő gyermek*, 80 ft., ny.: Jankovics Gyula; (8.) Reiter Ján., *Bécs Gyermek vizes korsóval*, 80 ft., ny.: Durst Lipót; (5.) Raffalt I. Bécs: *Tájkép napkeltekor*, 75 ft., ny.: Valero Ferenc; (7.) E. Ritter Bécsben. *Az alamizsna*, 55 ft., ny.: br. Lederer Ignác; (1.) Kärbling H. Pesten. *Egy tiroli arcképe*, 50 ft., ny.: Lössel Farkas; (2.) Brodszky S. Pesten. *Gyümölcsök*, 45 ft., ny.: Hofer Péter. (15.) Fortner München: *Az elvadás*, bronce alak, ny.: Sebastião Károly. Müncheni 1843. évi műlapokat nyertek: Alter Jakab, Kramer, Kollarits Jós. Paksy Lajos, St. Genois Fülöp gr, Wenkheim Jós. Ant. gr.; Müncheni 1845. évi műlapokat nyertek: Bergmann Mannó, Fánscy Laj., Fried Károly, Huber János, Ő cs. k. felsége Maria, Anna Karolina Cs. és Királyné, Páuloviz Gábor, Schedius Lajos ifju, Szarvasi Casino, Széchenyi Lajos grnő, Triesti műgyelet; Trieszti 1842. évi műlapokat nyertek: Bakits Katalin, Fáy Ferencz, Málnay Ignác, Morlin Imre, Sander Vilmos, Zichy János gr., Triesti *Leány* című műlapokat nyertek: Bolza József, Klausz A. L.: *özvegye*, Kovás József, Perényi László, Pósgay János, Párisi műgyelet. *Anyai öröm* című lapokat nyertek: Kovács József, Kovács Károly, Rostaházy Károly, Schernhofer Károly, Triesti műgyesület. Rézmetszeteket nyertek: Bajzáth György, Chernel Lajos, Krüner Lipót, Trieszti műgyelet. Továbbá 100 1847. évi részvényt sorsoltak ki. (PME

részvényeseinek névsora, 1847. 19–22.) *Magánvásárlások*: Decker, Lampi, Pollak, Fritsch, Raffalt, Bécsből, Hengsbach és Seidel Münchenből.

Jelentés a' pesti műgyesület által f. évi szeptember 26-án tartott kijátszás eredményéről. *Hetilap*, 1847. okt. 8. 1300.

1848–1850 között nem történt sorsolás.

1851

Jelentés a' pesti műgyelet által 1851 évi Szeptember 28-án tartott sorsolás eredményéről.

A) Olajfestvényeket nyertek: 1. Fleischl Dávid: *Hugenották papi törvényszék előtt* Bischofftól Münchenben, 1951 sz., (600 ft., kifizetve 550 ft.); 2. Diescher József: *Konyha csendélet* Schaeffertől (300 ft), 1580 sz.; 3. Nessi József: *Esti tájkép* Lichtenheldtől, 474 sz. (müncheni nyeremény); 4. Telepy György: *Enyh-ital* Litschauertől, 534 sz. (300 ft., kifizetve 250 ft.); 5. Liedemann Lipót: *Balaton zivatarnál* Brodszkytól (200 ft) 486 sz.; 6. Glacz Ferenc: *Virágok* Lauertól, 1505 sz. (140 ft. kifizetve 120 ft.); 7. Korneli Mátyás: *Templom ostromló* Petzltől, 1473 sz. (88 ft.); 8. Nagy Károly: *Tanulmány fő* Kováctól, 826 sz. (80 ft.); 9. Benkovics Károly: *Csend élet* Ujházytól (60 ft.) 1099 sz.

B) Müncheni 1846. évi műlapokat nyertek: Sz. Genois Flöp 183 sz.; Haenlein Vilmos 880 sz.; Rudics Anna 1554 sz.; Cziegler Ferdinánd 1730 sz.; Tréfort Ágoston 1867 sz.; Giersig Ferencz 243 sz.; C) Silesiai 1840 évi műlapot nyert: Büttner Robert 84 sz. D) Silesiai 1844 évi műlapot nyert: Gromann János 1187 sz. E) Triesti 1840 évi műlapot nyertek: Ghyczy Miklós 1341 sz.; Wagner János 1589 sz. F) Triesti 1841 évi műlapot nyert: Borsos József 1858 sz. G) Párisi „Anyai öröm” című lapokat nyertek: Bozoky István 1311 sz.; Schön Ferencz 535 sz.; Kobold József 581 sz.; Kern József 1516 sz.; Csáky J. E. 1271 sz. H) Triesti „a' festő művész” című lapot nyert: Liedemann J. S. F. 487 sz. I) Ausztriai műgyeleti 1851 évrei részvényeket nyertek: Eckstein Rudolf 1412 sz.; Jurkovics Sándor 1639 sz.; Walthier Antal 1697 sz.; Ritter Sándor 1967 sz.; Ihász Gilbert 1081 sz.; Rudnyánszky Vörös b. 1700 sz.; Budai Casino 745 sz.; Gombos Bertalan 511 sz.; Daróczy Zsigmond 99 sz.; Pluhovszky Fer. 1715 sz. K) Triesti 1842. évi műlapokat nyertek: Ihász Gilbert 1082 sz.; Tibolt Károly 423 sz.; Prokop József 446 sz.; Péchy Ferencz 491 sz. L) Triesti 1844. évi műlapokat nyertek: Nagy Károly 824 sz.; Adler Ádám 544 sz.; Szalay József 1062. sz.; Budai Casino 741 sz.; Wieser Péter 861 sz.; Koller Ignác 1186 sz.; Blass Zsigmond 1113 sz.; Höcker Eleonora 1722 sz.; Keresztes Károlí 1805 sz.; Nedelko Demeter 1877 sz. Tristi 1843 évi műlapokat nyertek: Kűszler Salamon 1661 sz.; Bucsánszky József 688 sz.; Buryan Ferdinand 1072 sz.; Alter József 815 sz.; Brauer József 1334 sz. N) Triesti „leány” című lapokat nyertek: Kremszner Ferdin. 943 sz.; Privorszky Ferencz 1679 sz.; Hirschler J. 1630 sz.

(A' Pesti Műgyesület részvényeseinek Névsora 1848–1851. Pesten, 1851. 19–20.) Továbbá kisorsolták az Egyesület által Münchenben nyert képet Lichtenheld: „Éjjeli tájkép” címen.

A Pesti Műgyesület részvényeseinek névsora 1848–1851. Pesten, 1851. Nyomatott Landeer és Heckeastnál. 19–20.

1852

Jelentés a pesti műegylet által 1852 October 17-én tartott sorsolás eredményéről: (A zárójeles sorszámkok és az árakkal való kiegészítés: PMEÉ 1853. 48.)

A) Olajfestményeket nyertek: 1. Voltz F. Münchenben: *Hazatérő szarvasmarha*, ny.: Diescher Antal. (20.) 235. ft.; 2. Giergl A., Pesten: *Busongó leány* (Gyászoló leány), ny.: Wagner József. (4.) 230 ft.; 3. Baumgarten H. Berlinben, *Berni felső vidék részlete*, ny.: Bellosicz Ignác. (19.) 200 ft.; 4. Raffalt, I. Bécsben, *Tájkép viharokor*, ny.: Kürsch János. (12.) 140 ft.; 5. Ender E. Bécsben. *Falusi ünnep* 13. *Lajos időkorából*, ny.: Fábry László. (14.) 150 ft.; 6. Raffalt I. Bécsben, *Tájkép esti zivatarkor*, ny.: Czanyuga József (15.) 160 ft.; 7. Komlósy F. X.-től Pesten, *Mehádia*, ny.: Polyák Márton. (3.) 120 ft.; 8. Swoboda E. A *kedvenc helyecske*, Bécsben ny.: Sachs S. (17.) 100 ft.; 9. Holczer J. Bécsben *Kovácsműhely Poson megyében*, ny.: Huber Endre. (16.) 100 ft.; 10. Adler M. *Memento mori*, ny.: Gróf St. Genois Fülöp. (1.) 90 ft.; 11. Ritter E. Bécsben, *Játsszó szereit nagyanyjának bemutató gyermek*, ny.: Keresztes Károly. (18.) ár n.; 12. Schaffer B. Bécsben, *Csendélet*, ny.: Latinovics Károly (5.) 70 ft.; 13. Kis B. Pesten, *Hevesmegyei tájkép*, ny.: Aigner Ferenc. (7.) 70 ft.; 14. Haier J. Bécsben, *A szűkölködő zenész*, ny.: Markl Ignác. (13.) 60 ft. 15. Simon F. Münchenben, *A megijedt vadtolvaj golyóöntésnél*, ny.: gr. Zichy Károly. (21.) 50 ft.; 16. Mezei J., Nagybánya, *Éjjeli tájkép holdvilágnál*, ny.: Tartzalovics Antal. (6.) 50 ft.; 17. Jacobey K. Gyümölcs, ny.: Komlósy F. X. (2.) 40 ft.; 18. Muttenthalertől, *A szorgalmas pincemester*, ny.: Rottenbiller Lipót. (24.) 30 ft.; 19. Bakof, *Részlet Hamburgból*, ny.: Raics József. (22.) 25 ft.; 20. Komlósy Pesten, *Tájkép*, ny.: Wendland. (8.) 25 ft.; 21. Komlósy *Tájkép*, ny.: Steiger Amstein János. (9.) 25 ft.; *Tájkép*, Komlósytól. (10.) 25. ft.; (22. Fischbach A. 23. Lieder F.) 24. Zwengauertől Münchenben. *Tájkép*, *Részlet Münchennél*, ny.: Szalatkay György (23.) 25 ft., összesen 2125 pft értékben.

Kisorsolt műlapok: Csehországi műegylet 1848. és 1851. évi; frankfurti 1843. évi; müncheni 1843., 1845. és 1846. évi műlapok; trieszti 1842., 1845., kisebb és nagyobb: 1846. nagyobb műlapok; pesti 1842: „leány meghittség”; 1843: „csempészek”; 1844: „ébredő sejtelen”; 1845. „éji szánkázás”, 1846. „Bozzaris halála” című műlapok. Továbbá „A képcsarnoki egyesület által vásároltattak a Nemzeti Képcsarnok számára: a) Weber H. Pesten: *Oroszlányok*, 160 ft., b) Kovács M.: *Olasznő gyermekkel*, 200 ft., c) Schaffer A.: *Történeti régiségek Mátyás király hagyományából, Bécs-Újhely tanács termében* 1852. évben megvétel. 400 ft., d) Komlósy X. F. *Bakonyi erdő*, 180 ft. e) Ugyanez ajándékozott egy tájképet.

A *Pesti Műegyesület részvényeseinek névsora 1852. évre*. Pest. Nyomtatott Landerer és Heckenastnál, é. n. 18–23.

1853–1854

Olajfestmények. 1. Markó Károly, *Apeggiben Tájkép. – Landschaft*, 450 ft.; Borsos József, Bécsben. *Percek a művész életéből*, – *Momente aus dem Künstlerleben*. 400; 3. Neher, Münchenben. *Nürnbergi részlet*, – *Partie aus Nürnberg* 380 ft.; 4. Schaffer Béla, Bécsben. *Középkorból díszedények. – Mittelalterliche Prunkgefäße* 360 ft.; 5. Smith Béla, Bécsben. *Tengeri látkép. – Marine*, 300 ft.;

6. Molnár József, Pesten. *Jégverés Hagelsclag*, 100 ft.; 7. Kriehuber József, Bécsben. *Erdei tájkép. – Waldlandschaft*, 250 ft.; 8. Ender Ede, Bécsben. *Életkép. Genrebild* 240 ft.; 9. Sterio Károly, Pesten. *A félrelépés – Der Fehltritt*, 200 ft.; 10. Hansch Antal, Bécsben. *Kápolna Torbolenél a Gardatón. – Kapelle bei Torbole am Gardasee*, 200 ft.; 11. Benkert Imre, Bécsben. *A köd. – Der Nebel*, 200 ft.; Hansch Antal, Bécsben. *Gosaubóli részlet. – Partie aus der Gosau*, 180 ft.; 13. Voltz F., München. *Tehén csoport erdőben. – Eine Gruppe Kühe in einem Walde*, 150 ft.; 14. Feid József, Bécsbn. *Patakkali tájkép. – Bachlandschaft*, 150 ft.; 15. Ligeti Antal, *A Kárpátok látképe a Tököli vártól Késmárkon. – Ansicht der Karpathen von der Tököler Burg bei Käsmark*, 150 ft.; 16. Waldmüller F. G., Bécsben. *Mária képét megtekintő leány. – Mädchen ein Marienbild betrachtend*, 120 ft.; 17. Löffler Lipót, Párizsban. *A szerelemlevél. – Der Liebesbrief*, 120 ft.; 18. Reinhold Ferencz, *Tájkép. – Landschaft*, 100 ft. 19. Sterio Károly, Pesten. *Vízfordónok a Tiszán. – Wassertägerinnen an der Theis*, 100 ft.; 20. Löffler Lipót, Párizsban. *A betakart kép. – Das verhüllte Bild*, 90 ft.; 21. Gurlitt János, Bécsben. *Tájkép. – Landschaft*, 90 ft.; 22. Piloty Ferdinánd, Münchenben. *A bor-pince. – Der Weinkeller*, 80 ft.; 23. Molnár József, Pesten. *Kartauziak. – Karthäuser*, 80 ft.; 24. Pecz Henrik, Pesten. *Csendélet. – Stilleben*, 65 ft. 25. Raffalt Ignác, Bécsben. *Tájkép Esztergamban. – Gegend bei Gran*, 45 ft.; 26. Stademann Adolf, Münchenben. *Téli tájkép holdvilágnál. – Winterlandschaft bei Mondbeleuchtung*, 60 ft.; 27. Marastoni József, Pesten. *Csendélet. – Stilleben*, 60 ft.; 28. Lotz Károly, Pesten. *Takarmányozó huszárok. – Fouragierende Husaren*, 50 ft.; 29. Újházy Ferencz, Pesten. *Csendélet. – Stilleben*, 45 ft. 30. Schrödl, Bécsben. *Papagály. – Papagei*, 35 ft. 31. Altmann Antal, Bécsben. *Képzeti tájkép. – Ideale Landschaft*, 32 ft. 32. Grim Rudolf, Pesten. *Gyászoló gyermek. – Der traurende Knabe*, 30 ft. 33–200-ig. acél-, réz- és kőmetszetek.

Azon művészek kiktől magánosok vásároltak: Heller L., Sterio K., Marastoni Jós., Weber H., Giergl A., Markó Fer., és Révész György Pesten; Altenkopf, Schams, Till, Swoboda Rud., Bayer Ant., Gurlitt L., Schwemminger K., Borsos Jós., Ender Ede, Schrödl, Knapp, Barbarini, Rucker, Brunner Jós., és Strassgswandtner Antal Bécsben, Trippel A. Berlinben, Bade Kár., Menz M. és Beckmann J. Münchenben; és Tischbein Triesztben. Uo.

Pesti Műegylet által 1854-ik évi Martius 16-étől April 11-éig kiállított művek' lajstroma. Pesth.

1854–1855

Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1855. évi ápril 12-én kihuzott 300 db. 12,930 p. ft. értékű nyeremények, melyek 50 darab olajfestvény- 250 darab műlapból állanak.

Olajfestvények. 1. Van Kuyck L., Antwerpenben. *Lóistálló belsője*. 770 ft.; Schlosser Ignác Győrött, Hansch A., Bécsben. *Schmadri patak Sveicz felső Lauterbrunn-völgyben*. 750 ft. Franka I. Gyomán; 3. Loose B., Brüsszelben. *A falusi szigorú tanítónő*. 600 ft. Zámory Adolf, Némán; 4. Cretius Szilárd, Berlinben. *Az ájtatosság*. 500 ft. Lenhard Fülöp, Pozsonyban; 5. Löffler L., Párizsban. *Gazdagság és megelégedés*. 450 ft. Lupkovich Lőcsén 6. Schaffer B., Bécsben. *Csendélet*. 450 ft. Emmerling Henrik Pesten; 7. Hoguet K., Párizsban. *Tengeri tájrész Dieppenél*. 400 ft. Kölber August Ján.

Pesten; 8. Malitsch F., Bécsben. *Gyermekszoba*. 400 ft. Schopper K. Szegeden; 9. Hoguet K., Párizsban. *Tengerpart Helgolandnál*. 400 ft. Máriássy B. Miskolcon; 10. Adam B., Münchenben. *Róka zsákmányával*. 390 ft. Ecker Ferenc Győrött; 11. Haanen G., Bécsben. *Tájkép*. 360 ft. Netter Albert Pesten; 12. Robbe L., Brüsszelben. *Marha a legelőn*. 360 ft. Schönberger András Baján; 1. Minguet, Brüsszelben. *Szent Jakab teploma Antwerpenben*. 350 ft. Adamecz J. Csillag majorban; 14. Hermann L., Berlinben. *Brüges látképe*. 280 ft. Finster József Aradon; 15. Raffalt I., Bécsben. *Régi postaház az országút mellett*. 280 ft. Krüner Á. Temesváron; 16. Hermann F., Berlinben. *Kikötő*. 280 ft. Jandó József Szegeden; 17. Rentzel és Triebel, Berlinben. *Vinerwaldstädti tónálí tájrész*. 280 ft. Liedemann J. S. Pesten; Ruyten J., Brüsszelben. *Tájrész Antwerpennél*. 280 ft. Szűcs Antalné Győrött; 19. Molnár J., Pesten. *A komp*. 250 ft. Balla István Ujvidéken; 20. Schmidt E. Berlinben. *Franciaországi tengerpart Dieppenél. Französische Küste bei Dieppe*. 240 ft. Frank J. M., Pesten; 21. Lange G., Düsseldorfban. *Tájkép. Landschaft*. 230 ft. Hönig Fer. K. Temesváron; 22. Weber H., Pesten. *Rebekka a kútnál. Rebekka am Brunnen* 200 ft. Klinkart Frigyes Munkácson; 23. Molnár J., Pesten. *A fölfödözött szerelem, Die entdeckte Liebe* 200 ft. Andrassy Manó gr. Pesten; 24. Sterio K., Pesten. *Vadászat után. Nach der Jagd*. 200 ft. Hugonay Gusztáv gr. Szombathelyen; 25. Engelhard G., Berlinben. *Lauterbrunn-völgy tájrésze. Partie aus dem Lauterbrunner Thale*. 180 ft. Zádix Herman Pesten; 26. Ranftl M. G., Bécsben. *A nyugalom. Die Ruhe* 180 ft. Csicsák József Sükösdön; 27. Sterio K., Pesten. *Lóistálló. Pferdestall*. 150 ft. Huber Károly Pozsonyban; 28. Molnár J., Pesten. *Hajótörést szenvedettek. Die Schiffbrühtigen*. 150 ft. Kastélyi József Sajó-Szögedön; 29. Giergl A., Budán. *A beteg gyermek. Das kranke Kind*. 150 ft. Stölzer Pál Pesten; 30. Van Haanen Remi, Bécsben. *Téli tájkép. Winterlandschaft*. 150 ft. Souper Teréz Pesten; 31. Hoguet K., Párizsban. *Hollandiai konyha. Hollandische Küche*. 140 ft. Kain Dávid Kassán; 32. Márkó K. ifjú, Floreczben. *Appeggi melletti tájrész. Gegend bei Appeggi*. 130 ft. Andrassy Manó gr. Pesten; 33. Otto T., Haagban. *Téli tájkép. Winterlandschaft*. 120 ft. Freiburgi Műegylet; 34. Mevius C., Düsseldorfban. *Tengeri tájkép. Marine*. 120 ft. Szántóffy Antal Pesten; 35. Lichtenfels E., Bécsben. *Bérczi tájék. Gebirgspartie*. 120 ft. Lichtenstern S Pesten; 36. Kovács M., Egerben. *Tanulmányfő. Studienkopf*. 120 ft. Jankovics A. Dr Budán; 37. Marastoni J. ifjú, Pesten. *Az alamizsna. Das Almosen*. 100 ft. Triebelné Pesten; 38. Raffalt I., Bécsben. *Tájkép. Landschaft*. 90 ft. Pucher Gusztáv Pécsen; 9. Ruyten J., Brüsszelben. *Hollandiai folyam melletti város téli tájképe. Winterbild einer holländischen Flusstadt*. 90 ft. Michel Józsefné Pesten; 40. Millner K., Münchenben. *Untersbergnélí tájrész, Sonntags-Hornrai kilátással. Partie am Untersberg mit der Ansicht von Sonntags-Horn*. 90 ft. Hürsch Károly Pesten; 41. Swoboda R., Bécsben. *Magyar paraszt-gyorskocsis. Ungarische Bauern-Relais*. 90 ft. Lehóczky Eugen Király-Lehotán; 42. Krusemann, Berlinben. *Téli tájkép, Haarlem melletti tájrész. Winterpartie bei Haarlem*. 80 ft. Holecz Elek Pesten; 43. Mayerheim W., Berlinben. *Nyári tájkép, falusi jelenet. Sommerlandschaft, ländliche Scene*. 80 ft. Hoffhauser Anral Budán; 44. Feid J., Bécsben. *Erdei tájkép. Waldlandschaft*. 80 ft. Villás János Nagy Bányán; 45. Vöschner, Bécsben. *Bérczi tó Pinzgauból. Gebirgs-See aus dem Pinzgau*. 75 ft.

Bárányi Sándor Sz. Endrén; 46. Mezei J., Nagy-Bányán. *Erdőrézlet az avasi vasgyár mellett, Szatmár megyében. Waldpartie bei der Avascher Eisenwerk-Fabrik im Szatmárer Komitate*. 70 ft. Tárkányi József Egerben; 47. Raffalt I., Bécsben. *Tájkép. Landschaft*. 60. ft. Csasz Bogdán Nagy Bányán; 48. Raffalt I., Bécsben. *Tájkép. Landschaft*. 60. ft. Paulus Vilmos Budán; 49. Lotz K., Pesten. *Duna melletti tájkép. Donau-Landschaft*. 50 ft. Vinkler József Nagy Váradon; 50. Stademann A., Münchenben. *Téli tájkép. Winterlandschaft*. Nyeremény a Passaui műegylettől. Gewinn vom Passauer Kunstverein. Eisenmagen József Budán.

Rajzolatok metszvények és akvarellfestvények. 51. Benkert M. I. Bécsben *Farészlet Ischl mellett – Baumpartie bei Ischl*. Ónrajz, 30 ft. Veszeloyszky János Pesten; 52. ua. *Előttér tanulmány Vordergrund Studie*. Ónrajz, 20 ft. Jagasits Sándor Esztergamban; 53. ua. *Ledőlt fenyő – Umgestürzte Fichte*. Ónrajz, Horváth Ignác Tolnán; 54–300. Különböféle műlapok. 4 vízfestmény nyeremény a hallei műegylettől. Saját anyagból Otto T. (Haagban): *Téli tájkép a freiburgi műegylet nyereménye*. A Pesti műegylet évkönyve 1855-re. Szerkeszté Ritter Sándor, egyleti titkár. Pest, 1856. 16–33.

1855–1856

Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1856. évi ápril 17-én kihuzott 300 db. 13,042 p. forint értékű nyereményeknek, melyek 60 darab olajfestvény- és 240 darab műlapból állanak.

1. Loose B., Brüsszelben. *Hollandiai családdélet. – Holländisches Familienleben*. 550 ft.; ny.: Tóth Ignác, Sz. Miklóson; 2. Eberle, Münchenben. *Anyajuh nyalja a bárányt. – Mutterschaft beleckt das Junge*. 500 ft. ny.: Borsiczky Józsefné, Temesváron; 3. Hansch A., Bécsben. *Vierwaldstädti tónál. – Am Vierwaldstädter See*. 500 ft. ny.: Földváry Albert, Pesten.; 4. Koekoek M. és Verboekhoven, Amsterdamban. *Tájkép állatokkal. – Landschaft mit Thieren*. 450 ft. ny.: Czehe Miklós, Maros Vásárhelyen.; 5. Genisson, Antwerpenben. *Sz. Gidule temploma. – Kirche St. Gidule*. 430 ft. ny.: Tirscher Gusztáv, Iglón.; 6. Robbe L., Brüsszelben. *Marha a legelőn. – Vieh auf der Weide*. 400 ft. ny.: Száky Dénes, Komáromban.; 7. Hoguet K., Párisban. *Esti tájkép. – Abendlandschaft*. 400 ft. ny.: Draskovics Lajos, Csongrádon.; 8. Verboeckhoven, Brüsszelben. *Zenelecze. – Musiklektion*. 400 ft. ny.: Fleischmann K. B., Pesten.; 9. Steffan J. G., Münchenben. *Reichenbach Sveiczban. – Reichenbach in der Schweiz*. 380 ft. ny.: Kosovics Máté, Ikrényen.; 10. Madarász V., Bécsben. *Életrajz Erdély multjából. – Lebensbild aus der Geschichte Siebenbürgens*. 350 ft. ny.: Mintzér, János, Gyöngyösön.; 11. Haanen Gy., Bécsben. *Korcsma előtti megállás. – Halt vor einem Wirthshause*. 300 ft. ny.: Scultety Gusztáv, Új-Verbászson.; 12. Giergel A., Budán. *Esmeralda mint tánczosnő a közönség elé lép. – Esmeralda im Momente als Tänzerin vor das Publikum tretend*. 300 ft. ny.: Szányi István, Nagyváradon.; 13. Molnár J., Pesten. *Rablók. – Räuber*. 300 ft. ny.: Meyer János, Magyar-Bélen.; 14. Spohler, Amsterdamban. *Korcsolyázás a Scheldén. – Das Schlittschuhlaufen auf der Sehelde*. 280 ft. Krebs F., Pesten.; 15. Hermann L., Berlinben. *Németalföldi belkikötő. – Niederländischer Binnenhafen*. 250 ft. ny.: Scultety Gusztáv, Új-Verbászson.; 16. Schwendy A., Berlinben. *Amiens látképe. – Ansicht von Amiens*. 250 ft. ny.: Seidel József, Budán.; 17. Hermann L., Berlinben. *Bru-*

ges látképe. – *Ansicht von Bruges*. 250 ft. ny.: Likl János, Pécssett.; 18. Mali J., Münchenben. *Erdei részlet München környékén*. – *Waldpartie aus der Umgebung von München*. 250 ft. ny.: Boldoghy János, Temesváron.; 19. Oeconomio Aristides. Bécsben. *Drótos*. – *Rastelbinder*. 250 ft. ny.: Schweitzer János, Pesten.; 20. Kiss B., Pesten. *Tuzokok a pusztában*. – *Grosstrappen auf einer Puszta*. 250 ft. ny.: Szohner József, Baján.; 21. Haanen R., Bécsben. *Nyári tájkép*. – *Sommerlandschaft*. 225 ft. ny.: Würthl Antal, Győrött.; 22. Raffalt I., Bécsben. *Magyar tájkép*. – *Ungarische Landschaft*. 220 ft. Kolosváry Ádám, Pesten.; 23. Schmidt E., Berlinben. *Skót tengerpart*. – *Schottische Küste*. 220 ft. ny.: Papszász József, Tenken.; 24. Orlai P. S., Pesten. *A szerelemdalnok*. – *Der Minnesänger*. 220 ft. ny.: Pokomándi Gábor, Szegeden.; 25. Voltz F., Münchenben. *Marha-legelő*. – *Viehweide*. 200 ft. Reck Rudolf, Aradon.; 26. Leickert K., Amsterdamban. *Haarlem melletti tájrész*. – *Partie bei Haarlem*. 200 ft. ny.: Jaeger N. János, Pécssett.; 27. Molnár J., Pesten. *Olasz halászkok*. – *Italianische Fischer*. 200 ft. ny.: Marek Ede, Pozsonyban.; 28. Vöschler, Bécsben. *Klagenfurt melletti tájrész*. – *Partie bei Klagenfurt*. 200 ft. ny.: Kozák Lajos, Sz. Királyon.; 29. Marko F., Pesten. *Eszményi tájkép*. – *Ideale Landschaft*. 200 ft. ny.: Schwarz Mór, Pesten.; 30. Schäffer B., Bécsben. *Csendélet*. – *Stilleben*. 200 ft. ny.: Pongrácz Gábor, Rimaszombaton.; 31. Swoboda R., Bécsben. *Átszállítás Tihanynál Füred mellett*. – *Ueberfuhr zu Tihany bei Füred*. 200 ft. ny.: Fischer Sámuel, Miskolcson.; 32. Löffler L., Párisban. *A jóslónő*. – *Die Wahrsagerin*. 184. ft. 41 kr. ny.: Matolcsy Ferencz, Sámsonban.; 33. Hoguet K., Párisban. *Az alchimista*. – *Der Alchimist*. 180 ft. Hamvay Zoltán, Hamván.; 34. Krüsemann, Haarlemben. *Hollandiai téli tájkép*. – *Holländische Winterlandschaft*. 180 ft. ny.: Csiky Manó, Pesten.; 35. Zimmermann J. W. G., Amsterdamban. *A keményszivű háztulajdonos*. – *Der hartherzige Hauseigenthümer*. 169 ft. Hunkár István, Nagy Gombán.; 36. Mayer K., Münchenben. *Elhagyott szeszegető-hely*. – *Eine verlassene Brennerei*. 150 ft. ny.: Malonyay Albert, Hrabócson.; 37. Sterio K., Pesten. *Béreskonyha, alsó-péli pusztában Tolna megyében*. – *Béres-Küche in der Unter-Péler Puszta im tolnaer Komitate*. 150 ft. ny.: Steinacker Sámuel, Pesten.; 38. Brodsky S., Münchenben. *Tájkép. Reggel a havasokon*. – *Landschaft. Morgen im Hochlande*. 150 ft. ny.: Seyring Henrik, Sopronyban.; 39. Molnár J., Pesten. *Pihenő karaván*. – *Ruhende Karavane*. 150 ft. ny.: Schreiber Dávid, Győrött.; 40. Lotz K., Pesten. *Puszta lovakkal*. – *Puszta mit Pferden*. 150 ft. ny.: Gáál Ernő, Pesten.; 41. Beckmann J., Münchenben. *Pulach erdőből tájrész, München mellett*. – *Partie aus dem Pulacher Walde bei München*. 150 ft. ny.: Broschán Mihály, Eszéken.; 42. Marastoni J., Pesten. *női tanulmányfő*. – *Weiblicher Studienkopf*. 150 ft. ny.: Rittich János, Hatvanban.; 43. Ujházy F., Pesten. *Gyümölcs*. – *Obststück*. 150 ft. ny.: Drosa S. Pesten.; 44. Zwengauer, Münchenben. *Esti tájkép*. – *Abendlandschaft*. 140 ft. ny.: Wasshuber P. Pesten.; 45. Altenkopf J. Bécsben. *Eszterház melletti tájrész*. – *Partie bei Eszterház*. 130 ft. ny.: Vojt József, Nagybánán.; 46. Raffalt I., Bécsben. *Esti tájkép*. – *Abendlandschaft*. 130 ft. ny.: Kiss Károly, Miskolcson.; 47. Lotz K., Pesten. *Magyar tájkép*. – *Ungarische Landschaft*. 120 ft. ny.: Pantotsek Bálint, Zlatnóban.; 48. Marastoni József, Pesten. *Öreg harcos*. – *Ein alter Krieger*. 120 ft. ny.: Karner Ede, Pozsonyban.; 49. Raffalt I., Bécsben. *Essős táj-*

kép. – *Regen-Landschaft*. 120 ft. ny.: Felbermayer Auguszt, Pesten.; 50. Taymans, Brüsszelben. *Fiatal leány*. – *Junges Mädchen*. 103 ft. 40 kr. ny.: Dzwonkovszky József, Pesten.; 51. Mahlnecht E., Bécsben. *Állatok*. – *Thiere*. 100 ft. ny.: Domsics Lajos, Szegszárdon.; 52. Mahlnecht E., Bécsben. *Állatok*. – *Thiere*. 100 ft. ny.: Halbrohr Mór, Szabadkán.; 53. Doll A., Münchenben. *Felső-Bajorhoni Arnbach falu részlete télen*. – *Oberbaierische Dorfpartie aus Arnbach im Winter*. 100 ft. ny.: Markbreiter, Pécssett.; 54. Ruyten, Amsterdamban. *Kikötői jelenet*. – *Hafenscene*. 80 ft. ny.: Bogsch Frigyes, Pesten.; 55. Ruyten, Amsterdamban. *Kikötői jelenet*. – *Hafenscene*. 80. ft. ny.: Biró Vincze, Páteleken.; 56. Lotz K., Pesten. *Állatok*. – *Thierstück*. 70 ft. ny.: Püspöky Imre, Parancson.; 57. Passy A., Ischlben. *Ischl környéke utánni tájkép*. – *Landschaft nach Motiven aus der Umgebung Ischl's*. 60 ft. ny.: Steer K., Kassán.; 58. Than M., Pesten, jelenleg Párisban. *Férfi Tanulmányfő*. – *Männlicher Studienkopf*. 50 ft. ny.: Jókayné, Pesten.; 59. Ujházy F., Pesten. *Alföldi tájkép*. – *Landschaft aus Unter-Ungarn*. 50 ft. ny.: Bayer József, Pesten.; 60. Linnig, Antwerpenben. *Németalföldi tájkép*. – *Niederländische Landschaft*. 40 ft. ny.: Szentimrey András, Buzitán. *A Pesti Műegylet évkönyve 1855-re*. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, 1856. 17–35.

1856–1857

Sorsolási jegyzéke a Pesti Műegylet által 1857 évi május 14-kén kihuzott 300, 15, 206 pforint értékű nyereményeknek, melyek 73 olajfestvény-, 20 mellszobor- és 207 műlapból állanak.

Olajfestvények. 1. Gauer mann. F., Bécsben. *Marhalegő. Vichweide*. 500 ft. ny.: Tolnay Antal, Czenken.; 2. Loose B., Brüsszelben. *Az első hazugság. Die erste Lüge*. 500 ft. ny.: Braida gróf ő Excell. Budán.; 3. Schwörer Fr., Münchenben. *Samson elfogatása. Samson Gefangennehmung*. 450 ft. ny.: Roder Ignác, Fehérvárott.; 4. Zimmermann R. S., Münchenben. *Az első kabát. Der erste Rock*. 400 ft. ny.: Mailáth István, Czenken.; 5. Schwendy, München. *főtemplom Prágában. Der Dom zu Prag*. 400 ft. ny.: Gauszer, Pécssett.; 6. Genisson, Brüsszelben. *Sz. János templomának belsője Barle-Ducban Hollandiában. Das Innere der Kirche St. Jean in Bar-le-Due in Holland*. 400 ft. ny.: Pete Ferencz, Fehérvárott.; 7. Hoguet K., Berlinben. *Tengerpart Etretatnál. Strand bei Etretat*. 400 ft. ny.: Ó cs. k. Felsége, özvegy Császár s Királyné Bécsben.; 8. Haanen R., Bécsben. *Téli tájkép. Winterlandschaft*. 400 ft. ny.: Daniek János, Rónyán.; 9. Knarren, Brüsszelben. *Beszéd két asszony közt. Gespräch zweier Damen*. 380 ft. ny.: Sina Simon báró, Pesten.; 10. Neumann A., Ó-Budáról, jelenleg Düsseldorfban. *Tót zenész. Ein slavischer Musikant*. 350 ft. Klözel Ferencz, Pesten.; 11. Koekoek, Amsterdamban. *Tájkép. Landschaft*. 350 ft. ny.: Madarassy Lajos, Gortván.; 12. Grünwald J., Münchenben. *Hazatérő falunép. Heimkehrende Landleute*. 340 ft. ny.: Franka Lajos, Gyomán.; 13. Hansch A., Bécsben. *Tájkép. Zell am Seenél Pinzgauban. Landschaft Zell am See in Pinzgau*. 330 ft. ny.: Vezerle Amália, Pesten.; 14. Seidel Aug., Münchenben. *Tavaszi tájkép. Frühlingslandschaft*. 300 ft. ny.: Ó cs. k. Fensége, Hildgarde Főhercz. asszony, Budán.; 15. Zimmermann R. S., Münchenben. *Három szent Királyt járó gyermekek felszerelése. Die Ausrüstung der heiligen drei Könige*. 280 ft. ny.: Slávy Lászlóné,

Nagyváradon.; 16. Steffan J. G., Münchenben. *Őszi tájkép, München környékéből. Herbstlandschaft aus der Umgegend von München.* 280 ft. ny.: Rieger Karolina, Temesvárott.; 17. Giergl A., Budán. *Cleopatra.* 250 ft. ny.: Reck Rudolf, Aradon.; 18. Neher M., Münchenben. *Vámház Freiburgban. Zollhaus in Freiburg.* 250 ft. ny.: Illés Lajos, Kassán.; 19. Heckel Aug., Münchenben. *A tanodagazgató vasárnapi tanodában. Der Schul-Inspektor in der Feiertagsschule.* 240 ft. ny.: Peltz Rudolt, Pesten.; 20. Hamman, Párizsban. *Puritán-kém. Ein Puritaner-Spion.* 225 ft. ny.: Kapús J., Temesvárott.; 21. Markó F., Pesten. *Kenderáztatás Nógrád megyében. Das Hanfwaschen im Neograder Comit.* 220 ft. ny.: Josipovich Antonia. Varasdon.; 22. Voltz Fr., Münchenben. *Leányjuhokkal. Mädchen mit Schafen.* 200 ft. ny.: Tormay György, Vág-Ujhelyen.; 23. Molnár J., Pesten. *Pihenő Arabok. Ruhende Araber.* 200 ft. ny.: Sina Irén bárónő, Pesten.; 24. Lorain H., Párisban. *Tájkép. Landschaft.* 200 ft. ny.: Zedvitz gróf, Nagyváradon.; 25. Schäffer B., Bécsben. *Szőlők és rózsák. Trauben und Rosen.* 200 ft. ny.: Hítel Márton. Sz-Péteri pusztán.; 26. Altmann A., Bécsben. *Bérczi kut. Gebirgsbrunnen.* 200 ft. ny.: Vieland Lajos, Gyulán.; 27. Hoffmann J., Bécsben. *a forrás. Die Quelle.* 200 ft. ny.: Gombos Lúiza. Zentán.; 28. Löffler L., Párisban. *Életkép. Genrebild.* 200 ft. ny.: Stéger Viktor, Fehérvárott.; 29. Hansch A., Bécsben. *Jungfrauhegy Sveiczban. Die Jungfrau in der Schweiz.* 200 ft. ny.: Liszka János, Tenken.; 30. Waldmüller F. G., Bécsben. *Életkép. Genrebild.* 180 ft. ny.: Gyika Szilárd, Lugoson.; 31. Püttner J. C. B., Bécsben. *Canale grande látkepe Velenczében. Aussicht von Canale grande in Venedig.* 180 ft. ny.: Andrásy Manó gróf, Pesten.; 32. Raffalt I., Bécsben. *Parasztudvar Felső-Magyarországból. Bauernhof aus Ober-Ungarn.* 180. ny.: Stamborszky László, Sümegen.; 33. Heckel Aug., Münchenben. *Legenda. Die Legende.* 180 ft. ny.: Siegler Antal, Komáromban.; 34. Girardet, Párisban. *Tájkép. Landschaft.* 180 ft. ny.: Valter József, Pesten.; 35. Gurlitt L., Bécsben. *Sorent.* 180 ft. ny.: Burián András, Komáromban.; 36. Kirchner. Münchenben. *Velence város része. Theil von Venedig.* 180 ft. ny.: Kreische Antal, Pesten.; 37. Zimmermann Fr., Genfben. *Jungfrau-hegy. Jungfrau.* 160 ft. ny.: Losert József, Kócson.; 38. Brodszky S., Budán. *Nyitra és környéke. Neutra und seine Umgegend.* 160 ft. ny.: Miske György, Pesten.; 39. Eberle R., Münchenben. *Juhok. Schafe.* 150 ft. ny.: Miske György, Pesten.; 40. Zimmermann R. S., München. *Hírlapolvasás. Zeitungslektüre.* 150 ft. ny.: Eberling Mihály, Budán.; 41. Noter D., Brüsselen. *Csendélet, Stilleben.* 150 ft. ny.: Vogel C., Fehérvárott.; 42. Zimmermann M., Münchenben. *Parasztház tölgyes halmon. Beuernhaus an einem Eichenhügel.* 150 ft. ny.: Balázsfi József, Jolsván.; 43. Millner K., München. *az új út Rivától Ponaleig, Gardatónál. Die neue Strasse von Riva nach Ponale am Garda-See.* 150 ft. ny.: Tamár Imre, K. Hegyesen.; 44. Vízkelety B., Pesten. *Kenyérmezői csata. Schlacht von Kenyérmező.* 150 ft. ny.: Stroschneider János, Bécsben.; 45. Tschaggeny K., Brüsselen. *Juhistálló. Ein Schafstall.* 150 ft. ny.: Ajtay Sámuel, Szatmáron.; 46. Raffalt G. ifju, Bécsben. *Szolnoki vásár. Markt zu Solnok.* 140 ft. ny.: Lengerer János, Győrött.; 47. Than M., Pesten. *Női tanulmányfő. Weiblicher Studienkopf.* 130 ft. ny.: Szelke Kristóf, Fehérvárott.; 48. Jankó J., Pesten. *Oláh cigányok. Walachische Zigeuner.* 130 ft. Karácsony István, Temesvárott.; 49. Swoboda R., Bécsben.

Szűrű. Ein Tretplatz. 130 ft. ny.: Müller Vilmos, Pesten.; 50. Piepenhagen A., Berlinben. *Tájkép Salzkammergutból. Landschaft aus dem Salzkammergut.* 120 ft. Majthényi Alajos, Posonyban.; 51. Hansch A., Bécsben. *Chiem-tó. Der Chiem-See.* 120 ft. ny.: Heller, Móoron.; 52. Markó F., Pesten. *Képzeményi tájkép Ideale Landschaft.* 110 ft. ny.: Buschbach Péter, Pesten.; 53. Holzer J., Bécsben. *Erdei tájkép, Magyarországból. Waldlandschaft aus Ungarn.* 100 ft. ny.: Fáy Béla id., Pesten.; 54. Jaeger G., Bécsben. *Bajor havasokbólí tájrész. Partie aus dem baierischen Hochgebirge.* 100 ft. ny.: Hardtmuth, Bécsben.; 55. Grünwald J., Münchenben. *Gyermekek pataknál. Kinder am Bache.* 100 ft. ny.: Grosz J., Kassán.; 56. Mayburger J., Salzburgban. *Seebruck Chiem-tónál. Seebruck am Chiem-See.* 100 ft. ny.: Lauffer Vilmos, Pesten.; 57. Mecklenburg L., Münchenben. *Riva degli Sciaconi részlete. Velenczében. Partie von der Riva degli Sciaconi in Venedig.* 100 ft. ny.: Steinfeld Antal, Debreczenben.; 58. Grimm R., Pestről, jelenleg Bécsben. *Női tanulmányfő. Weiblicher Studienkopf.* 100 ft. ny.: Szarvasi Casino.; 59. Mezei J., Nagy Bányán. *Erdőrézlet. Waldpartie.* 100 ft. ny.: Lafranco József, Pesten.; 60. Jankó J., Pesten. *Alföldről. Aus Unter-Ungarn.* 100 ft. ny.: Cseh Lajos, Nagybanán.; 61. Betteke H., Münchenben. *Életkép. Genrebild.* 100 ft. ny.: Hoffner András. Temesvárott.; 62. Jankó J., Pesten. *Alföldtől. Aus Unter-Ungarn.* 80 ft. ny.: Schuster János, Nagy-Károlyba.; 63. Manes Guido, Prágában. *Lóistálló. Pferdestall.* 80 ft. ny.: Toperczer Zsigm., Szepes-Váralján.; 64. Markó F., Pesten. *Czigányputri. Zigeunerhütte.* 80 ft. ny.: Zseny István, Halason.; 65. Giergl A., Budán. *Tanulmányfő. Studienkopf.* 60 ft. ny.: Sánka Lajos, Aradon.; 66. Stephan Lipót, Prágában. *Etsch völgy Meran mellett. Etschthal bei Meran.* 60 ft. ny.: Szabó Károly, Rimaszombatban.; 67. Pecz H., Pesten. *Tanulmányfő. Studienkopf.* 60 ft. Krassai József, Felsőbányán.; 68. Szemler M., Pesten. *Magyar tájkép. Landschaft aus Ungarn.* 60 ft. ny.: Hild Ferdinánd, Sopronban.; 69. Barabás H., Pesten. *Gyümölcs. Obststück.* 56 ft. ny.: Novák István, Temesvárott.; 70. Renzel, Berlinben. *Szakácsnő. Eine Köchin.* 50 ft. ny.: Grim Lipót, Kassán.; 71. Swoboda R., Bécsben. *Paraszt-pósta Magyarországból. Bauernpost in Ungarn.* 50 ft. ny.: Löderer András, Kassán.; 72. Haan Antal, jelenleg Rómában. *Tanulmányfő. Studienkopf.* 50 ft. ny.: Imrédy János, M. Óvárott.; 73. Heller L., Pesten. *Tanulmányfő. Studienkopf.* 50 ft. ny.: Tahy Mannóné, Egerben. *Vízfestmények, szoborművek, metszvények és kőrajzolatok.* 74. Goebel K. Bécsben, *Velencei halkereskedőkVenezianische Fischhändler* 40 ft., Aquarell, Boronkai László Veikon, 75. Goebel K. Bécsben: *Játszó hajóifjoncok, Spielende Matrosenjungen.* 40 ft., Aquarell, Guttman Miksa, Pesten; Züllich R., Pesten: *Vörösmarty Mihály mellszobra. Büste des Michael Vörösmarty,* 19 db, 96–300-ig különféle műlapok, közte a sziléziai, karlsruhei, szászországi, trieszti műegylet lapjai. *A Pesti Műegylet évkönyve 1856-ra. Szerkeszté Ritter Sándor* egyleti titkár. Pest, 1856. 17–35.

1857–1858

Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1858-ik évi április 20-án kihuzott 200, 13,653 pft. értékű nyereményeknek, melyek 65 olajfestvény-, 15 mellszobor- és 120 műlapból állanak.

1. Orlai Petrics S., Pesten. *Salamon királyt anyja megátkozta* 1074. évben. *Der Mutter Fluch über König Salamon im Jahre 1074.* 700 ft. ny.: Zavaczky Antal, Iglón.; 2. Lindlar J. V., Düsseldorfban. *Vierwaldstädter See von den Höhen von Luzern aus gesehen.* 600 ft. ny.: Kovácsics Aug., Szabadkán.; 3. Bischoff Fr., Münchenben. *Miklós ajándékok egy felső bajorországi képfaragó családjában. Eine Nikolausbescherung in der Familie eines oberbairischen Bildschnitzers.* 550 ft. ny.: Wenkheim Krisztina grófnő, Ujkigyóson.; 4. Beckmann J., Münchenben. *Tájkép vihar előtt. Landschaft vor dem Gewitter.* 440 ft. ny.: Farkas Mihály, Majsán.; 5. Rhomborg, Münchenben. *Előkészülés a templommenethez. Vorbereitung zum Kirchengang.* 380 ft. ny.: Seidl Ignác, Mórón.; 6. Zimmermann R. S., Münchenben. *Egy hercegi kastélynak belsője. Ein Interieur aus einem fürstlichen Schlosse.* 375 ft. ny.: Maron Pál, Nyitrán.; 7. Salentini, Düsseldorfban. *A nagyanya születésnapja. Der Grossmutter Geburtstag.* 350 ft. ny.: Kár Károly, Sz. Györgyön.; 8. Pilotty Ferd., Münchenben. *Morus Tamás a tömlőczen étellel ellátatik. Thomas Morus wird im Kerker mit Speisen versorgt.* 350 ft. ny.: Hám János, Gyöngyösön.; 9. Schön Fr., Münchenben. *Egy katona hazatérése. Soldaten-Heimkehr.* 350 ft. ny.: Hoffmann József, Temesvárott.; 10. Ebert K., Münchenben. *Erdő-részlet. Waldpartie.* 350 ft. ny.: Hítel Márton, Sz. Lőrinczen.; 11. Löffler L., Bécsben. *A barátságos megvendéglés. Die freundliche Bewirthung.* 350 ft. ny.: Scherf F., Pesten.; 12. Salzer F., Münchenben. *Löwenstein-rom. Ruine Löwenstein.* 340 ft. ny.: Klingert Vilmos, Kecskeméten.; 13. Eberle R., Münchenben. *Hazatérő gabnakocsi. Haimfahrender Fruchtwagen.* 330 ft. ny.: Kimnach Károly, Budán.; 14. Hansch A., Bécsben. *Tájkép, Bern felső vidékről. Landschaft aus dem Berner Oberlande.* 320 ft. ny.: Póor Vilmos, Pesten.; 15. Giergl A., Budán. *Báthori Zsigmond, jelenet b. Jósika „Abafi”-jából. Sigmund Báthori, Scene aus B. Jósika's Abafi.* 300 ft. ny.: Laszman Károly, Sz. Miklóson.; 16. Swoboda R., Bécsben. *Győri vásár. Raaber Markt.* 300 ft. ny.: Kiss Lajos, Bonyhádon.; 17. Rollmann J., Düsseldorfban. *Tájrész Ramsauból, Berchtesgaden mellett. Partie aus der Ramsau bei Berchtesgaden.* 250 ft. ny.: Dely József, Gyöngyösön.; 18. Janko J., Pesten. *Pest külvárosi lebuja vasárnapon. Unterirdischer Vorstadtkeller an einem Sonntage in Pest.* 250 ft. ny.: Sina Gyika báróné, Pesten.; 19. Niedmann Ág., Münchenben. *Ifjkorrai emlékezet. Jugenderinnerung.* 250 ft. ny.: Magyary Ludovika, Pesten.; 20. Haanen R., Bécsben. *Téli tájkép. Winterlandschaft.* 250 ft. ny.: Pokomándy Gábor, Szentesen.; 21. Brodsky S., Pesten. *Bükk-erdő. Ein Buchenwald.* 250 ft. ny.: Andrassy Manó gróf, Pesten.; 22. Brodsky S., Pesten. *A lomniczi csúcs és Mittelgrad, Nagyszálnoktól nézve. Die Lomnitzer Spitze und das Mittelgard, von Schlagendorf aus gesehen.* 240 ft. ny.: Klezso József, Pesten.; 23. Baumgärtner H., Berlinben. *Tájrész Achentónál. Partie am Achner-See.* 230 ft. ny.: Stipics Kristóf, Szabadkán.; 24. Bourne C., Londonban. *Tájkép. Landschaft.* 230 ft. Didinszky, Pesten.; 25. Molnár J., Pesten. *A félbeszakasztott párdal. Das unterbrochene Duett.* 220 ft. ny.: Róth I., Kassán.; 26. Löffler L., Bécsben. *A meglepettek. Die Ueberraschten.* 220 ft. ny.: Róth I., Kassán.; 27. Markó F., Pesten. *Szérű. Treppplatz.* 200 ft. ny.: Bogyó Ferencz, Bezdán.; 28. Schön Fr., Münchenben. *Játékrai csábitás. Jelenet egy schwarzwaldi korcsmában. Die Verführung zum Spiele, Scene in einem Wirthshause des Schwarzwaldes.* 200 ft. ny.: Rostaházy Károly, Tatán.; 29. Hunin

A., Brüsselben. *Vak a leányával. Ein Blinder mit seiner Tochter.* 180 ft. ny.: Seliger Károly, Lőcsén.; 30. Vöschler L., Bécsben. *Tájkép Morvaországban. Landschaft aus Mähren.* 180 ft. ny.: Z. Szombathelyen.; 31. Hansch A., Bécsben. *Nyári délután, Chiemtónál. Sommernachmittag am Chiem-See.* 180 ft. ny.: Huber Mih., Fehérvárott.; 32. Rustige H., Stuttgartban. *Menekülés farkasoktól Magyarországon. Flucht vor Wölfen in Ungarn.* 170 ft. ny.: Döme Hilar, Sopronban.; 33. Leickert, Amsterdamban. *Rotterdam egy részének látképe. Ansicht eines Theiles von Rotterdam.* 160 ft. ny.: Caciari Alajos, Vácson.; 34. Langko D., Münchenben. *Tájkép a bajor felső vidékről. Gegend aus dem bairischen Oberlande.* 150 ft. ny.: Jordán Ferencz, Nagy-Károlyban.; 35. Eibner F., Münchenben. *Főtemplom Freiburgban. Dom zu Freiburg.* 150 ft. ny.: Tessényi János, Torzsán.; 36. Girscher B., Berlinben. *Régi őrtorony. Ein alter Wartthurm.* 150 ft. ny.: Popper Fer., Pesten.; 37. Pechmann H., Münchenben. *Visszatérés a keresztezésről. Heimkehr von der Taufe.* 150 ft. ny.: Gaunersdorfer János, Pesten.; 38. Schuback E., Düsseldorfban. *A nagyanya. Die Grossmutter.* 140 ft. ny.: Nikl Mihály, Siklóson.; 39. Krusemann, Brüsselben. *Téli tájkép. Winterlandschaft.* 130 ft. ny.: Grimm Károly, Putnokon.; 40. Bürkel H., Münchenben. *Haramiak megtámadása Olaszországban. Raubenfall in Italien.* 130 ft. ny.: Palugyay Antal, Kis-Palugyán.; 41. Latkóczy L., Pesten. *Merengő hölgy. Die Nachsinnende.* 120 ft. ny.: Ugróczy Sándor, Hanzsabégen.; 42. Litzenmayer S., Győr-ből jelenleg Münchenben. *Móses az ígéret földét megpillantja. Moses erblickt das gelobte Land.* 120 ft. ny.: Jeney Károly, Miskolczon.; 43. Ujházy F., Pesten. *Csendélet. Stilleben.* 120 ft. ny.: Holländer Ede, Bellegrádon.; 44. Schäffer B., Bécsben. *Gyümölcs. Früchte.* 100 ft. ny.: Hürsch Károly, Pesten.; 45. Raffalt J. G. Ifjabb, Bécsben. *Czigányok a pusztán. Zigeuner auf einer Puszta.* 100 ft. ny.: Csasz Márton, Pesten.; 46. Doll A., Münchenben. *Téli tájkép. Winterlandschaft.* 100 ft. Walthier Gusztáv, Pesten.; 47. Zimmermann Fr., Genfben. *Six-völgy, Savójában. Sixthal in Savoyen.* 100 ft. ny.: Vajna Antal, Huszton.; 48. Hansch A., Bécsben. *Tájkép, Salzburgnál. Gegend bei Salzburg.* 90 ft. ny.: Brandeis Fer., Temesvárott.; 49. Stademann A., Münchenben. *Éji tájkép, Ammersee melletti tájrész. Nachtlandschaft, Partie am Ammersee.* 90 ft. ny.: Matkovics János, Kis-Péczen.; 50. Ujházy F., Pesten. *Tájkép. Landschaft.* 90 ft. ny.: Veszely Mih., Temesvárott.; 51. Geyer, Augsburgban. *Ministráló gyermekek. Ministranten.* 88 ft. ny.: Szohner Rudolf, Baján.; 52. Latkóczy L., Pesten. *Női tanulmányfő. Weiblicher Studienkopf.* 80 ft. ny.: Oblath Bódog, Szabadkán.; 53. Mezei J., Nagybányán. *Szamos-parti részlet, ködös reggel. Partie vom Szamos-Ufer, Nebelmorgen.* 80 ft. ny.: Damianics Emilia, Pesten.; 54. Pecz H., Pesten. *Csendélet. Stilleben.* 70 ft. ny.: Miske György, Pesten.; 55. Marohn, Párisban. *Leány a konyhában. Mädchen in der Küche.* 70 ft. ny.: Hauszmann Fer., Budán.; 56. Lotz K., Pesten. *Jelenet Alföldről. Scene aus Unter-Ungarn.*; 57. Lotz K., Pesten. *Jelenet Alföldről. Scene aus Unter-Ungarn.* 70 ft. ny.: Grosz Mór, Miskolczon.; 58. Than M., jelenleg Romában. *Tanulmányfő. Studienkopf.* 60 ft. ny.: Csizsinszki Ede, Rózsahegyen.; 59. Janko J., Pesten. *Tájkép Fejérvármegyéből. Landschaft aus dem Weissenburger Comitatus.* 60 ft. ny.: Reingelhann Károly, Pesten.; 60. Klein V., Düsseldorfban. *Rajnavölgy Hammerstein mellett. Das Rheinthal bei Hammerstein.* 50 ft. ny.: Polgári czéllő-

vész-egylet, Pesten.; 61. Gerasch, Párisban. *Életkép, középkorból. Genrebild aus dem Mittelalter*. 45 ft. ny.: Girczy János, Pesten.; 62. Schmidt A., Münchenben. *Téli tájkép. Winterlandschaft*. 40 ft. ny.: Gintzery János, Béiben.; 63. Lach A., Bécsben. *Gyümölcs, és ősi aranybillikom. Früchte und antiker Goldpokal*. 40 ft. ny.: Gánóczy Flóris, Pesten.; 64. Lach András, Bécsben. *Rózsák és egy pohár bor. Rosen und ein Weinglas*. 40 ft. ny.: Puschmann Justus, Besztercebányán.; 65. Barabás H., Pesten. *Gyümölcsök. Obst*. 36 ft. ny.: Raimann Rudolf, Veszprémben. *Vízfestvények, szoborművek, metszvények és kőrajzolatok*. 65. Altmann A. Bécsben *Kreutz kápolna Ramsauban, Kreuzkapelle in der Ramsau Aquarell*, 30 ft, Juhász Antal Maróton; 66–78. *Természet után rajzolt utiképek keletről* Libay L., Bécsben. *Reisebilder aus dem Orient*. Nach der Natur gezeichnet von L. Libay in Wien. 12 Blätter Lithographien = 24 ft. 79–83. Züllich R. Pesten. *Gróf Széchenyi István mellszobra* fémöntvény. *Büste des Grafen Stephan Széchenyi*. Összesen 100 ft. 84–93. Züllich R. Pesten. *Gróf Széchenyi István mellszobra* gypsből. *Büste des Grafen Stephan Széchenyi*. Összesen 30 ft. 94–200. Különféle műlapok. *A Pesti Műegylet évkönyve 1857-re*. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, 1858. 16–31.

1858–1859

Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1859-ik évi április 27-én kihuzott 200, 14,727 frt 75 kr. ausztr. értékű nyereményeknek, melyek 55 olajfestvény-, 5 vízfestvény- és 140 műlapból állanak.

1. Voltz Fr., Münchenben. *Marhacsoport déli pihenése. Mittagsruhe einer Viehherde*. 1200 ft. ny.: Giergl Henrik, Pesten.; 2. Meklenburg L., Münchenben. *Milanoi főtemplom részlete. Partie aus dem Dome in Mailand*. 750 ft. ny.: Marsovszky Ádám, Magócson.; 3. Kuhn L., Brüsszelben. *Erdei patak. Der Waldbach*. 630 ft. ny.: Kiessling Mór, Pozsonyban.; 4. Piloty Ferd., Münchenben. *Rafael közelgő halála előtt, Fornarina szeretőjével, „Krisztus megdicsőítését” ábrázoló utolsó képét megtekinti. Raphael mit seiner Geliebten Fornarina betrachtet vor seinem herannahenden Ende sein letztes Bild, Die „Verklärung Christi” darstellend*. 525 ft. ny.: Havas István, Esztergomban.; 5. Kaufmann H., Hamburgban. *Várakozás a kompra. Der Fähre varrend*. 483 ft. ny.: Pap István, Munkácson.; 6. Löffler L., Bécsben. *A falusi rokonok. Die Verwandten vom Lande*. 472 ft. 50 kr. ny.: Probojcevic János, Szabadkán.; 7. Zimmermann R. S., Münchenben. *Pénzszorultság. Geldverlegenheit*. 420 ft. ny.: Fejér János, Kis-Várdán.; 8. Eberle Rob., Münchenben. *Nyugvó juhok. Ruhende Schafe*. 399 ft. ny.: Kain Béla, Debreczenben.; 9. Rhombert H., Münchenben. *A keserű pálinka. Der bittere Schnaps*. 399 ft. ny.: Csáky Géza, Pesten.; 10. Markó K. ifju, Florenczben. *Tájkép Rechinél, Sienna környékén. Landschaft bei Rechi in der Umgebung von Sienna*. 336 ft. ny.: Gyovai János, Csongrádon.; 11. Bischoff F., Münchenben. *Az első tanulmányok. Die ersten Studien*. 315 ft. ny.: Kovács János, Kis-Várdán.; 12. Lichtenheldt V., Münchenben. *Kincsásók. Die Schatzgräber*. 315 ft. ny.: Telegdi Lajos, Miskolczon.; 13. Lorain H., Párisban. *Tájkép eső után. Landschaft nach dem Regen*. 315 ft. ny.: Görgey János, Pesten.; 14. Hoff Konr., Münchenben. *Zenetanítás. Der Musikunterricht*. 315 ft. ny.: Roder Alajos, Pesten.; 15. Haerberlein C., Münchenben. *Jelenet a pórhaboruból. Scene aus*

dem Bauernkriege. 315 ft. ny.: Leikam György, Pesten.; 16. Pohle H., Düsseldorfban. *Kovácsműhely erdőben. Schmiede im Walde*. 315 ft. ny.: Hegedűs Imre, Szigetváron.; 17. Brodszky S., Pesten. *Tájrész a Vág völgyéből. Gegend aus dem Waagthale*. 315 ft. ny.: Epstein Gyula Pesten.; 18. Molnár J., Pesten. *Szüret. Weinlese*. 315 ft. ny.: Kmety Frigyes, Sopronyban.; 19. Poeppel R., Münchenben. *Teno kastély, Gardatónál. Kastell Teno am Gardasee*. 294 ft. ny.: Luzsevics László, Pécssett.; 20. Orlai P. S., Pesten. *Milton „Elveszett paradicsomát” három leánya körében tollba mondja. Milton diktirt sein „Verlornes Paradies” im Kreise seiner drei Töchter*. 262 ft. 50 kr. ny.: Feszli Ágoston, Pesten.; 21. Haanen R., Bécsben. *Nyári tájkép a Kárpátokból. Sommerlandschaft aus den Karpathen*. 262 ft. 50 kr. ny.: Petrovics József, Pesten.; 22. Lotz K., Pesten. *Zivatar a pusztán. Gewitter auf der Puszta*. 2622 ft. 50 kr. ny.: Mayer Ferencz, Szegeden.; 23. Rollmann J., Düsseldorfban. *Grundeltó. Der Grundensee*. 250 ft. ny.: Reisch Károly, Sopronyban.; 24. Hansch A., Bécsben. *Kilátás Rigi hegytől, a berni jéghegyekre, napkeltekor. Fernsicht vom Rigi auf die Berner Gletscher, bei Sonnenaufgang*. 210 ft. ny.: Huszár Ferencz, Pesten.; 25. Vízkeleti B., Pesten. *Mohácsi csata. Mohácsi Schlacht*. 210 ft. ny.: Ravasz Ignác, Adonyban.; 26. Geyer, Augsburgban. *Az orvos látogatása. Besuch des Arztes*. 210 ft. ny.: Csörgő Iván, Galanthán.; 27. Markó F., Pesten. *Vissegrad*. 210 ft. Pollák Bertalan, Pesten.; 28. Langko D., Münchenben. *Tájrész Chiemtónál. partie am Chiemsee*. 189 ft. ny.: Zsengery Mór, Pesten.; 29. Schmidt E., Berlinben. *A berwicki jeltorony. Der Leucht-thurm von Berwick*. 189 ft. ny.: Serem G. B., Brailában.; 30. Telepi K., Pesten. *Részlet Castel-Fusano fenyveserdeiből, Róma közlében, ezelőtt Plinius lakhelye. Partie aus den Pinien-Wäldern bei Castel-Fusano nächst Rom, vormals Plinius Wohnort*. 180 ft. ny.: Hoffmann N. János, Aradon.; 31. Tacke L., Münchenben. *Zárda-templom Riddagschausenban. Die Klosterkirche zu Riddagschausen*. 168 ft. ny.: Kollár János, Szarvason.; 32. Rustige H., Stuttgartban. *A duzzogó szerető. Der schmolende Liebhaber*. 157 ft. 50 kr. ny.: Eperjesy Antal, Apátiban.; 33. Jankó J., Pesten. *Alföldi életkép. Lebensbild aus Unterungarn*. 157. 50 kr. ny.: Mancz János, Csőszén.; 34. Brechler B., Pesten. *A császár malmok, Lukács-forrásnál. Budán. Die Kaisermühlen an der Lukasquelle in Ofen*. 157 ft. 50 kr. ny.: Sárkány Miklós, Apátan.; 35. Holzer J., Bécsben. *Erdei tájkép. Waldlandschaft*. 136 ft. 50 kr. ny.: Kelemen István, Szolnokon.; 36. Stademann A., Münchenben. *Téli tájkép. Winterlandschaft*. 126 ft. ny.: Bahy József, Halason.; 37. Klein V., Düsseldorfban. *Tengeri part. Seestrand*. 105 ft. ny.: Ruttkay Ede, Pesten.; 38. Jansen J., Düsseldorfban. *Út a kolostorhoz. Weg zum Kloster*. 105 ft. ny.: Krob Károly, Ó-Becsén.; 39. Giergl A., Pesten. *A szorgalmas tanuló. Der fleissige Student*. 105 ft. ny.: Rohonczy Klára, Pesten.; 40. Stademann A., Münchenben. *Holdvilág Mondschein*. 105. ny.: Dekics Jenő, Szabadkán.; 41. Noter D., Brüsszelben. *Csendélet. Stilleben*. 105 ft. ny.: Sporer Alajos, Gyöngyösön.; 42. Barabás H., Pesten. *Csendélet. Stilleben*. 105 ft. ny.: Hauer Sámuel, Sopronyban.; 43. Grim R., Pesten. *Bachus papnője. Eine Bachantin*. 105 ft. ny.: Meixner János, Nagy-Károlyban.; 44. Pecz H., Pesten. *A holt kedvenc. Der todte Liebling*. 100 ft. ny.: Balázs Mihály, Orosházán.; 45. Kunde E., Berlinben. *A zárdaszoba. Die Klosterzelle*. A pesti műegylet nyereménye a potsdami műegylettől. Gewinn des Pester Kv. vom Kunstverein zu Potsdam. ny.: Barna Ignác, Pesten.; 46. Van der Venne, Pesten. *Rendkívüli*

futár. *Ein ausserordentlicher Courier.* 84 ft. ny.: Ficzek Mátyás, Bécsben.; 47. Hanely A., Köpcsénből, jelenleg Bécsben. *Játszó gyermekek. Spielende Knaben.* 84 ft. ny.: Mücke Antal, Laskafalván.; 48. Jankó J., Pesten. *A menyasszony felköszöntése. Die Begrüssung der Braut.* 84 ft. ny.: Darafás, Szombathelyen.; 49. Van der Venne Adolf, jelenleg Pesten. *Lovak a pusztán. Pferde auf der Puszta.* 63 ft. ny.: Schlesinger Ludmilla, Brassón.; 50. Lauer J., Bécsben. *Virágfüzér. Blumenbouquet.* 52 ft. 50 kr. ny.: Stein János, Kolozsvárott.; 51. Lotz K., Pesten. *Magyar életkép. Ungarisches Lebensbild.* 52 ft. 50 kr. ny.: Nemes Lajos, Kis-Várdán.; 52. Swoboda R., Bécsben. *A hivatlan vendég. Der ungebetene Gast.* 52 ft. 50 kr. ny.: Spevák Károly, Pesten.; 53. Frankel I., Budán. *Tanulmányfő. Studienkopf.* 52 ft. 50 kr. ny.: Szabó Samu, Zala-Egerszegen.; 54. Schmidt K., Bécsben. *Tájkép a berni felső vidékből. Landschaft aus dem Berner Oberlande.* 50 ft. ny.: Ordódy Florián, Köröskényen.; 55. Berzel, Münchenben. *Szarvasvadászat. Hirschjagd.* 47 ft. 25 kr. ny.: Kochmeister Frigyes, Pesten. *Vízfestvények, metszvények és körrajzolatok.* 56. Jankó J., Pesten: *Korcsmai jelenet. Wirthshausscene.* Aquarell. 100 ft. Ráth Károly Győrről; 57. Goebel K., Bécsben *Horvát tábor. Croatenlager* Aquarell, 94 ft. 50 kr., Bérczy Lajos Balassa-Gyarmaton; 58. Decker G., Bécsben. *Tanulmányfő. Studienkopf.* Pastell. 84 ft., Grafel Sarolta Eszláron; Goebel K., Bécsben. *Huszárok. Husaren.* Aquarell, 73 ft. 50 kr., Grossinger Vilmos, Ujvidéken; Goebel K., *Oláh cigányok, Wallahische Zigeuner.* Aquarell. 73 ft. 50 kr. Zorger József Jolsván; 61–72. *Természet után rajzolt utiképek keletről.* Libay L., Bécsben. *Reisebilder aus dem Orient.* Nach der Natur gezeichnet von L. Libay in Wien. 12 Blätter Lit. = 24 ft. 73–200. Különféle műlapok. *A Pesti Műegylet évkönyve 1858-ra.* Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, 1859. 16–34.

1859–1860

Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1860. évi április 26-án kihuzott 140., 9050 ft. értékű nyereményeknek.

1. Geyer, Augsburiban. *A végrendelet. Das Testament.* 800 ft. ny.: Broschan Mihály, Eszéken. 2. Geyer, Augsburiban. *Előszoba. Antichambre.* 700 ft. ny.: Hartmann Antal, Pécsen.; 3. Madarász V., jelenleg Párisban. *Zách Feliczián.* 500 ft. ny.: Schopper J. G., Pesten.; 4. Brodsky S., Pesten. *Esztergom környéke a tokodi dombokról nézve. Die Umgebungen von Gran, von den Anhöhen bei Tokod gesehen.* 450 ft. ny.: Burger Sigm., Szegeden.; 5. Molnár J., Pesten. *Itató a pusztában. Tränke in der Wüste.* 350 ft. ny.: Marschalko Leo, Budán.; 6. Bommel E. P., Amsterdamból, jelenleg Ipolyságon. *Az ipolysági vásár. Der Markt zu Ipolyságh.* 300 ft. ny.: Praxa Adolf, Brünben.; 7. Brodsky S., Pesten. *Beczko vára. Schloss Beczko.* 300 ft. ny.: Friedl Salamon, Szigetvárott.; 8. Marko F., Pesten. *Tájkép. Landschaft.* 300 ft. ny.: Baranyay Péter, Herczegszőlősen.; 9. Hansch A., Bécsben. *Havasi tájkép Sveiczbán. Alpenlandschaft aus der Schweiz.* 250 ft. ny.: Vodianer Albert, Pesten.; 10. Seidl Ág., Münchenben. *Dél a starenbergi tónál. Mittag am Starenbergersee.* 250 ft. ny.: Wagner Lajos. N.-Károlyban.; 11. Löffler L., Bécsben. *A veszélyeztetett kártyaház. Das gefährdete Kartenhaus.* 230 ft. ny.: Halász Mária, N.-Körösen.; 12. Rollmann J., Düsseldorfban. *Kochel-tó, Bajorországban. Der Kochelsee in Baiern.* 200 ft. ny.: Novák Pál, Temesvárott.; 13.

Becker K., Berlinben. *Női fő. Weiblicher Kopf.* 200 ft. ny.: Kellecsenyi Mih., Sz.-Lászlón.; 14. Langko D., Münchenben. *Holdvilág, tájrész München környékén. Mondschein, Partie bei München.* 200 ft. ny.: Mandello Ignác, Pesten.; 15. Ligeti A., Főton. *Nazareth, természet után. Nazareth nach der Natur.* 200 ft. ny.: Sárkány Imre, Tenkén.; 16. Ligeti A., Főton. *Taormina Sziciliában. Taormina in Sizilien.* 200 ft. ny.: Horváth Titus, Jánosházán.; 17. Holzer J., Bécsben. *Tájkép. Landschaft.* 180 ft. ny.: Krémer Samu, Déesen.; 18. Langko D., Münchenben. *Tájrész München környékéből. Partie aus der Umgegend von München.* 170 ft. ny.: Kállay Manó, N.-Kál-lón.; 19. Haan A., Nagyváradon. *Vándor cigányok. Wandernde Zigeuner.* 150 fr. ny.: Helczer Ant., Mándokon.; 20. Petzl Ferd., Münchenben. *Sz. Jakab-templom Rothenburgban. Die Jakobskirche in Rothenburg.* 150 ft. ny.: Brassói ügynökség.; 21. Pecz H., Pesten. *Vak koldus. Ein blinder Bettler.* 150 ft. ny.: Schernhoffer Katalin, Pesten.; 22. Brechler B., Pesten. *Erdei tájkép. Waldlandschaft.* 150 ft. ny.: Gintzeri János, Tenkén.; 23. Hansch A., Bécsben. *Bükkfák bércei patak mellett. Buchen an einem Gebirgsbach* 130 ft. ny.: Keszt Mihály, Pesten.; 24. Bommel E. P., Amsterdamban. *Részlet Amsterdamból. Partie aus der Umgebung Amsterdams.* 120 ft. ny.: Mikosevich Jós., Aradon.; 25. Weber H., Pesten. *Olasz táncz. Italienischer Tanz.* 120 ft. ny.: Már Lajos, Pesten.; 26. Bommel E. P., Amsterdamból, jelenleg Ipolyságon. *Rembrand lakása Amsterdamban. Rembrand's Wohnung in Amsterdam.* 120 ft. ny.: Kmethy Pál, Debreczenben.; 27. Neustädter L., Bécsben. *Nő a kandalló mellett. Eine Dame am Kamin.* 120 ft. ny.: Tschögl János, Pesten.; 28. Schaffer Ág., Bécsben. *Tájrész Tirol faluból Meran mellett. Motiv aus dem Dorf tirol bei Meran.* 120 ft. ny.: Rohrscheidt György, Munkácson.; 29. Barabás H., Pesten. *Gyümölcsök. Obst.* 100 ft. ny.: Burger Sigm., Szegeden.; 30. Szilassy G., Florenczben. *Gany-méd elragadtatása. Die Entführung Ganymeds.* 100 ft. ny.: Klinkart Frigyes, Munkácson.; 31. Barabás H., Pesten. *Gyümölcs. Obst.* 100 ft. ny.: Csaby Julianna, Sőjtérben.; 32. Nauman K., Münchenben. *Nőtlen-házartás. Junggesellen-Wirtschaft.* 90 ft. ny.: Purman József, Pesten.; 33. Plachy F., Pesten. *A megbeszült huszár. Der verwundete Husar.* 80 ft. ny.: Bezerédy Kálmán, Ménfőn.; 34. Haan A., Rómában. *Női tanulmányfő. Weiblicher Studienkopf.* 70 ft. ny.: Tresztyánszky Lajos, S.-Tapolczán.; 35. Haan A., rómában. *Pásztor gyermek a római Campagnából. Hirtenknabe aus der römischen Campagna.* 70 ft. ny.: Huber Mih., Fehérvárott.; 36. Szemler M., Pesten. *Somogyi erdőcsősz. Ein Somogyer Waldhüter.* 70 ft. ny.: Jellinek Mór., Pesten.; 37. Jankó J., Pesten. *Alföldi mezei virág. Unterungarische Feldblume.* 60 ft. ny.: Kovács Pál, Budán.; 38. Brechler B., Pesten. *Esti tájkép. Abendlandschaft, Sonnenuntergang.* 50 ft. ny.: Klein J. E., Temesvárott.; 39. Hanély A., Köpcsényből, jelenleg Bécsben. *A falusi kis építész. Der kleine Dorf-Architekt.* 50 ft. ny.: Gotthilf Ede, Temesvárott.; 40. Valen-tinyi J., Pesten. *Elbúcsúzás szeretőjétől. Abschied vom Liebehen.* 50 ft. ny.: Schopper J. G., Pesten.; 41. Perczel L., Münchenben. *Nyári tájkép. Sommerlandschaft.* 43 ft. ny.: Zelenka Fer., Pesten.; 42. Perczel L., Münchenben. *Nyári tájkép. Sommerlandschaft.* 43 ft. ny.: Sztrelko Gusztáv, Iglón.; 43. Schmidt A., Münchenben. *Lovas halászkunyhó előtt. Ein Reiter vor einer Fischerhütte.* 40 ft. ny.: Lenárd Mátyás, Szabadkán.; 44. Otto T., Haagában. *Téli tájkép. Winterlandschaft.* ny.: Nagy-Bécsben.; 45. Millner K.,

Münchenben. *Hollandiai szélmalomok. Holländische Windmühlen.* Nyeremény a nassauai műegylettől, Wiesbadenban. Gewinn vom nassauischen Kunstverein in Wiesbaden. ny.: Pauer János, Fehérvárott. Vízfestvények, metszvények és körrajzolatok. 46. Decker Gy. Bécsben. *Fürdőleány. Badendes Mädchen.* Pastell, 180 ft. Romhányi Kiss Fer. Majsán, 47. Jankó J. Pesten, *Bordal. Weinlied.* Aquarell, 80 ft. Lauffer és Stolp, Pesten. 48. Jankó J. Pesten. *A vén cigány és tanítványai. Der alte Zigeuner und seine Schüler.* Aquarell. 80 ft. Leikam György Pesten; 49. Decker Gy. Bécsben. A tél. *Der Winter.* Pastell. 70 ft. Matkovics Géza Győr-Szemerén; 50. Goebel K. Bécsben. *Magyar parasztok a tűznél. Ungarische Bauern beim Feuer.* Aquarell. 25 ft. Kajdacsy Adolf M. Óvárott; 51. ua. *Czigányok, Zigeuner.* Aquarell. 25 ft. Lauffer és Stolp Pesten. 52–63. *Természet után rajzolt utiképek keletről* Libay L., Bécsben. *Reisebilder aus dem Orient.* Nach der Natur gezeichnet von L. Libay in Wien. 12 Blätter Litographien = 24 ft. 64–140. Különféle műlapok. *A Pesti Műegylet évkönyve 1859-re.* Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, 1860. 18–32.

1860–1861

Sorsolási jegyzéke a Pesti Műegylet által 1861 évi április 27-én délelőtt 10 órakor kihúzott nyereményeknek.

1. Ligeti A. Pesten: *Girgenti, Sziciliában*, 450 ft., ny.: Khoor J., Budán; 2. Lotz K. Pesten: *Ménes a pusztában*, 450 ft., ny.: Stölcz Pál, Pakson; 3. Brodsky S. (Pesten): *Árva vára*, 450 ft., ny.: Szaplonczay József, M. Szigeten; 4. Molnár J. Pesten: *Fürdő leányok*, 400 ft., ny.: Eszterházy Pál hg, Kismártonban; 5. Löffler L. Bécsben, *Pihenés a bérli házban*, 350 ft., ny.: Szerencsés Mihály Esztergomban; 6. Rollmann Düsseldorfban, *Tájrész Gundeltónál*, 350 ft., ny.: Spuhr Ferenc, Maróton; 7. Case János Zágrábban: *Horvátországi paraszt-leányok Posavinából*, 300 ft., ny.: Hohl M., M. Óvárott; 8. Jankó J. Pesten: *A népdal*, 250 ft., ny.: Niczky Pál Vácon; 9. Kutter Pál Münchenben: *Pásztorleány a kútnál*, 220 ft., ny.: Andrassy Manó gr., Pesten; 10. Löffler L. Bécsben. *A kíváncsiak*, 180 ft., ny.: Sárkány József, Kis-Kőrösön; 11. Markó F. Pesten: *Tájkép*, 200 ft., ny.: Dapsy Gizella Pesten; 12. Than M. Pesten: *Psyche*, 200 ft., ny.: Batthyány Lajos grnő Pesten; 13. Sterio K. Pesten: *Amazon*, 150 ft., ny.: Csajághy Sándor, Csépen; 14. Mezei J. Munkácson: *Részlet a Tiszavölgyből, Máramarosban*, 140 ft., ny.: Sauer Emilia, Pesten; 15. Ujházy F. (Pesten): *Csendélet*, 140 ft., ny.: Madarász Ede, Pesten; 16. Mayburger J., Salzburgban, *Boden tó kilátással Arenbergre*, ny.: Madarász András, Pesten; 17. Telepy K. Pesten: *A Diósgyőri vár a délnyugati oldalról*, 130 ft., ny.: Földes György Patán; 18. Plachy F. Pesten: *Salamon, Vörösmarty költeménye után*, 120 ft., ny.: Diescher Antal, Pesten; 19. Holzer J., Bécsben. *Kut a pusztán*, 100 ft., ny.: Mannó István, Pesten; 20. Weber H. Pesten: *Szerelemdalnok*, 100 ft., ny.: Anwander Rezső, Győrött; 21. Pecz H. Pesten: *Vágyakozás*, 80 ft., ny.: Mezey J. Munkácson; 22. Haan A. (Nagyváradon): *Kápolna belseje (sz. Prassede Rómában)*, 80 ft., ny.: Békeffy Fer., Győrött; 23. Lotz K. Pesten *Életkép*, 80 ft. Barna Ignác Pesten; 24. Grosz B. Pesten. *Tanulmányfő*, 70 ft., ny.: Hoffmann Rafael, Brassón; 25. Perczel L. Münchenben, *Téli tájkép*, 29 ft., ny.: Károlyi István gr. Pesten; ua. *Nyári tájkép*, 29 ft., ny.: Csarada György, Bécsben. Víz-

festvények, metszvények és körrajzolatok: 28–100-ig. Than M. Pesten: *Mora*, vízf. 60 ft., ny.: Schachtner Ant., Pesten; 28–40. Libay L. Bécsben: *Természet után rajzolt tizenkét útikép Keletről*, 35 ft. 41. Schöninger Leo, Münchenben: *Aulis tenger öböl*, ny.: Fuchs Gusztáv, Pesten; 42. Kuhn M., *Passau városa*, ny.: Fiers Mária, Pesten; 43. Eichens Hermann, *Boldog asszony gyermekkel*, ny.: Pechata Lajos Pesten, 44. Oldermann F. *A gyermek első tengeri utazása*, ny.: Böbel Fer., Szigetvárott, 45. Hanfstengel F., Münchenben: *A fiu arcképe*, ny.: Bellay Fer., Kis-Várdán; 46. Schön A., Bécsben: *A három cigány*, ny.: Vezler Amalia, Pesten; 47. Derunger E. Stuttgartban: *Kis hangverseny Tirolban*, ny.: Schleier Kristóf, Vácon; 48. Geyer C. Münchenben: *A séta*, ny.: ?; 49. Schöninger Leo Münchenben: *Jelenet Velence bevételénél 1849*, ny.: Fechtig Károly br., Pesten; 50. Sultheiss: *Az esti harang*, ny.: Schneider Dániel, Pesten. 51. Deis: *Az újra megtalált gyermek*, ny.: Katona Zsigmond Borosjenőn; 52. Schöninger Leo: *A hazatérés*, ny.: Baan Kálmán, N.-Kanizsán, 53. Friedrich, Dresdában: *Teczel bűnbocsánatróli szentbeszéde*, ny.: Szepessy Ádám br., Szarvason, 54–100. Különféle műlapok. *A Pesti Műegylet évkönyve 1860-ra.* Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, MDCCCLXI. 14–21.

1861–1862

Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1862-dik évi április 28-án délelőtti 10 órakor kihúzott nyereményeknek.

1. Brodsky S., Pesten. *Balaton-Füred és Tihany környéke*. 400 ft. ny.: Heiszler Ferencz, Zentán.; 2. Ligeti A., Pesten. *Siroki vár romjai a Mátrában*. 300 ft. ny.: Szabó György, Kecskeméten.; 3. Bommel P. F., Ipolyságon. *Andód helység Nyitra megyében, melyből Czuczor Gergely atyja 1802 évi május hóban nejével és éves fiával Érsekújvárra költözött; az atyai házat ifjabb testvérének hagyván*. 300 ft. ny.: Degenfeld Imre, gr., Pesten.; 4. Beckman H., Münchenben. *Nyári tájkép Brannenburg mellett, Alsó-Inn-völgyben*. 280 ft. ny.: Répássy József, Jászón.; 5. Molnár J., Pesten. *Utazó karaván*. 200 ft. ny.: Walla Ferencz, Pesten.; 6. Pecz H., Pesten. *Tavaszi jelenet*. 200 ft. ny.: Gervay Adolf, br., Pécssett.; 7. Mezei J., Munkácson. *Részlet. Nagybánya vidéken, a Ferenzely völgyből*. 150 ft. ny.: Mayer József, Pécssett.; 8. Székely B., Münchenben. *Tanulmányfő*. 150 ft. ny.: Lamotte József, Pesten.; 9. Jaeger G., Bécsben. *Magyar tájkép*. 130 ft. ny.: Urszinyi Andro. B.-Csabán.; 10. Holzer J., Bécsben. *Erdei tájrészlet Brannenburgnál*. 120 ft. ny.: Knopp Lipót, Pesten.; 11. Mali Ker., Münchenben. *Tájrész a Chiem-tónál*. 100 ft. ny.: Döring József, Pesten.; 12. Holzer J., Bécsben. *Tájrész a lundenburgi vadász-kertből*. 100 ft. ny.: Varga Márton, Otto-Majoron.; 13. Than M., Pesten. *Tanulmányfő*. 100 ft. ny.: Mihálovics Miksa, Nagy-Becs-kereken.; 14. Barabás H., Pesten. *Örömet hoz-e e levél, vagy bánatot?* 100 ft. ny.: Szabó József, Pesten.; 15. Lariss H., Bécsben. *Tájrész Magyarországból*. 90 ft. ny.: Vojnics Márk, Szabadkán.; 16. Stademann A., Münchenben. *Holdvilág*. 85 ft. ny.: Károlyi István, gr. Pesten.; 17. Mayburger J., Salzburgban. *Dachstein-hegy, patak*. 80 ft. ny.: Mikecz János, F.-Litkén.; 18. Than M., Pesten. *Pásztor a római campagnából*. 80 ft. ny.: Goldberger Manó, Pesten.; 19. Fröhlich, Münchenben. *Karthausi szerzetes*. 80 ft. ny.: Kupfer Jonás, N.-Károlyban.; 20. Csillagi L., Pesten. *Tanulmányfő*. 80 ft. ny.: Tóth Ignác, Győrött.; 21. Lariss H., Bécsben. *Esti*

tájkép. 80 ft. ny.: Kövesdy József, Pesten.; 22. Telepi K., Pesten. *Napnyugta a velencei Lagunákon*. 60 ft. ny.: Bethlen Sándor, gr., Déesen.; 23. Markó F., jelenleg Florenczben. *Tájkép*. 60 ft. ny.: Ausztriai műegylet.; 24. Haunold K., Bécsben. *Tájrész Mönchsbergből Salzburg mellett*. 50 ft. ny.: Spüller Vilmos, Boros-Jenőn.; 25. Lotz K., Pesten. *Magyar életkép*. 50 ft. ny.: Salabszky József, Brassón.; 26. Haunold K., Bécsben. *Alben-tó Felső-Ausztriában* 50 ft. ny.: Makay Julia, Szolnokon.; 27. Telepi K., Pesten. *Ostia, hajdan Róma tengeri erőssége, most gályarabok helye*. 50 ft. ny.: Raiman Rudolf, Veszprémbe.; 28. Lotz K., Pesten. *Magyar életkép*. 50 ft. ny.: Varga Lajos, Pesten.; 29. Stademann A., Münchenben. *Nyári tájkép*. 50 ft. ny.: Kugler János Szegeden.; 30. Izsó M., jelenleg Münchenben. *Juhász*. Szobormű. 50 ft. ny.: Orlay Petrics Samu, Pesten. 31–100. Különféle műlapok. A *Pesti Műegylet évkönyve 1861*. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, Landerer és Heckenastnál MDCCCLXII 6–15.

1862–1863

Sorsolási jegyzék. A Pesti műegylet által 1863-dik évi április 30-kán délelőtti 10 órakor kihúzott nyereményeknek.

1. Pape E. Berlinben. *Dessaui tájkép*. Nyeremény a poroszországi műegylettől, Berlinben. 500 ft. ny.: Schwarz József, Debreczenben.; 2. Markó F., Pesten. *Tájkép*. Magyarországból. 400 ft. ny.: Polányi Károly, Pesten.; 3. Jansen J., Düsseldorfban. *Tájrész a Rénuson*. 300 ft. ny.: Beck József, Pesten.; 4. Zimmermann R. S., Münchenben. *Játszó gyermekek*. 300 ft. ny.: Dresdai műegylet.; 5. Hansch A. Bécsben. *Wiesbachhorn, tiroli Pinzgauban*. Nyeremény a regensburgi műegylettől. 300 ft. ny.: Dollinger János, Pécssett.; 6. Meklenburg L., Münchenben. *Részlet Piazzettánál Velenczében*. 220 ft. ny.: Gr. Andrássy Manó, Pesten.; 7. Reimer Gy., Berlinben. *Lépcső-jelenet*. 200 ft. ny.: Kanotz István, Budán.; 8. Hansch A., Bécsben. *Déli pihenés a Duxerferner hegyen*. Nyeremény a salzburgi műegylettől. 180 ft. ny.: Schindler József, Pesten.; 9. Ebert K., Münchenben. *A Chiemtónál, esti tájkép*. 170 ft. ny.: Borovszky Pál, Uj-Verbászon.; 10. Than M., Pesten. *Stella, római leány*. 160 ft. ny.: Majthényi Alajos, Pesten.; 11. Hansch A., Bécsben. *Parasztházak Tirolban*. 150 ft. ny.: Hidegh Ignác, Szabadkán.; 12. Heckel Ág., Münchenben. *A foltozóvarga*. 150 ft. ny.: Basch Manó, N.-Becskeken.; 13. Mezei J., Munkács. *Tiszavölgyi részlet Marmarosban*. 150 ft. ny.: Schiller Gyula, Pesten.; 14. Rollmann R., Düsseldorfban. *Havasi tájkép Bajorországból*. 150 ft. ny.: Hegedűs József, N.-Kanizsán.; 15. Mali K., Münchenben. *Falu részlet Tirolisból*. 130 ft. ny.: Kaiser J. E., Pesten.; 16. Till J., Bécsben. *Halász-gyermekek*. 130 ft. ny.: Kratochwill Ferdinánd, Temesvárott.; 17. Heinrich E., Pesten. *Családjára várakozó római paraszt*. 120 ft. ny.: Scheiber Vilmos, V.-Palotán.; 18. Brodszky S., Pesten. *Erdő-részlet*. 100 ft. ny.: Gr. Andrássy Manó, Pesten.; 19. Lariss H., Bécsben. *Ligeti tájkép*. 100 ft. ny.: Bacho Lajos, Galgócson.; 20. Steuerwald V., Quedlinburgban. *Halberstadti boldogasszony templomának belső udvara*. 100 ft. ny.: Bory György, Szolaton.; 21. Lariss H., Bécsben. *Tájrész Boden-tó mellett*. 90 ft. ny.: Karácson Sándor, Nagyváradon.; 22. Heilmayer, Münchenben. *Éjjeli tájkép*. Nyeremény a darmstadti műegylettől. 80 ft. ny.: Lukács János, Nagyváradon.; 23. Mácsik

M., Budán. *Női tanulmányfő*. 80 ft. ny.: Huber Károly, Pesten.; 24. Metzener A., Berlinben. *Tájkép felső Bajorországból*. 80 ft. ny.: Krausz Simon, Pécssett.; 25. Than M., Pesten. *Tanulmányfő*. 80 ft. ny.: Muhér Mátyás, Pesten.; 26. Stademan A., Münchenben. *Téli est*. 80 ft. ny.: Dely Ferencz, Gyöngyösön.; 27. Ligeti A., Pesten. *Részlet a bugaczi pusztáról*. 75 ft. ny.: Gorove Konstantia, Pesten.; 28. Ligeti A., Pesten. *Részlet a bugaczi pusztáról*. 65 ft. ny.: Ferenczy Ede, Jásdon.; 29. Haan A., B.-Csabán. *Romok Segni mellett*. 60 ft. ny.: Harsányi Pál, Pesten.; 30. Garay K., Pesten. *Eszményi tájkép*. 50 ft. ny.: Králik Samu, Pesten.; 31. Haunold K., Bécsben. *Tájrész Mönchsbergből Salzburg mellett*. Nyeremény. 50 ft. ny.: Gömöry Júlia, Pesten.; 32. Lotz K., Pesten. *Életkép*. 50 ft. ny.: Ő cs. kir. Felsége, Karolina Augusta özvegy császár-s királyné, Bécsben.; 33. Weber E., Bécsben. *Reggeli tájkép*. 50 ft. ny.: Zsigmondy Pál, Pesten. *Vízfestmények, metszvények és kőrajzolatok*. 34. Goebel K. Bécsben. *Oláhczigányok*. Nyeremény. 73 ft. ny.: Gottesman Miklós Pesten. 35. Goebel K. *Huszár búcsú*. 40 ft. Haan Lajos, B Csabán. 36–100. Különféle műlapok. A *Pesti Műegylet évkönyve 1862*. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, 1863. 6–18.

1863–1864

Sorsolási jegyzéke a magyarországi műegylet által 1864-dik évi április 30-kán délelőtti 10 órakor kihúzott 100 nyereménynek.

1. Dunaiszky L., Pesten. *Samson és Delila*, csoportozat gypsből. 100 arany, ny.: Bende József, Ó-Becsén. Olajfestvények.; 2. Jansen J., Düsseldorfban. *Nyári tájkép*. Mosel folyón. 400 ft. ny.: Plichta Samu, Losoncson.; 3. Bethke H., Münchenben. *Házi jelenet, reggel*. 250 ft. ny.: Pineles A., Brailában.; 4. Kirnig A., Prágában. *Tájrész Ramsauból*. 200 ft. ny.: Barabás Henriette, Pesten.; 5. Ligeti A., Pesten. *Baalbek (hajdan Heliopolis) romjai Syriában*. 200 ft. ny.: Harsányi Pál, Pesten.; 6. Löffler L., Bécsben. *Az alkalmatlan társaság*. 200 ft. ny.: Havas József, Pesten.; 7. Eibner Fr., Münchenben. *Részlet a regensburgi székesegyházból*. 180 ft. ny.: Ritter Sándor, Pesten.; 8. Rhombert J., Münchenben. *Az elrontott feladás*. 180 ft. ny.: Pauler Tivadar, Pesten.; 9. Orlai P. S., Pesten. *Sz. Cziczelle*. 150 ft. ny.: Swoboda Ferencz, Lugoson.; 10. Roux Kár., Karlsruhéban. *Részlet Schwarzwaldból*. 150 ft. ny.: Munk Mór, Pesten.; 11. Wichman A., Dresdában. *Gyermekkel tréfáló két leány*. 130 ft. ny.: Czwetkovics Fer., Pécssett.; 12. Kutter P., Münchenben. *Lichtenstein Mária, Stauff regénye után*. 120 ft. ny.: Kommer Jánka, Pesten.; 13. Siebke Luiza, Düsseldorfban. *Schwalbachvár a Rénuson*. 100 ft. ny.: Marosvitzky Ádám, Mágócson.; 14. Than M., Pesten. *Tanulmányfő*. 100 ft. ny.: Szállós Mihály, Keszthelyen.; 15. Siebke L., Düsseldorfban. *Mártontemplom, Felső-Weselsen*. 100 ft. ny.: Papp János, Verőczen.; 16. Weber H., Pesten. 90 ft. ny.: Horváth János, Borosjenőn.; 17. Hoff K., Münchenben. *Sz.-Miraculitemplom, Velenczében*. 80 ft. ny.: Kádas Péter, Aradon.; 18. Mácsik M., Budán. *Női tanulmányfő*. 80 ft. ny.: Kovács József, Csornán.; 19. Pecz H., Pesten. *Vén harcos*. 80 ft. ny.: Heffler Szilárd, Komáromban.; 20. Sús G., Düsseldorfban. *Tyukok*. 80 ft. ny.: Csekolics Leonie, bárónő, Pesten.; 21. Schmidt A., Münchenben. *Posta-kocsi a hóban*. 70 ft. ny.: Spányi Etelka, Szolnokon.; 22. Dux Zs., Pesten. *Női tanulmányfő*.

60 ft. ny.: Jánky József, Nagyváradon.; 23. Fröhlich B., Münchenben. *Pirók-oktató*. 50 ft. ny.: Grossinger György, Pesten.; 24. Garay K., Vácson. *Tájkép*. 50 ft. Casino egyesület, Losoncson.; 25. Haunold K., Bécsben. *Chiemtónál*. 50 ft. ny.: Mayer József, Pesten.; 26. Komlósy F. X., Temesvárott. *Malom a Tiszánál*. 40 ft. ny.: Weisz Jakab, Borosjenőn.; 27. ua.: *Magyar falu része*. 23 ft. ny.: Tóperczer Károly, Gosztönyban. Vízfestvények, metszvények és kőrajzolatok. 28. Goebel K. Bécsben. *Mecset romja Nándorfejérvárott*. 30 ft. ny.: Gr. Károlyi István Pesten. 29–100. Különféle műlapok.

Csere részjegyekkel bíró külföldi műegyletek: Az ausztriai, berlini, braunschweigi, breslaui, csehországi, danzigi, darmstadt, drezdai, erfurti, gothai, grazi, greifswaldi, halberstadt, hallei, karlsruhei, kasseli, kölni, krakkói, magdeburgi, mannheimi, müncheni, passau, potzdami, regensburgi, salzburgi, stettini, stuttgarti, wiesbadeni, würzburgi műegylet. A *Magyarországi Műegylet évkönyve 1863*. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, nyomtatott Landerer és Heckenastnál. 1864. 6–15.

1864–1865

Sorsolási jegyzéke a magyarországi műegylet által 1865. évi május 9-én délelőtti 10 órakor kihúzott 100 nyereménynek: 1. Pohle H., Düsseldorfban. *Ligeti tájkép* estve. 600 ft. ny.: Wagner Károly, N.-Kanizsán.; 2. Hoff K., Münchenben. *A válsz*. 400 ft. ny.: Fischer Károly, Bécsben.; 3. Ligeti A., Pesten. *A Taorminai szinkör, Sziciliában, keleti oldalról felvéve*. 250 ft. ny.: Telepi Károly, Pesten.; 4. Plathner H., Düsseldorfban. *A fekete ember*. 162 ft. ny.: Koch Lajos, Kassán.; 5. Mecklenburg Laj., Münchenben. *Rialto hídja Velenczében*. 160 ft. ny.: Springsfeld Rezső, Pesten.; 6. Vöschler L., Münchenben. *Tájkép Lombardiából*. 150 ft. ny.: Kéry János, Szegeden.; 7. Höfer H., Münchenben. *Erdei kovácsműhely Berchtesgaden mellett*. 140 ft. ny.: Glatz Fer., Pesten.; 8. Keleti G., Pesten. *Váci tájkép*. 130 ft. ny.: Csete Antal, Veszprémben.; 9. Spitzweg K., Münchenben. *A remete*. Nyeremény a szászországi műegylettől Dresdában. 120 ft. ny.: Mayer Péter, Borosjenőn.; 10. Schoen F., Münchenben. *A daczos iskolagyermek*. 85 ft. ny.: Nachauer Kár., Pécssett.; 11. Mayburger J., Salzburgnban. *Chiem-tó Staufenberggyel*. 80 ft. ny.: Cser Imre, Debreczenben.; 12. Jansen L., Düsseldorfban. *Esti tájkép*. 80 ft. ny.: Baldácsy Antal br., Budán.; 13. Peters Anna, Stuttgartban. *Virágok*. 80 ft. ny.: Stromayer J., Pesten.; 14. Szemler M., Pesten. *Tanulmányfő*. 80 ft. ny.: Engeszer Mátyás, Pesten.; 15. Munkácsy M., Bécsben. *Magyar életkép*. 80 ft. ny.: Harms Ernő, Pozsonyban.; 16. Höpferl A., Prágában. *Gyámolítást kérő szegény leány*. 70 ft. ny.: Schöberli Károly, N.-Károlyban.; 17. Fritsch M., Bécsben. *A nem örömet látott „Presse” című hirlap*. 70 ft. ny.: Skublics János, Boriban.; 18. Grosz B., Pesten. *Szerzetes*. 70 ft. ny.: Menkes Manó, Pesten.; 19. Komlósy F. X., Temesvárott. *Tájrész a bánsági határvidékről*. 63 ft. ny.: Matolay Gyula, Pesten.; 20. Komlósy F. X., Temesvárott. *Tájrész a bánsági határvidékről*. 63 ft. ny.: Nogáll János, Nagyváradon.; 21. Kreutzer F., Münchenben. *Tájrész Hintertónál a magas Balten-hegygyel*. 60 ft. ny.: Steffanek, Vasvárott.; 22. Ujházy F., Pesten. *Liba-pászto-*

rok. 50 ft. ny.: Rédl Ignác, Tetényben.; 23. Lauer J., Bécsben. *Rózsák és tengeri baraczkok*. 35 ft. ny.: Bélházy János, Pesten.; 24. Mácsik M., Budán. *Női tanulmány-fő*. 30 ft. ny.: Jankovics János, Budán. Vízfestvények, metszvények és kőrajzolatok. 25. Zombory G., Pesten. *Tátrafüred*. 20 ft. ny.: Scherz Dr. N. Kanizsán. 26. ua. Tökölyi vár Kézmárkon. 20 ft. ny.: Buttlár br. Pozsonyban. 27–100. Különféle műlapok. A *Magyarországi Műegylet évkönyve 1864*. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, nyomtatott Heckenast Gusztávnál. 1865. 6–18.

1865–1866

A Magyarországi Műegylet által 1866. évi május 17-én délelőtti 10 órakor sorsolás végett 1866-ik évi ápril 9-től május 16-ig kiállított 100 nyeremény jegyzéke.

Molnár József, Pesten. *Szent család*. Ő cs. kir. Apostoli Felsége megvette, és az egyletnek kisorsolás végett ajándékozta. 380 ft. ny.: Matolay Gyula, Pesten.; 2. Ligeti Antal, Pesten. *Capri sziget öble*. 180 ft. ny.: Felber János, Pesten.; 3. Haan Antal., B.-Csabán. *Ophelia*. 180 ft. ny.: Técsy Sándor, Pesten.; 4. Weber Henrik., Pesten. *Falusí jelenet*. 140 ft. ny.: Romlaky Gusztáv, Pesten.; 5. Niedman A., Münchenben. *Az anyának nyújtandó bokréta*. 100 ft. ny.: Szombatý Sám., Miskolcson.; 6. Ujházy Ferencz, Pesten. *Csendélet*. 100 ft. ny.: Schönaug és Hecht, Pesten.; 7. Dworak Antal, Prágában. *Fonónő*. 80 ft. ny.: Krecsmáry Béla, Lippán.; 8. Friedländer Fr., Bécsben. *A „légy-ott”*. 80 ft. ny.: Andrássy Manó, gróf, Pesten.; 9. Höpferl Antal, Prágában. *Leány a vászon-fehérítésnél*. 80 ft. ny.: Ő cs. kir. Felsége, Mária Anna Karolina császár- és királyné.; 10. Langko D., Münchenben. *Tájkép a Starenbergi tónál*. 80 ft. ny.: Keleti Károly, Pesten.; 11. Peters P. F., Stuttgartban. *Tájrész Nizzánál*. 65 ft. ny.: Andrássy Manó, gróf, Pesten.; 12. Hora Alajos, Pesten. *Tanulmányfő*. 60 ft. ny.: Zwerger József, Apatinban.; 13. Mali Keresztély, Düsseldorfban. *Tájrész Chiemtónál*. 60 ft. ny.: Götz Gyula, Pesten.; 14. Frankel Gyula, Párisban. *Vak Béla, magyar király Árva várában fogva*. 60 ft. ny.: Ellenbacher István, Vácson.; 15. Rodde Károly, Danzigban. *Nyári tájkép*. 50 ft. ny.: Eckstein Rudolf, Bécsben.; 16. Barabás Ilona, Pesten. *Gyümölcs*. 40 ft. ny.: Würtl Antal, Budán.; 17. Grosz Béla, Pesten. *Női tanulmányfő*. 40 ft. ny.: Mednyánszky Dénes br., Trencsénben.; 18. Wolfram József, Bécsben. *Pásztorok a pusztán, eső után*. 40 ft. ny.: Bakos Miklós. 19–100. Vízfestvények, metszvények, és kőrajzolatok.

A Magyarországi Műegylet évkönyve 1865. Szerkeszté Ritter Sándor egyleti titkár. Pest, nyomtatott Heckenast Gusztávnál. 1866. 6–16.

A Műegylet működése ezek után megszakadt.

Szvoboda Dománszky Gabriella
művészettörténész
domanszky.gabi@gmail.com

Lottery lists of the Pest Art Association 1840–1866

The Pest Art Association was founded in 1839 to stimulate Hungarian art and develop the taste of the public by organizing exhibitions and buying pictures from their income and selling them by lottery. The association soon became successful and after the first event, organized exhibitions for a quarter of a century, which at that time served as exclusive forums for Hungarian art. A total of 143 exhibitions took place, followed by a lottery. The most successful work of the year was reproduced in print, which was sent to paying shareholders free of charge as a reward. At the same time, works were donated to the thriving gallery of the National Museum every year, and the committee's good selection of gifts shows that they form the basis of 19th-century Hungarian art. The Pest Association immediately became a member of the European art association network and was soon in contact with 32 foreign art societies.

Buying and lottery drawing after the exhibitions were the most popular activities of the art association, and the lottery lists, which were also published in the press, were enthusiastically followed by the press and the public. In the so-called Hungarian Reform Era (ca. 1825–1848), exhibitions were held annually and monthly since 1853, and a total of 300–400 works were exhibited annually.

Below are published the annual lottery lists, which include the catalog number (in brackets) of the work in question, the

name and working place of the exhibiting artist, the title of the painting and the name of the shareholder who receives the painting. From 1844, the place of residence of the winner is also given (this is sometimes overlooked). The lists and prices were published in the press and in the association's annuals.

Since hardly any of the approximately 7,000–7,500 pictures that have been exhibited over 25 years can be identified, I think it is useful to publish the data about the selected works, no matter how little they are. Even today, many Hungarian and foreign works can be found in private hands, the lists published here may help to identify them. There have been examples of the former winner's family still preserving the picture, or the winner's home helping to identify some works, for example when the painting was found in a museum in the region.

The Pest Art Association created the artistic life, was the exclusive forum for visual culture and public in Hungary and through its activities the audience got to know international fashion and local masters.

Gabriella Szvoboda Dománszky
art historian
domanszky.gabi@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

művészeti egyesületek, Pesti Műegylet, műkereskedelem, sorsolás, árak

KEYWORDS

art associations, Pest Art Association, art trade, lottery, prices

A deáki templom átépítése – nemzedékváltás a magyarországi műemlékvédelemben

Tanulmányomnak az 1872–1875 között végzett átépítés és előzményeinek feltárása a célja, ekkor ugyanis a középkori épületet nyugat felé háromhajós, bazilikális elrendezésű hosszházzal bővítették ki.¹ Nem térnék ki a középkori építéstörténet vizsgálatára és kérdéseinek tisztázására, hiszen ezt a korszak kutatói már többször is megtették.² A deáki (ma Diakovce, Szlovákia) középkori templomról elsőként II. Paschalis pápa oklevele tudósít 1102-ből, 1228-ban pedig két forrás is említi felszentelését, IX. Gergely pápa egyik levele és az akkoriban itt őrzött Pray-kódex egyik lapján található bejegyzés tudósít a Szűz Mária-templom felszenteléséről. Sikertől feltárnom viszont a templom bővítésének körülményeit, ez a megoldás több éven át csiszolódott, és megvalósulásában a magyarországi műemlékvédelem intézményesülésének folyamata, illetve az új generáció színrelépése, azon belül Schulek szerepe tükröződik.

A templom a korai műemléki szakirodalomban

Történetét 1860-ban dolgozta fel akadémiai székfoglalójában Ipolyi Arnold (1823–1886), amellyel állandó hivatkozási alapot teremtve bevezette azt a 19. századi tudományos kánonba.³ A magyarországi középkori építészetéről írt összefoglalójában foglalkozott vele Henszlmann Imre is 1876-ban, rámutatva a lébenyi templommal való rokonságára.⁴ Szerepel Rómer Flóris falképkorpuszában, Gerecze Péter is írt róla 1896-ban, majd 1905-ben, valamint Szőnyi Ottó 1928-ban.⁵ Számunkra főleg Ipolyi munkája jelent támpontot, mint ahogy az ő kutatására alapozott mindenki a 19. században, de később is. Az ő nyomán kapunk képet arról az „átvételi állapotról” amelyben a templom kevés változtatással megélte a 19. századot, és amely a bővítés kiindulópontját képezte.

1 A templom bővítésére vonatkozó források: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főpáti Levéltár, Kelemen Krizosztom iktatatlan irata, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875.

2 Václav MENCL: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha, Prešov, 1937–77–79. képek: 23, 26–29; Dezső DERCSÉNYI: *Romanesque Architecture in Hungary*. Budapest, Corvina, 1975. Plates 123–128, 203; *Mons Sacer* 996–1996. I–III. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 1996. I. 302–306; Kat. II.23. (Érszegi Géza) és Kat. II.24. (WEHLI Tünde); *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001. 44, 202, 245, 247; MOLNÁR Imre: *Deáki*. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza, 2002. Legújabbban: PATERKA Pál: Modern technológiával az Árpád-kori szakrális emlékek nyomában? *Új Szó online*, 2019. március 3., https://ujsoz.com/panorama/modern-technologiaival-az-arpad-kori-szakralis-emlekek-yomaban?fbclid=IwAR2QUGrbftitD9iN3j1JCS_umWlo2oE5bNY4yD74lzlKMxkgMXjc9cbnCU (letöltve: 2020. február 12.).

3 Ipolyi Arnold: *A deákmonostori XIII. századi román basilika. Hely és*

műtörténeti monographia. Székfoglaló beszédül a Magy. Tudom. Akadémiában előadta márt. 5. 1860. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 10. kötet/3. Budapest, Emich Gusztáv Magy. Akad. Nyomdász, 1860. 1–128.

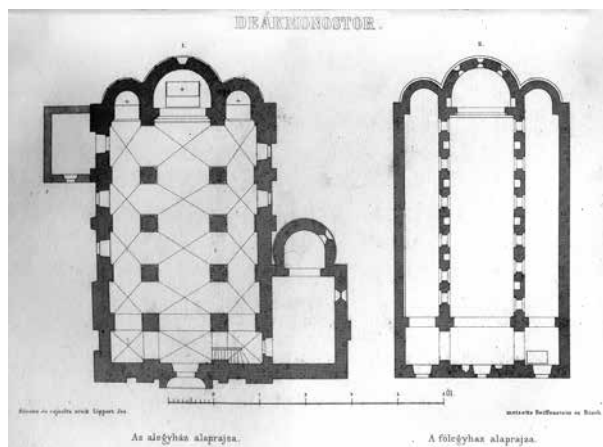
4 HENSZLMANN Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1876. 114.

5 Dr. RÓMER Ferencz Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. (Monumenta Hungariae Archaeologica. Magyarországi régészeti emlékek, III. köt. I.) Budapest, Eggenberger, 1874. 103–104; GERECZE Péter: *Néhány Árpád-kori templomunk* (Aracs, Ócsa, Ó-Bars, Börzsöny, Deákmonostor, Gyulafehérvár, Harina). *Archaeologiai Értesítő*, 16. 1896. 4. sz. 310–316, 315; GERECZE Péter: *Magyarország Régi Falképeinek Jegyzéke és Irodalma*. (Forster Gyula: *Magyarország műemlékei* I. Budapest, 1905), 517. SZŐNYI Ottó: *A deákmonostori bazilika*. In: *Prímás-album. Serédi Jusztinián Magyarországi bíbornok hercegprímása tiszteletére*. Budapest, Franklin-Társulat, 1928. 33–41. Gerecze 1896-ban és Szőnyi már a közelmúlt bővítéséről is megfogalmazták véleményüket, lásd később.



1. A templom nézete. Aradi Lippert József metszete. Közli: IPOLYI Arnold: *A deákmonostori XIII. századi román basilika. Hely és műtörténeti monographia.* Székfoglaló beszédül a Magyar Tudom. Akadémiában előadta mart. 5. 1860. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 10. kötet/3. Budapest, 1860. I. tábla.

Az utókorra egy háromhajós csarnoktemplom maradt, két nyugati, a homloksíkba simuló toronnyal, keleten három félköríves lezárású szentéllyel, a hajók fölött kereszt-, a szentélyek fölött negyedkupola-boltozattal. A toronyok alsó tere a mellékhajók felé nyitott volt. A templomhoz dél felől egyterű hajóval, félköríves apszissal lezárt, félnyeregteretűvel fedett kápolna kapcsolódott. A templom emeletén a fedélszék alatt további felmenő falak háromhajós teret képeztek, a falakat ajtószzerű nyílások és fülkék tagolták, a teret



2. A templom két szintjének alaprajza. Aradi Lippert József rajza. Közli: IPOLYI 1860. II. tábla.

kelet felől három apszis zárta. A két oldalsó tér ezen a szinten is egybenyílt a toronytesttel. A toronyokat ekkor már újabb sisak fedte, és a nyugati homlokzat is dísztelenül, jellegzetes román stílusú kapuzat, párkányok és tagozatok nélkül állt. A két torony sem őrzött semmilyen részletet, sem ablakaik, sem párkányzatuk nem maradt fenn, ahogy azt Ipolyi is kiemelte.⁶ (1–5. kép) Ábrázolása Ipolyi nyomán vált ismertté, aki a Lippert József által felmért templom mindkét szintjének alaprajzát, kereszt- és hosszmetsetét, valamint a külső, délkelet felőli nézetét és emeleti apszisának belső képét közölte.⁷ A délkeleti nézetrajz egy körablakot is megőrzött számunkra a főszentély délkeleti oldalán.⁸ A rajzok nyomán megállapítható, hogy a déli mellékhajó ablakait is átalakították, középkorinak csak a főszentély alsó két és a felső tér középső apszisának három ablaka tűnik.

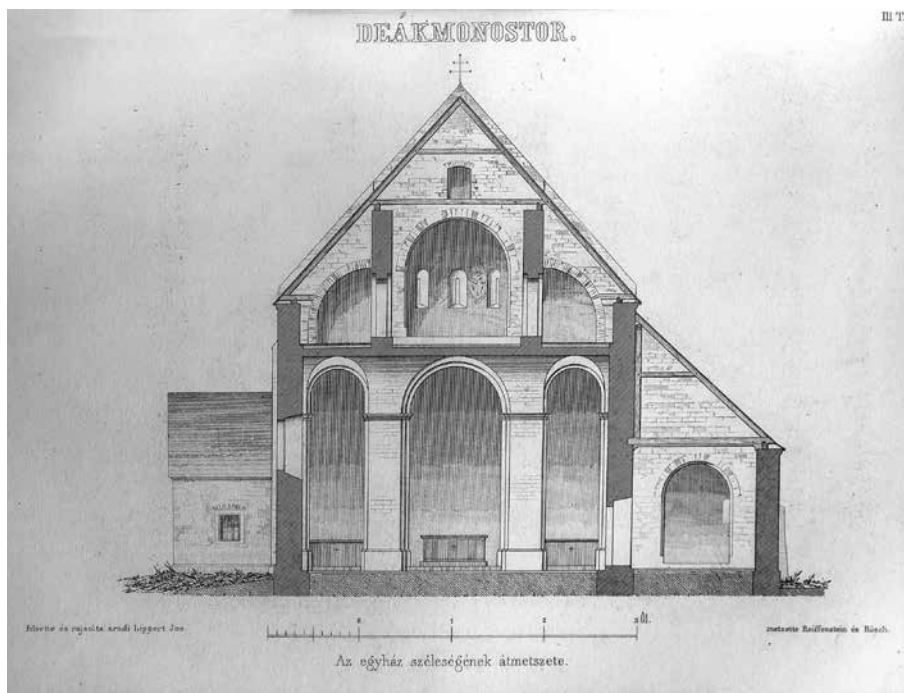
1915-ben Sztrehlo Ottó mérte fel a középkori épületet, és tett kísérletet annak rekonstrukciójára.⁹ (6–7. kép) Alaprajza és két metszete követte a Lippert-rajzokat, de mivel Sztrehlo érdeklődése a középkori épületre irányult, nem jelenik meg a barokk korban épített nyugati karzat. Helyette, a Lippert-rajztól eltérően, a két torony között a hajóval azonos magasságú előcsarnokot rekonstruált. A két torony közti kórus későbbi kialakítású – ezért Ipolyi nem is foglalkozott vele –, leírását a bővítés idején itt szolgáló plébános 1874. július 12-i leveléből ismerjük.

6 IPOLYI 1860 (ld. 3. j.) 56–57.

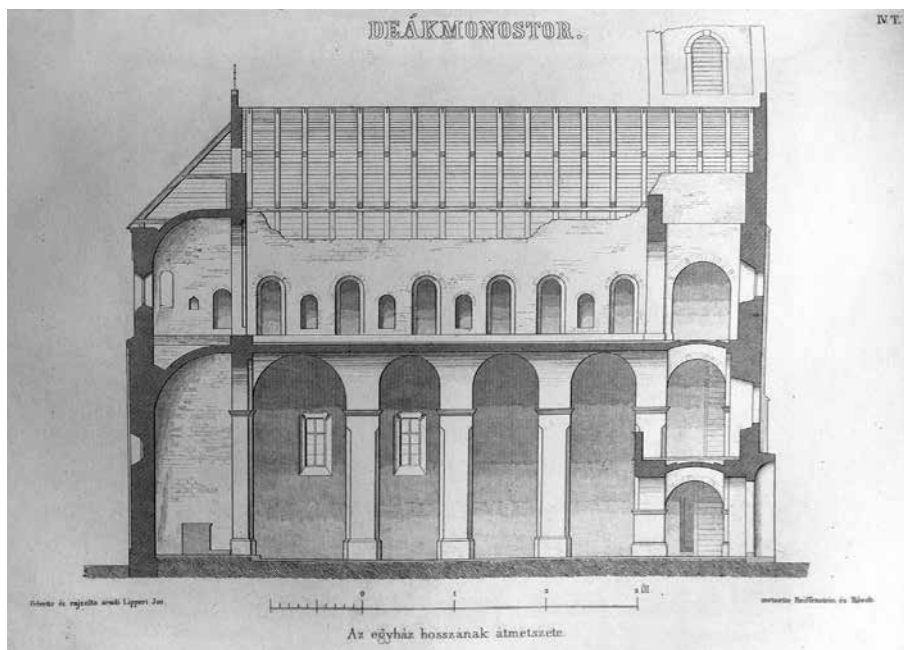
7 IPOLYI 1860 (ld. 3. j.) I–V. tábla. Aradi Lippert József metszetei; 1876-ban Henszlmann a két szint alaprajzát tette közzé. HENSZLMANN 1876 (ld. 4. j.) 114.

8 IPOLYI 1860 (ld. 3. j.) 57, I. tábla.

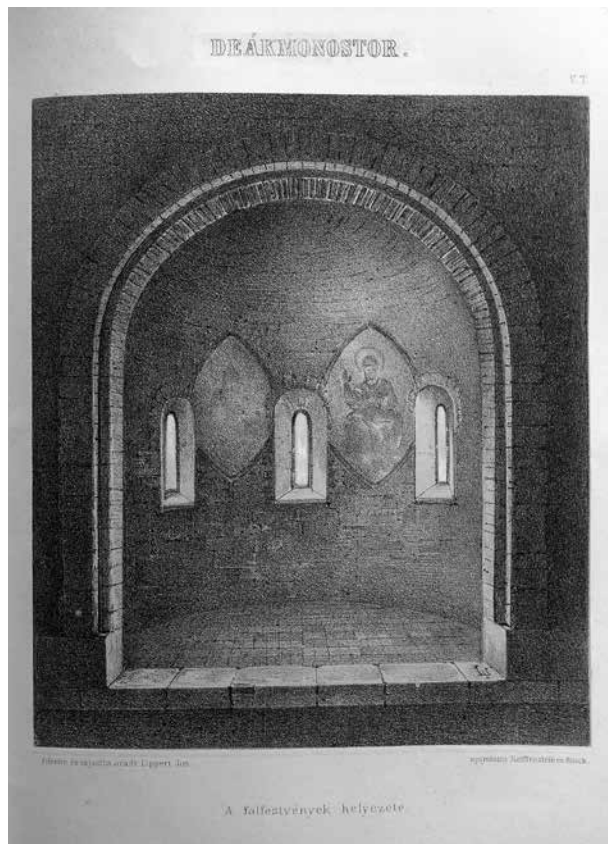
9 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (továbbiakban MÉM–MDK), Tervtár, Itsz.: K311 és K317.



3. A templom keresztmetszete. Aradi Lippert József rajza. Közli: Ipolvi 1860. III. tábla.



4. A templom hosszszelvénye. Aradi Lippert József rajza. Közli: Ipolvi 1860. IV. tábla.

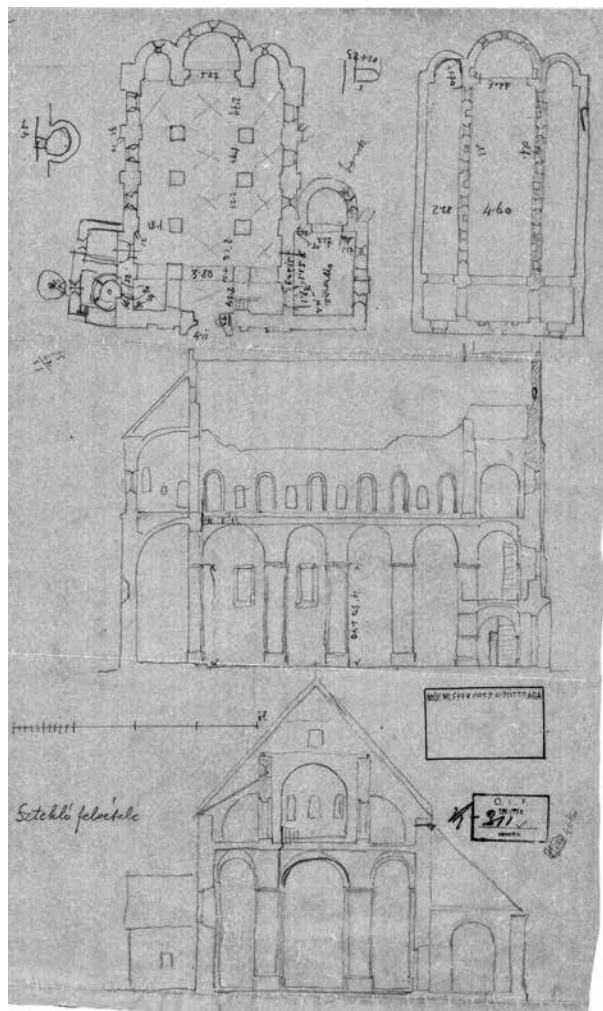


5. Az emeleti szentély. Aradi Lippert József rajza.
Közlő: IPOLYI 1860. V. tábla.

„A kőművesek a régi templom homlokfalát leverték, és a chorusi boltozatokat is, melyek, mint kitűnt, későbbi időben (talán midőn 2-ik vagy talán 3-ik izben Placid főapát [tiszséget betöltötte: 1647–1667, FDL]¹⁰ által a templom a kálvinistáktól visszavéttett) ragasztottak a frontispicium belső falához és a legközelebbi két utolsó oszlophoz, melyek azért is voltak alantabb sokkal vastagabbak újabb PAX jegyű sokkal kisebb tégláknak sensu stricto hozzátapasztása által.” Ez a köpenyezés az oka a nyugati pillérpár erőteljesebb megformálásának, ami a Lippert-rajzon megfigyelhető.¹¹ Az idézett levél címzettje a pannonhalmi főapát, Kruesz Krizosztom (1819–1885, pannonhalmi főapát 1865–1885) volt, ugyanis a templom kegyúri jogait a 19. században, lévén pannonhalmi

¹⁰ Mons Sacer 1996 (ld. 2. j.) II. Kat. VII.11. (SZAKÁLY Ferenc).

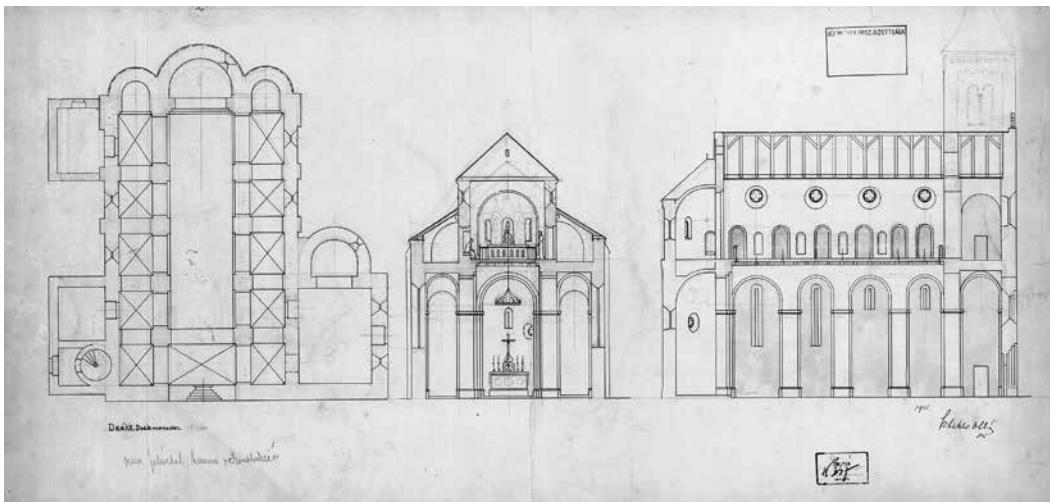
¹¹ IPOLYI 1860 (ld. 3. j.) II. tábla.



6. Sztehlo Ottó felmérési manuáléja, 1915. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. 311.

birtok, a pannonhalmi főapát gyakorolta, a tiszséget ekkor ő töltötte be. 1867-ben őhozza fordult panasszal a falu plébánosa, mert a templom már kicsinek bizonyult a hívek befogadására. Akkor az a javaslat vetődött fel, hogy a templom nyugat felé történő kibővítésével a régi épület lenne a szentély, a toronypár pedig a templomtest közepére kerülne. A főapát Schulcz Ferencet bízta meg a templom vizsgálatával és a tervek elkészítésével.¹²

¹² Sörös Pongrácz: A Pannonhalmi főapátság története (ERDÉLYI László–SÖRÖS Pongrácz [szerk.]: A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII/B, Budapest 1902–1916) VI. köt., 1916. 315. SZÖNYI 1928 (ld. 5. j.) 34.



7. Stehlo Ottó rekonstrukciója, 1915. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. 317.

Schulcz Ferenc (1838–1870) megbízása és az általa képviselt koncepció

Schulcz Ferenc annak a magyar építésztriáznak a tagja Schulek Frigyes (1841–1919) és Steindl Imre (1839–1902) mellett, akik 1862-ben iratkoztak be a bécsi Stephansdom Dombaumeistere, Friedrich Schmidt kurzusára a bécsi Képzőművészeti Akadémián. (8. kép) Lelkes tagjai voltak a fiatal építészekből álló Wiener Bauhüttének, amelynek tagjai a középkori építészet mind mélyebb megismerésére törekedtek, ezért önképzőköröszerű összejöveteleiken előadásokat tartottak, illetve hallgattak. Legjelentősebb tevékenységük mégis felmérő kirándulásaik voltak, amelyek során felmérték Közép-Európa, Dél-Németország, Észak-Itália középkori, ritkábban reneszánsz épületeit, rajzaikat pedig nagy népszerűségnek örvendő, mára már forrásértékű albumokban tették közzé. 1867-től Schmidt két tehetséges tanítványát, Schulczot és Schuleket saját építészirodájában is foglalkoztatta. Schulcz nagy ívűen induló pályáját 1870. ok-

tóber 22-én bekövetkező korai halála tragikusan törte derékba, alkotásra kevés ideje maradt. Többek között a vajdahunyadi vár királyi vadászkastéllá történő kiépítéséhez készített tervezetet, miután a munkára felkért Friedrich Schmidt inkább kedvenc tanítványát ajánlotta a feladatra 1868-ban. Az ő nevéhez fűződik a galgamácsai kastély neogótikus terve (1869–1870) is, amelyre a magyar kormány adott megbízást.¹³ Kezdő építészként foglalkozott a nagybányai Szent István-torony és a vi-segrádi Salamon-torony helyreállításával, ezen munkáit azonban jószerivel már el sem tudta kezdeni.¹⁴

Schulcz még Bécsben dolgozott Schmidt irodájában, amikor a deáki templomra vonatkozó felkérés megérkezett. Jóbarátjával, Rómer Flórisssal két napot töltött Deákiban 1868. március 7–8-án, hogy eleget tegyen a megbízásnak. A kevéssel utána, március 10-én, már Bécsben keltezett és a főpáthoz írt jelentése Rómerrel közösen tett megállapításaik összegzésének tekinthető.¹⁵ „Az előbb említett kis román templom – bár művészeti becse nincs, régészeti fontossága mégis oly nagy, hogy fentartása a mi monumentumokban oly szegény

13 József Sisa: Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*, 37. 1985. nr. 3. 1–8. 1–4.; Sisa József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. *Művészettörténeti Értesítő*, 45. 1996. 3–4. sz. 169–186, 171; Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris, 2013. 306–307, 336, 341, 344, 431, 537; FARBAKYNÉ

DEKLAVA Lilla: *Schulek Frigyes*. Budapest, Holnap, 2017. 13. 31–33, 35, 36, 160.

14 Tárca, benne Ipolyi Arnold nekrológja Schulcz Ferencről. *Századok*, 4. 1870. 642–644, 655; FARBAKYNÉ DEKLAVA 2017 (ld. 13. j.) 13. 31–33, 35, 36, 160.

15 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Építési iratok, Deáki templom, 130/3. Schulcz építész a deáki templomról.



8. A Wiener Bauhütte felmérő kiránduláson Kolinban, 1864. Budapesti Műszaki Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Rajztár, Itsz. 800745.

házában igen kívánatos” – kezdi jelentését Schulcz. A történetiség gondolatának beemelése és a stílusbeli kvalitásokkal szembeni kiemelése korszerű gondolatnak számított az 1860-as évek végén, és Schmidt hatásának tudható be.¹⁶ A megnövekedett igények kielégítésére két megoldást vázolt Schulcz, amelyet a káptalan döntésére bízott: vagy kibővítik a meglévő templomot, vagy máshol egy teljesen újat építenek. A bővítést egyértelműen csakis nyugat felé, a két torony meghagyásával képzelte el, úgy, hogy a nyugati falátörést képezze ki diadalívnek. A főoltár még a régi templomban lenne, de lépcsője már a bővítésbe kerülne, így a hívek mind a régi,

mind az új templomrészből követhetnék a szertartást. A bővítés irányának meghatározását megkönnyítette az a tény, hogy a nyugati homlokzat ekkorra már elvesztette középkori jellemzőit. A bővítményt szintén háromhajósként képzelte el, amelynek főhajója a régi templom három hajójának a szélességével egyezik meg, hossza pedig a hívek számához igazodna. A régiségük és költségkímélés (sic!) okán fenntartott toronyok közé az új, nagyobb súlyú harangok számára egy harangház építését javasolta. Az új sekrestyét az északi oldalon építette volna fel a középkori déli, akkor Szent Sír-kápolnaként működő melléktérrel szimmetrikusan.

16 Erre hívta fel Schmidt másik tanítványának, Schulek Frigyesnek is a figyelmét, amikor 1876-ban meglátogatta az általa kutatott és tervezett budavári Nagyboldogasszony-templomot. Bővebben lásd FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla: A templom Schulek Frigyes-féle „restaurációja” a 19. században. In: FARBAKY Péter–FARBAKYNÉ

DEKLAVA Lilla–MÁTEFFY Balázs–RÓKA Enikő–VÉGH András
(szerk.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom
évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus.* Budapest, Budapesti
Történeti Múzeum–Budapest-Vári Nagyboldogasszony Főplébá-
nia, 2015. 276.

Schulcz itt azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy az így kibővített templom a bécsi *Stephansdom* alaprajzi rendszerével mutatna rokonságot, ami nyilván erős túlzás, és inkább csak a főapát számára kívánt valamilyen jelentős referenciát felmutatni.

A jelentés további részleteit olvasva a történeti értékre való korábbi hivatkozás már csak kötelező penzumként értelmezhető. „A Deáki templom idomai durvák és szabálytalanok, arányai nyomottak, építészeti kivitele hanyag, külseje vakolt” – szólta a lesújtó vélemény. „Ezen régi templom idomait az ujjal egyhangba hozva, az egész épület szenved és műbecsében sokat vesztené, és mégis sohasem képezne egy tökéletes műegészét, egy tökéletesen egyöntetű monumentumot. A templom fölött létező felsőegyház (vagy mint mások hiszik zárda) mindig mint hasznavehetetlen holt ür, mely a nagy tető által az épület szépségét zavarja, gátolná az átépített új templom hatását. Az új átépített templomot, mely monumentális épület akarna lenni és ehez képest ép színét mutató téglából volna rakandó, szinte zavarná a régi templom vakolata, mert a vakolatot a hanyag kivitel végett ezen régi falakról leszedni bajosan lehet.” Schulcz jelentésének végén arra a következtetésre jutott, hogy gazdaságosabb lenne egy új templom építése a kastély melletti telken, és a káptalant megnyugtatná az a tudat, hogy „az utókorra szóló hazai művészetünket előmozdító monumentumot” hozott létre.

Mint látjuk, Schulcz nem tekintette a román stílusú kis templomot alkalmasnak arra, hogy – a korszak jellemző kifejezésével – egy „emlékszerű” épülettel szemben támasztott igényeknek megfeleljen. A szövegében használt *monumentum*, *monumentális* szavak itt nem műemléket vagy méretbeli kvalitást, hanem építészeti értékre való hivatkozást és törekvést jelentenek, amely célt a korszak általános felfogása szerint csak a gótika eszközeivel lehet elérni. A vakolt felülettől való idegenkedés, a felső tér elvetése, noha történeti értékkel bír és középkori építésű, a szabályos falazási technika preferálása – még ha tégláról van is szó – mind azt a később Henszlmann által is megfogalmazott tételt sugallják, hogy a román stílusú templomaink csak *enyészeti*, *szükségleti* jelzőkkel írhatók le, egyedüli kivételként a székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom em-

líthető.¹⁷ Az igazán emlékszerű épület, amely ezáltal a Grand Art körébe sorolható: gótikus, akár a középkorban, akár a historizmus idején épült.¹⁸ Ennek az elvnek megfelelően készítette el Schulcz bővítési tervét 1868-ban, és nyújtotta be Kruesz Krizosztom főapátnak. A tervet később Szőnyi Ottó így értékelte: „A bazilikát fenntartja ugyan, amennyire lehet, az új hajókat annak nyugati homlokzata elé teszi s ezért csak a bazilika nyugati falát áldozza fel. De a tornyokat szász minták szerint aláboltozott híddal kötötte össze és a részletekbe annyi gótikus elemet vitt bele, hogy a 13. századbeli magyar román templomok szellemétől teljesen idegen alkotás lett volna az átalakítás.”¹⁹

A bővítési terv mellett Schulcz egy másik, neogótikus tervsorozatot is készített, amely egy új templom építését irányozta elő.²⁰ (9–14. kép) A szerkesztett, néhol lavírozott, de még ki nem húzott, ceruzával készült sorozat alaprajzot, nyugati, keleti és déli homlokzatot, valamint kereszt- és hosszmetsetet tartalmaz. Bár középkori templom helyettesítésére szolgált, tervezett pozíciója nem ismert.

Az egyhajós, kereszthajós templom homlokzati középtoronnyal épült volna, nyugati homlokzata előtt a torony két oldalán emelkedő, lépcsőzetes oromzattal záruló előcsarnokkal. A négy boltszakaszos főhajó első szakaszába került volna a karzat. A kereszthajót követően a szentély meglehetősen különös alaprajzi vetülettel, egy trapéz alaprajzú boltszakasz közbeiktatásával kapcsolódott a kereszthajóhoz. Az egy boltszakasszal és polygonális záradékkal képzett szentély két oldalán egy-egy mellékteret jeleznek a rajzok a sekrestye és egy kiegészítő helyiség számára. A keresztboltozatos templom nyerstéglából épült volna, amely a külsőn biztosan látható felületként jelent volna meg, ezt támasztja alá mind a homlokzati rajzok finom vonalazása, az ablakzáradékok falazásának jelzése, mind Schulcznak a vakolat alkalmazásával kapcsolatban megfogalmazott aggálya. A szószerék a kereszthajó pillérénél állt volna, a főoltár a szentélyzáradékban, előtte a diadalívben a magasban Deészisz szoborjelenettel.

A finom mívű, a nyugati homlokzat esetében talán túl is bonyolított terv egyelőre nem kapott zöld utat Pannonhalmán, és Schulcz, Friedrich Schmidt legtehetségesebbnek ítélt tanítványa 1870-ben elhunyt.²¹

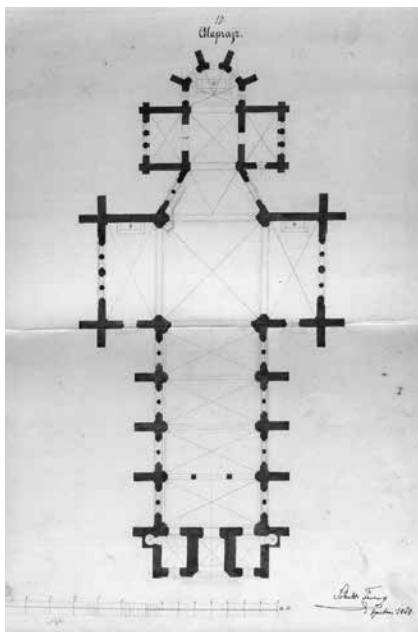
17 HENSZLMANN Imre: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapest városi főtemplom történelme (Írta Némethy Lajos). *Archaeologiai Értesítő*, 10. 1876. 330–331.

18 Az „emlékszerű” kifejezés használatára lásd FARBAKNÉ DEKLAVA 2015 (ld. 16. j.) 309, valamint FARBAKNÉ DEKLAVA 2017 (ld. 13. j.) 44–45.

19 SZŐNYI 1928 (ld. 5. j.) 34–35.

20 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom, 1868. (A palliumon a felirat: Schulek.)

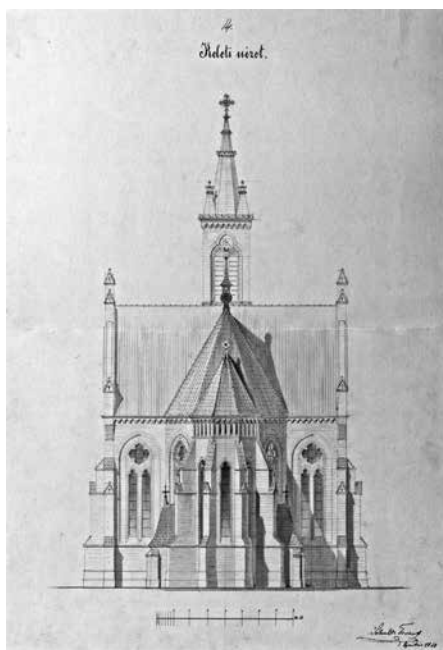
21 Lásd 14. jegyzet.



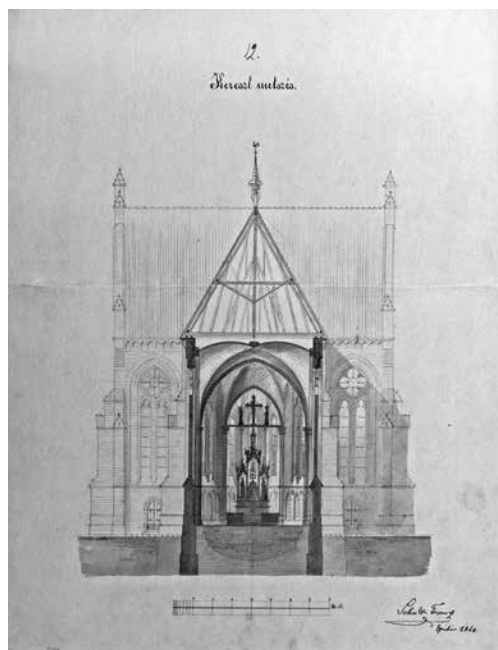
9. A Schulcz Ferenc által tervezett új templom alaprajza, 1868. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium



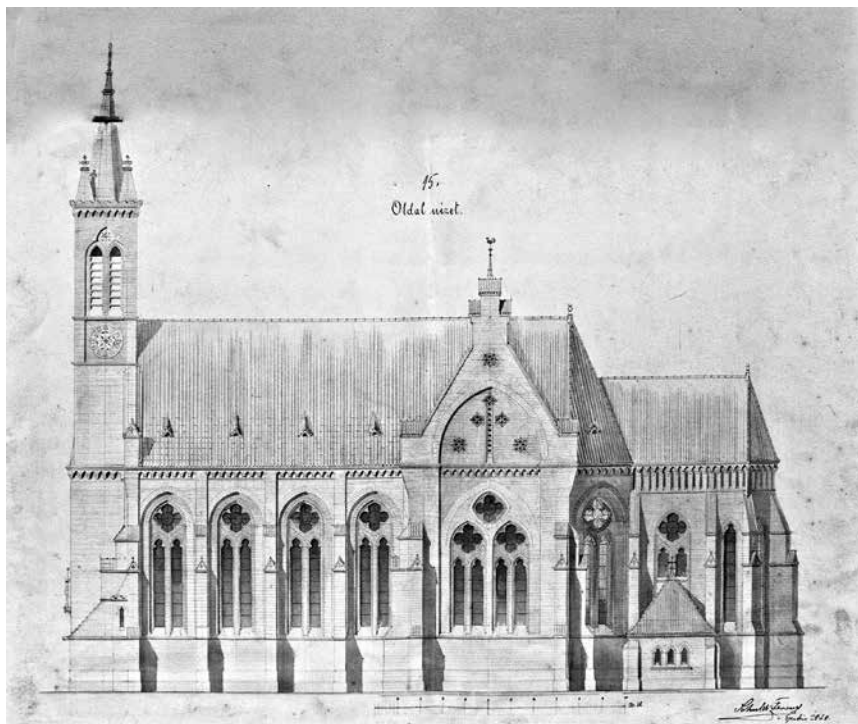
10. A Schulcz Ferenc által tervezett új templom főhomlokzata, 1868. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium



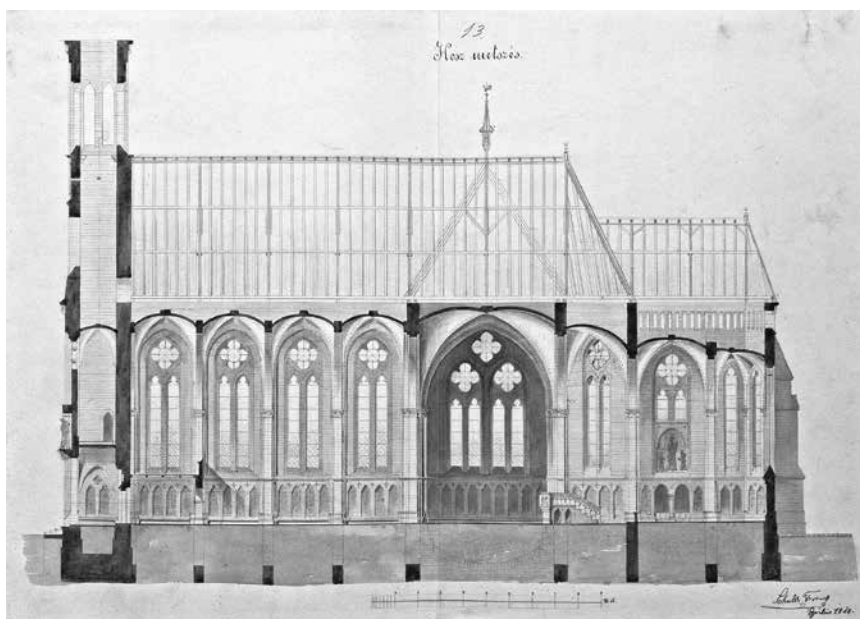
11. A Schulcz Ferenc által tervezett új templom keleti homlokzata, 1868. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium



12. A Schulcz Ferenc által tervezett új templom keresztmetszete, 1868. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium



13. A Schulcz Ferenc által tervezett új templom déli homlokzata, 1868. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium



14. A Schulcz Ferenc által tervezett új templom hosszmetsete, 1868. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium

A deáki templom tervezése a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága égisze alatt – Storno Ferenc (1821–1907) és Schulek Frigyes

A Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872. évi megalakulásakor nagyban támaszkodott a hazatérő Schmidt-tanítványok korszerű műemlékes tudására és tapasztalataira. Az itthon pályakezddőnek számító, harmincegy éves Schulek Frigyes a kezdetektől megkapta az építész előadó szerepkört a bizottságban, de ott volt mellette bizottsági tagként a diáktárs és jóbarát Steindl Imre is. Az ekkor már ötvenegy éves, Sopronban élő Storno Ferenc kültagként kapott szerepet.²²

Pannonhalmán csak 1872-ben került napirendre ismét a deáki templom ügye. Kruesz Krizosztom ekkor a pannonhalmi bazilika restaurálásában korábban jeleskedő soproni Storno Ferencet bízta meg, akinek megbízatása nem új templomra, hanem a középkori régi kisebb templom bővítésére szólt.²³ Storno 1872. június 27-én kelt, a főapátnak küldött levele a megrendelői szándék egy további aspektusára is valamelyest fényt derít. Ebben Storno több szempontból is amellet érvelt, hogy miért nem lenne jó, ha a templomra egy kupola kerülne. Vagyis komolyan felvetődött építtetői részről az az igény, hogy a deáki templom a bővítése során további építészeti elemmel, mégpedig egy kupolával gazdagodjon. Ez, ha megvalósul, még jelentősebben befolyásolta volna a templom összképét. (15. kép) Ellenvetései mellékleteként Storno egy vázlatos alaprajzot is csatolt, amely csak az apszisok kialakításában különbözött a kidolgozott tervtől.²⁴ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről Hegedűs Candidt tisztviselő – egyben a MIB tagja – levélben kereste meg a főapátot, az elkészült Storno-terveket mihamarabb küldje meg a minisztériumnak, hogy azokat a MIB megbírálhassa.²⁵ A főapát azzal a válasszal tett eleget a kérésnek, hogy amennyiben a bizottság a középkori templomot érintetlenül kívánná meghagyni és új templom építését

javasolná, ő, mivel két templomot nem tudna fenntartani, elsősorban a hívek érdekeit és a lelkipásztori szempontokat követné. Ismerünk egy olyan, később 1872-es évszámmal ellátott, Eszlinger névvel jegyzett tervet is, amely egy teljesen egyszerű, neogótikus templom oldalhomlokzatát mutatja.²⁶ (16. kép) A templom bővítésének irataiban is szereplő, építészként, építőmesterként említett Eszlinger azonos azzal az Eszlinger János zirci építőmesterrel, aki az 1866-ban Zircen alapított hittudományi főiskola második emeletét építette.²⁷ 1871-ben ő építette Nyalkán az új templomot, és 1882–1883-ban restaurálta a Veszprém megyei Varsány templomának tornyát. Mindkét helyszín pannonhalmi birtok, egyben filia volt.²⁸ Eszlinger deáki templomterve vélhetően azért készült, hogy megvizsgálják, egy ilyen egészen olcsó, új templom felépítésével fenntartható-e átépítés nélkül a régi. Ezzel szemben a MIB-hez eljuttatott Storno-féle terv már a középkori épület kelet felé történő bővítésével számolt.²⁹ (17–19. kép) A fennmaradt alaprajz, kereszt- és hosszmetesz alapján Storno meghagyta volna a nyugati homlokzatot, a keleti oldalon viszont elbontotta volna a diadalívet és a három félköríves szentélyt. Az ötödik boltszakasz után egy kéthajós keresztházat épített volna, amelyet északon és délen egy-egy félköríves mellékszentély bővített volna, középen a főszentély egy szentélynegyszögből és azt lezáró félköríves apszisból állt volna. A tetőzet dőlésszöge arra enged következtetni, hogy Storno a felső szint jelentős visszabontását célozta. A régi templomtól délre elhelyezkedő Szent Sír-kápolnát megőrizte volna, és egy további teret alakított volna ki a kereszthajó déli fala mellett. Ezt utóbb ceruzával áthúzta és egy sekrestye felirattal, téglalap alaprajzú teret rajzolt a főhajó és a kereszthajó találkozásánál, a déli oldalon.

A MIB saját tagját, Schulek Frigyes „építészeti rendes előadót”, kérte fel, hogy vizsgálja meg a helyszínen a bővítés lehetőségét és véleményezze Storno tervét. Az ügy megtárgyalására a MOB két rendkívüli ülést is tartott, 1872. július 16-án és 22-én.³⁰ Már az első alkalom-

22 BARDOLY István–HARIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 89–90, 267; MÉM-MDK, TI MOB irattár, MOB 1872/3, idézi: FARBÁKNÉ DEKLAVA 2017 (ld. 13. j.) 38.

23 ASKERCZ Éva: Storno Ferenc Pannonhalmán. In: *Mons Sacer* 1996 (ld. 2. j.) II. 182–192.

24 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kelemen Krizosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875. 27. d.

25 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, *uo.*, 27. a.

26 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom, oldal-

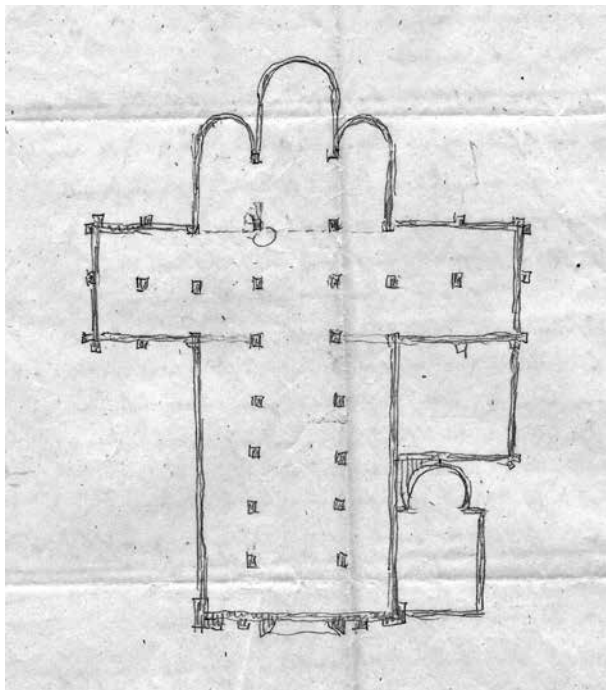
homlokzat, Eszlinger János, 1872.

27 VIRÁG Zsolt: Építkezések, átalakítások a zirci ciszterci apátságban. *Várak kastélyok templomok*, 9. 9. 2013. 5. sz. 4–7.

28 SÖRÖS 1902–1916 (ld. 12. j.) 253, 294.

29 Soproni Múzeum, Storno hagyaték, ltsz.: S. 84. 23/1, S. 84. 23/2, S. 84. 23/3; Vázlata: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kelemen Krizosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875. 27. d.

30 MÉM MDK, TI MOB iratok, MOB 1872/28, 32. A gyűjtemény a kézirat leadása idején nem volt kutatható, az iratok másolatát Tomáš Kowalski, a Pamiatkový úrad SR pozsonyi szakembere volt szíves



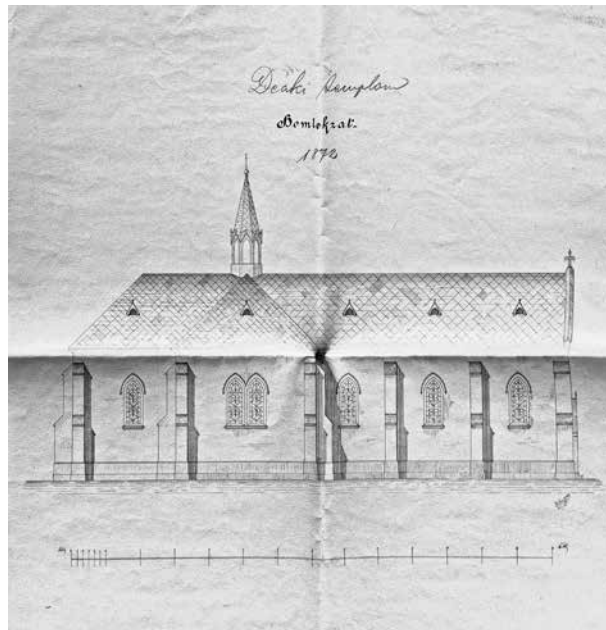
15. Storno Ferenc alaprajzi vázlata, 1872. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kelemen Krizosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875. 27.d.

mal elvetették a keleti bővítés lehetőségét, épp Ipolyi tanulmánya nyomán, a kétszintes templomszentély jelentőségére hivatkozva. A javasolt nyugati bővítés kérdését azonban csak helyszíni vizsgálat után dönthették el. Ezért Schulek Frigyes bizottsági építész küldték ki a helyszínre, hogy mérje fel, vajon a nyugati fal áttörése nem okoz-e a tornyok statikájában súlyos kárt. Schulek már július 18-án eleget tett a megbízásnak, így a döntés gyakorlatilag egy héten belül, a július 22-i rendkívüli ülésen megszülethetett.³¹ Ezen, miután megtárgyalták a Storno Ferenc-féle és az addigra elkészült Schulek Frigyes-féle jelentést, a bizottság arra a konklúzióra jutott, hogy a templom nyugat felé történő bővítését javasolja a főapátnak, így a legérdekesebbnek ítélt keleti rész fennmaradhat. Az ülés jegyzőkönyve őrizte meg Schuleknek a templomról alkotott véleményét, miszerint az „bár durván és csekély ékesítéssel állítta-

rendelkezésemre bocsátani archívumukból, akinek szívességét itt köszönöm meg.

³¹ MÉM MDK, TI MOB iratok, MOB 1872/32.

³² Lásd 29. jegyzet.

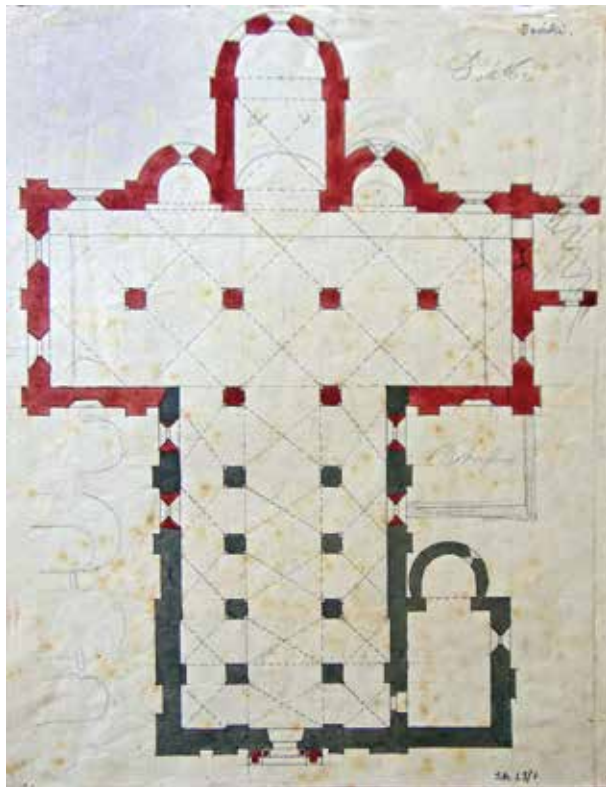


16. Az Eszlinger János által tervezett új templom oldalhomlokzata, 1872. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom

tott, mégis igen szilárd és jó karban fennmaradt épület [...] mint ez jelenleg áll, kivéve az ikertorony felső sisakját, a többi még minden részében a régi az eredeti s így sem a pillérek sem a felső templomban nem történt változás”. Schulek arra mutatott rá, hogy az esztétikai hiányosságok dacára maga az eredetiség, az épület történeti értéke is bír akkora jelentőséggel, ami indokolja a megőrzését. A helyszíni vizsgálat azt is megállapította, hogy a nyugati oldal és a tornyok kialakítása van annyira erős, hogy elbírja a faláttörést és a nyugat felé történő bővítést. Ezzel a bizottság a schuleki koncepció mellett tette le a voksát, és elvetette a főapát által beküldött Storno-féle rajzokat.³² A főapátnak tett javaslatukban arra is rámutattak, hogy a két koncepció közti különbség a költségek és a nyerhető terek szempontjából amúgy is elenyésző.

Az alapvetés után készítette el Schulek rajzát és tervleírását. Mindkettőt a pannonhalmi bencés levéltár őrzi, utóbbit a VKM-től Hegedűs Candid hiteles másolatában.³³ Schulek tervmagyarázatában arra mutatott

³³ Rajz: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom, alaprajz, Schulek Frigyes, 1872. Tervismertetés: uo., Főapáti Levéltár, Kruesz Krizosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875. 28. e.



17. A Storno Ferenc által tervezett bővítés alaprajza, 1872. Soproni Múzeum, Storno-hagyaték, ltsz. S.84.23/1.

rá, hogy Deáki esetében a költséghatékony bővítés és a templom művészettörténeti értékének mindinkább való megőrzése egyfelől, vagyis a nyugati bővítés irányába mutat. Schulek elismerése ellenére nem támogatta Storno tervét, mert mind a három apszis, mind a főhajó boltozata elpusztultak volna. Kezdetben úgy gondolta, hogy a tornyok a nyugati fal támasza nélkül annyira meggyengültek volna, hogy mind statikailag, mind az épület arányai miatt – reflektálva Storno elgondolására – elkerülhetetlen lenne a nyugati oldalon egy kereszthajó beiktatása. Ezáltal az egyház további teret nyerne, a kereszthajó tagolná az aránytalanul hosszú templomtestet, ezzel változatosabbá tenné a homlokzatot, és mint elválasztó elem lehetővé tenné a bővítmény szabadabb megformálását. A kereszthajó végfala egyben további kapuk kialakítását tenné lehetővé, amely megkönnyítené a hívek mozgását, keleti

34 Vázlat: magántulajdon.

35 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kelemen Kri-



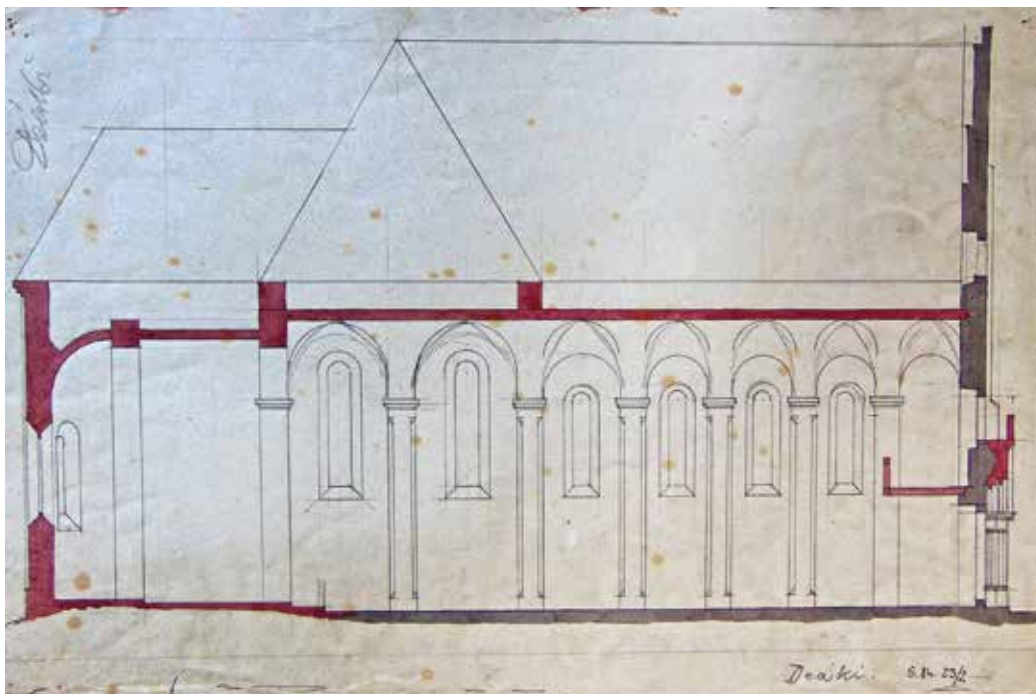
18. A Storno Ferenc által tervezett bővítés keresztmetszete, 1872. Soproni Múzeum, Storno-hagyaték, ltsz. S.84.23/3.

fala pedig falképek és szobordísz elhelyezésére nyújtana lehetőséget. A toronyba való feljutást kis neoromán csigalépcsővel biztosítaná, a kis méretű sekrestyét nagyobb méretben megújítaná. 1872-es alaprajza és egy homlokzati vázlata mutatja ekkori elgondolását.³⁴ (20–21. kép) Ezeken megfigyelhető, hogy az új templomrészt a régivel azonos szélességben gondolta kiépíteni. Schulek precíz számítással azt is bebizonyította, hogy míg a Storno-féle templomban 764 fő férne el, addig az általa vázolt megoldással 830 férőhelyet nyernének. Rámutatott arra, hogy az ő terve költséghatékonyabb is, ráadásul úgy kivitelezhető, hogy a régi templom az új építésével párhuzamosan egy ideig még működhet, szemben a Storno-féle változattal, amely a szentélyek lebontása miatt ezt nem tenné lehetővé. A VKM részéről Hegedűs Candid közölte a MIB határozatát Kruesz Krizosztommal, levelében arra is rámutatott, hogy javaslatuk egyben a legkisebb bontással járó változat.³⁵

A kivitelezés menete

A MOB-nál történt döntés után a kivitelezés a Rómer–Schultz-konceptió mentén kifejtett Schulek-féle tervezet alapján valósult meg 1873–1875 között. Folya-

zosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875. 27. c.



19. A Storno Ferenc által tervezett bővítés hosszmetsete, 1872. Soproni Múzeum, Storno-hagyaték, ltsz. S.84.23/2.

mata jól adatolt, a pannonthalmi főapáthoz mint kegyúrhoz írt beszámolóik, illetve elszámolások tükrében feltárul egy uradalmi építkezés résztvevőinek köre, gazdasági folyamatának menete. Ebből számunkra az építészeti beavatkozásból lesűrűsíthető tanulságok, illetve a közreműködő művészek azonosítása bír jelentőséggel. Az építkezés helybeni irányítással zajlott, az uradalmat Szinek Gábor kasznár képviselte, de a döntések zöme Pannonthalmáról érkezett. Szineknek nemegyszer a heti rendszerességnél is sűrűbb, a főapáthoz címzett levelei és az azokra érkező válaszokban kapott iránymutatás biztosította a folyamatos munkát.³⁶

A források további jelentőségét az adja, hogy a templom a 20. században jelentős belső átalakításon esett át. A Kontuly Béla által 1941-ben festett figurális falképekhez illeszkedő modern berendezés, dísztelen falfelületek

és új padlóburkolat készült, amelynek eredményeként jelentős mértékben módosult a 19. századi enteriőr.³⁷ A források a már hiányzó elemekről is információt adnak, kiegészülve a sekrestyében a falon látható hat darab keretezett fényképfelvétellel, valamint Gerecse Péter fotóhagyatékában fennmaradt fotókkal, amelyek a templombelső akkori megjelenését őrzik. (22–30. kép) A *Magyar Sion* lapjain 1875-ben másodlagos forrásként Gulyás Elek tollából megjelent ünnepi ismertetés is közöl adatokat a templombővítés kapcsán, a hangsúly azonban ott is a középkori építéstörténeten van.³⁸

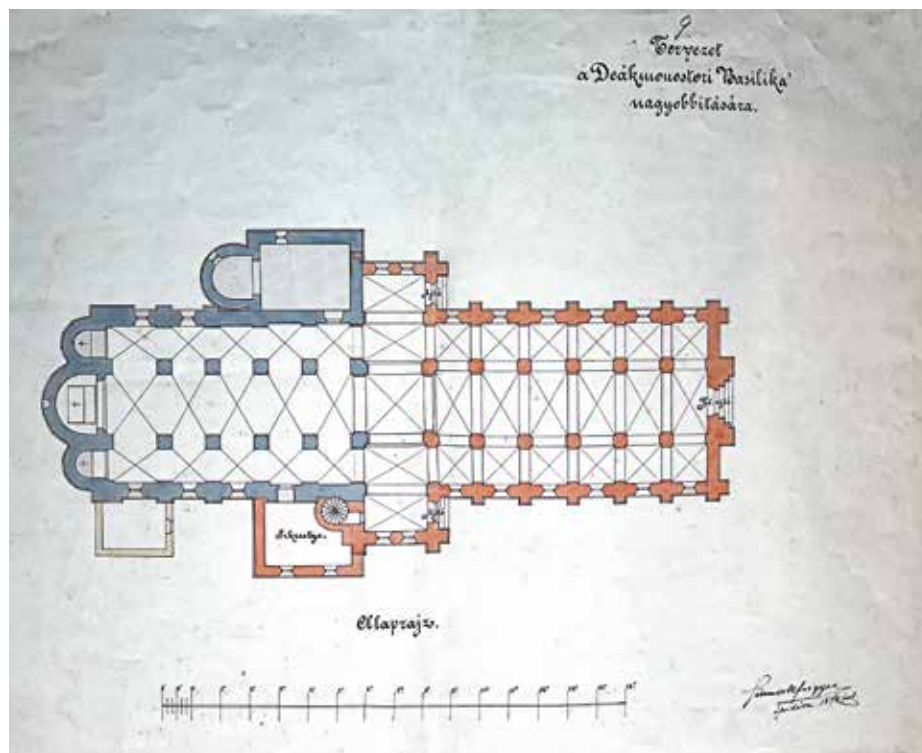
Elsőként a telek bővítéséről kellett gondoskodni, ami cseretelkek biztosításával még 1872-ben megtörtént.³⁹ Építéssként és építőmesterként is a zirci Eszlinger Jánost említik, ő nyilván a schuleki alapvetés után a részletek kidolgozását végezte. Nem tartóz-

36 A kivitelezés történetét egyetlen iratcsomó tartalmazza, lásd 1. jegyzet. A templom bővítésével párhuzamosan végezték a plébániaépület átalakítását, a munkára a szintén pannonthalmi birtokról, Füssiről hozták a kőműveseket. Ezen átépítés iratait is tartalmazza a templomépítési irategyüttese. A továbbiakban csak azon adatok forrását fogom jegyzettel ellátni, amelyek máshonnan származnak.

37 Mikuláš BAŠO–JÁN ŠTIBRÁNYI: *Deák Szűz Mária-templom*. Komárom, Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. 1995. 15.

38 BAKÓ Zsuzsanna Ildikó: *Gerecse Péter fényképhagyaték*. [Budapest], 1993. no. 102–106. Közölve: 102, 105–106; GULYÁS Elek: Deák temploma hajdan és most. *Magyar Sion*, 6. 1875. 12. sz. 881–898.

39 Ehhez készült a templom nyugati homlokzata előtti telkeket és épületeket ábrázoló helyszínrajz. Pannonthalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kruesz Krizosztom iktatlatlan iratai, A deák templom és plébánia restaurálása 1872–1875.



20. Schulek Frigyes első alaprajzi terve, 1872. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium



21. Schulek Frigyes vázlata a templom első tervariánsához, 1872. Magántulajdon



22. A bővített templom nyugati homlokzata. A Deáki Római Katolikus Plébánia tulajdona a sekrestyében

kodott állandóan a helyszínen, de 1875. augusztus 2-i számlája a kivitelezésben való részvételét mutatja, építőmesterként való emlegetése szintén ezt jelzi. A kőműveseket, akárcsak Johann Wolf ácsot is Zircről hozta, közvetlen irányításukat bizonyára a pallérként emlegetett Johann Mates végezte.⁴⁰ Eszlinger számlája a földkiemelést, az új templom és sekrestye felépítését, homlokzatok kialakítását, a nyugati falátörés kiképzését, a régi ablakok renoválását, az ajtók kialakítását, a régi kórus elbontását, a toronypillérek felfalazását és megerősítését, az új kórus kiépítését és beboltozását tartalmazta, valamint előkészítette

a festők számára a felületeket. Ez valójában a tervezői munkán túlmutató építőmesteri, irányítási feladatok sora. Messze a legmagasabb díjazásban is ő részesült, munkájáért 8129 forintot kapott. Azonban egyértelmű, hogy a megrendelői szerepen kívül a részkérdések eldöntése is sokszor a főapátra hárult, még teljességgel műszaki, technikai kérdésekben is.⁴¹ A megbízót és érdekeit helyben képviselő Szinek is több esetben beleszólt technikai kérdésekbe, a végzett munkáért 1875-ben a főapát számtartóvá nevezte ki.

Előbb a templom bővítményét építették fel, szintén téglából, csak bizonyos részeket faragtak kőből, pél-

⁴⁰ Kisebbségű ácsmunkánál Kadlec Vencel neve is előfordul.

⁴¹ „A pallér igen könyörög hogy Méltóságod feljönni méltóztassék, a mit napról napra várt már; mert a Chorus építésbe már bekapta, hanem a grádics mely felfog vezetni elhelyezéséről nincs tisztába és

Eszlinger sem tudta utba igazítani, miután Méltóságodnak szándékát nem tudta neki megmondani, és azért a múlt héten itt volt, miután ötöt a pallér tudósította, hogy Méltóságod 18ika után felfog jönni, hogy itt a hely színén Méltóságoddal értekezessen – de még



23. A bővített templom főhajója kelet felé. A Deáki Római Katolikus Plébánia tulajdona a sekrestyében



24. A bővített templom főszentélye kelet felé. A Deáki Római Katolikus Plébánia tulajdona a sekrestyében

dául a kapukat és a homlokzatok párkányzatát. A pillérekhez is követ használtak, de nem egyértelmű, hogy a külső támpillérekről, vagy a belső pillérekről van-e szó, és mely részükről. Téglát, épületfát az uradalom biztosított, egyéb anyagokat, eszközöket is helyi, illetve a közeli települések kereskedőitől szereztek be. Lippert metszete alapján megállapítható, hogy a tornyot csak javították. Sőt, még a sisak formáját sem tervezték át, azt is csak felújították, szemben azzal az oromzatos középkorias formával, amely még Schulek vázlatán szerepelt, és amely jobban meg is felelt volna a stílszerűség kívánalmainak. Pusztán a tornyok hom-

lokzatain történt kevés változás, elhagyták az ablakok barokk keretezését, hogy a tornyok középkori eredete erősebb hangsúlyt kapjon.⁴²

A régi épület szentélye új, félköríves lezárású részsűs ablakokat törtek, hogy egységesítsék a szentély homlokzatait. Ennek érdekében – a főapát rendelkezésére – befalazták a körablakot, amely a főszentélyen a Lippert-féle metszeten még megfigyelhető. Ugyanott a középtengelyben nyíló alacsonyabb, félköríves ablak is eltűnt, helyére a magas záradékú, félköríves lezárású, a többivel azonos ablak került. Sztehlo Ottó idézett rajzain 1915-ből épp a manuálé és a szerkesz-

a régi templom északi részéhez ragasztott épületke beboltozásához sem foghat, mert előbb Méltóságodnak szándékát, és parancsolatját kell tudnia hová huzassék a fal, mely a toronyba vezető gradicsoktól elválasztani fogja. De még más eldönteni való is van – melyek eránt Méltóságodnak intézkedései szükségesek...” A kórusfeljárót 1875 tavaszán át is alakították. Ennél még furcsább, hogy a főapát még a villámhárítóval kapcsolatos döntésbe is beleszólt, bár Szinek kasznár megjegyezte, hogy őt aggasztja a „villámnak ugrandozó természe-

te”. Ezért döntöttek végül amellett, hogy mindkét oldalon fusson le villámhárító, amit a munkát végző Kraxler (?) meg is csinált.

42 A tornyon Victor Freiberg „Thurmbauer” és Jacob Seidler bádogosmester dolgoztak. A javításon túl Freiberg a villámhárítóról, Seidler a vízelvezetésről gondoskodott, a toronykereszteket megtarthatónak ítélték. Seidler neve a templom tetőzetének bádogozásánál és az ablakok fémelemeinél is előfordul.



25. A régi és az új templomrészt elválasztó diadalív nyugat felől.
A Deáki Római Katolikus Plébánia tulajdona a sekrestyében



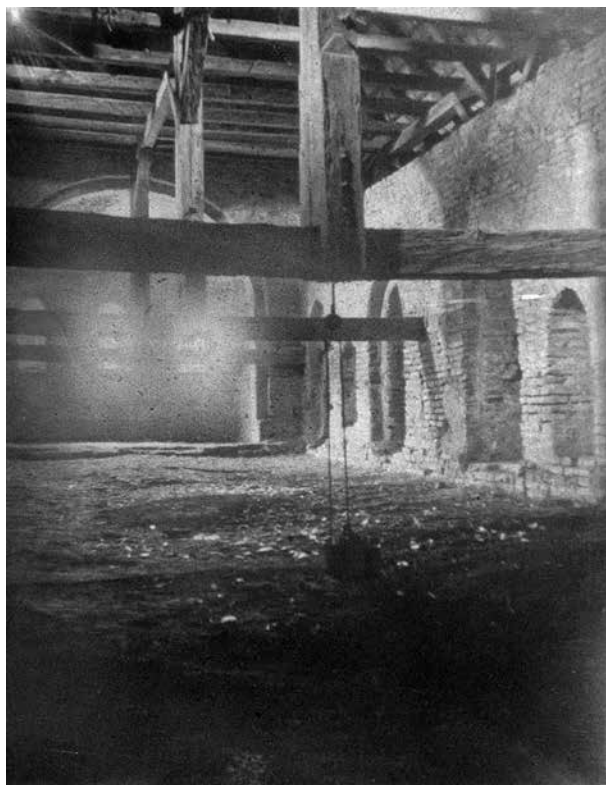
26. A déli mellékszentély kelet felé. A Deáki Római Katolikus Plébánia tulajdona a sekrestyében

tett változat összevetése mutat rá a szentélyablakok átalakítására. A manuáléból felszerkesztett felmérés inkább tekinthető rekonstrukciónak, mint az 1915. évi valós állapotnak, hisz a manuálén mint felmérési vázlaton már az átépített ablakrendszer szerepel, míg az az alapján felszerkesztett lapon a Lippert-féle, korábbi változatot idéző templom tűnik elő. Az északi sekrestye két ablakot kapott.

Az épületesztalos-munkák jelentős részét Franz Blazsek asztalosmester készítette, kisebb mértékben a közeli Füssiből származó Kadlec Vencel és a Pannónhalmán is dolgozó Ruzsovits József – feltehetően asztalosmester – működtek közre. Mivel a régi templomban csak az új részből lehetett bejutni, ez akadályozta a részleges átadást, hisz az oltárt nem lehetett a középtengelyben elhelyezni. Ezt úgy oldották meg, hogy ideiglenesen az egyik mellékhajóban állították fel az oltárt, így biztosították a templom működését. A félig fedetlen épületben még így is korábban kezdték a szentmiséket a tűző nyári nap miatt.

A plébános a régi templom letisztításakor igyekezett úgy lehántatni a mészrétegeket, hogy a korábbi felszentelési kereszteket megtalálhassák. Sajnos nem sikerült, „semmi nyomot nem találtunk, nincs is oly sok mész réteg, mint gondoltam, mert mindjárt máltorra értünk, kerestem itt is, hogy nincs e több malter réteg, de mindjárt a téglára értünk.” Ennek okát a templomot ért korábbi „viszontagságokban” látták. A templom több alkalommal is protestáns kézen volt, a festésrétegeket akkor távolíthatták el.

1874 őszén repedés jelentkezett két pilléren. Ekkor vaspántokkal erősítették meg és bevakolták őket, így sikerült stabilizálni állapotukat. Színek Gábor kasznár később nem tért ki a pillérek ügyére, így feltehetően végleges megoldás született. A járószinteket úgy határozta meg – valószínűleg – Eszlinger, hogy a szentélyként működő régi templom egy lépcsőfokkal magasabbra kerüljön, mint a bővítés, a főoltár pedig további két lépcsőfokkal legyen magasabb. A padlót hatszögű kerámialapokkal borították, a szentélyekben az oltárok előtt további dí-



27. Az emeleti tér főhajója kelet felé. A Deáki Római Katolikus Plébánia tulajdona a sekrestyében



28. A bővített templom főhajója kelet felé. Gerecse Péter felvétele, 1896–1904 (?). Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, lemezszám: 3484.

szítésként egy-egy csillagot alakítottak ki a lapokból. A lerakásukhoz Szinek a padlólapokat gyártó cégtől, a bécsi székhelyű Joseph Neumüller-féle cementárugyárból kért burkolókat, mert nem bízott saját mestereiben.

Komoly gondot okozott a templom mindkét részében jelentkező páralecsapódás, amely tavasszal azt eredményezte, hogy a boltozatról „újnyi vastag jégtáblácskák potyogtak le”. Eszlinger elegendőnek ítélte kettőt, de Szinek az új részbe három, a régibe egy csillag alakú boltozati szellőzőnyílást – ezt aranyozott formában –, továbbá az ablakokban elhelyezendő szellőző forgókat javasolt. A karzatra vezető lépcsőt az Eszlinger által tervezett falépcső helyett Szinek döntése alapján a budapesti Schlick-gyártól vásárolták meg öntöttvasból.

A kőfaragó munkálatokat Karl Kern pozsonyi kőfaragó végezte. A kapuzat szerkezetére vonatkozólag felme-

rült az a kérdés, hogy a timpanon szélessége a kapuszár szélességét is magában foglalja-e. (31. kép) Különös, hogy éppen Eszlinger képviselte ezt az álláspontot, a kérdés-felvetés mindenesetre a középkori épületszerkezetben való járatlanságára világít rá. Vele szemben a kasznár, Szinek úgy vélte, hogy a timpanon szélessége a kapunyílással kell hogy megegyezzen. A kasznár végül a főapáthoz fordult, aki ismét döntött, és a főkapu a mai szerkezetével valósult meg, a kapuszár felfelé már az íves bélletben folytatódott. A középső timpanonba címer került volna, végül „csak” vésett felirat készült: *Deo Optimo Maximo / Et / Virgini Deiparae Assuntae / 1875*. Szővegéről a főapát döntött.⁴³

Kern faragta mindhárom kapuhoz a köveket, a támpillérek fedlapjait, a párkányokat, lábazati köveket. A homlokzati elemeken kívül a belsőben a főoltárra

43 Jelenleg a homlokzaton Göncz Celesztin, 18. századi főapát címere látható. A címer azonosításában Dénesi Tamás, a Pannonhalmi

Főapátsági Levéltár vezetője volt segítségemre, szívességét itt köszönöm meg.



29. A bővített templom főszentélye, 1900 körül, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, lemezszám: 10 500.



30. A bővített templom kelet felől. Gerecze Péter felvétele, 1896 (?). Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, lemezszám: 3482.

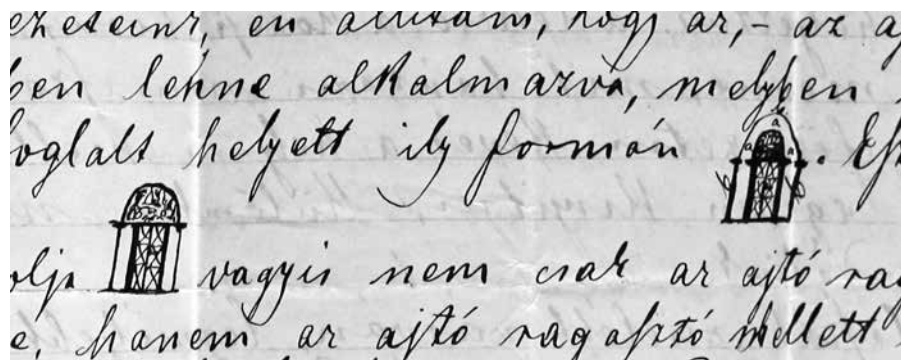
új menzát faragott, és kőoszlopokat a stipeszhez, a szentségfülkéhez új lapot, de az oltárhoz vezető lépcsőket is tőle rendelték meg. (32. kép) A pannonthalmi iratok között fennmaradt egy rajza, amit Deákba küldött, „*Lesenenkapitel im innern der Kirche in Deák*” felirattal. A rajta látható fejezet aránya alapján a belső pillérekhez készült, ennek jelenleg nincs nyoma a templomban. A rajzot elküldték a főapátnak jóváhagyásra, ez azonban feltehetően elmaradt. Az archív felvételen is csak festett díszítés figyelhető meg a fejezeteken.

A templom kifestése

A teljes templom díszítőfestése során a felületek tükrös, márványos festést kaptak, a pilléreket további „illuzionisztikus” féloszlopokkal díszítették, neoromán

festett fejezettel. Gazdagabb dísz csak a szentélyek falára került, a negyedkupola boltozatokon figurális jelenetek kaptak helyet, amelyből az archív fotón csak a főszentélyboltozat középső jelenete kivehető: Szűz Mária megkoronázása. A Fiú és az Atya közös trónon ül, felettük a Szentlélek galambja lebeg. A trónus előtt féloldalasan térdelő Szűz Máriát Krisztus koronázza meg. A középső jelenet két oldalán még szintén van egy-egy, az archív fotó alapján értelmezhetetlen témájú falkép. Az apszisok falára neoromán ornamentika készült. A régi és az új templom elválasztó falánál létrejött diadalív nyugati mezőjébe Oltáriszentség-ábrázolás került: középen az Eucharisziát jelképező monstrancia, két oldalán egy-egy adoráló angyallal.

Festőként két név fordul elő az iratokban: „Johann Römann akadem: Mahler” és „Stupárovits Károly festész”. Az előbbi mindig német névváltozatban írta alá gót betűs leveleit, és tételes számláját is németül írta, míg az utóbbi vegyesen írt, és szignója mindkét vál-



31. Színek Gábor kasznár 1875. április 17-i levele a főkapu szerkezetének két értelmezésével. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kelemen Krizosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875

tozatban előfordul.⁴⁴ Mindkettejüket festőként nevezik meg, de Römann tételes számlája szerint a falakon kívül a berendezések, felszerelési tárgyak festését és aranyozását is végezte, továbbá ő készítette a különböző feliratokat, címereket, valamint a bejáratú ajtók faszerkezetének festése is az ő munkája. Egy leveléből, számláiból és a pénzügyi összeírásból tudható, hogy a díszítőfestő munkákból az ő feladata a régi templom kifestése volt. Vele közben gondok adódtak, az is előfordult, hogy se szó, se beszéd otthagya az építkezést, feltehetőleg ezért is keresett idővel mást Színek. Választása ekkor esett Stupárovits Károlyra, akit egy pozsonyi kereskedő ajánlott. Ő 1875-ben vette át a feladatokat, amelyet elvégezni csak azután tudott, hogy a kőművesek befejezték az utolsó javításokat. Stupárovitsra az új templomrész kifestése maradt. Nem készített tételes számlát, viszont a 650 forintról benyújtott költségvetése, amelyben arról ír, hogy a templom megjelenése illeszkedni fog építészeti stílusához, világossá teszi, hogy a falfelületek díszítő-, illetve figurális festése volt a feladata. Felmerült Mandausz János győri festő megbízása is, de a források alapján az ő közreműködésére nem került sor „Miután Stuparovits a nagy képet is elválalta, ennél fogva Mandausz főstő alig jó Deákiba...”. A nagy kép feltehetően valamelyik falképre, valószínűleg a két templomot elválasztó fal nyugati oldalán elhelyezkedő Eucharisztia-ábrázolásra vonatkozott. Stupárovits az általa Csornán festett keresztek mintájára készítette a felszentelési kereszteket.

⁴⁴ Egyik levelét Érsekújvárról keltezte.

⁴⁵ A bővített részben, a déli és az északi falnál álló, Szent Imrét és Szent

Festett üvegablakok a szentélyekben

A templomba öt figurális jelenettel díszített festett üvegablakot rendeltek a Würzburgban működő Leo Woerl cégtől, amely leginkább bédekker kiadványairól ismert, de foglalkozott egyéb könyvek kiadásával és árusítással, továbbá egyházi műtárgyak, szobrok, paramentumok, textilek kereskedelmével. Az öt üvegablakot Szűz Mária életéből vett jelenetek díszítették, mindegyiket a régi templom három apszisában helyezték el. A középső apszis tengelyébe Szűz Mária megkoronázása került, az Angyali üdvözlés-jelenet két alakja, Szűz Mária és Gábor arkangyal a két szélső ablakot díszítette. Az északi mellékapsziszban Szűz Mária a gyermek Jézussal, a déliben Jézus szíve látható.

Adalékok a templom berendezéséhez és felszereléséhez

A berendezés kialakításához először számba vették a meglévő oltárokat és a rajtuk lévő szobrokat. Az összeírás a templomban lévő korábbi berendezés fontos forrása. A főoltáron – „öreg oltáron” – Szent István és Szent Imre, a Szent Benedek-oltáron a névadó szent és Szent Skolasztika szobra állt.⁴⁵ A harmadik oltáron az

Istvánt ábrázoló barokk szobrok valószínűleg azonosak a leírásban említett darabokkal.



32. Karl Kern kőfaragó rajza a pillérfejezetekhez. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapáti Levéltár, Kelemen Krizosztom iktatatlan iratai, A deáki templom és plébánia restaurálása 1872–1875

összeírásban szereplő Szent Mihály-szobor valószínűleg az oltár titulusát is jelzi. Tudunk továbbá két kisebb és két nagyobb, félig térdelő helyzetben lévő angyal-szoborról. A szószék hangvetőjén a Jó pásztor, a szószékkosár két oldalán egy-egy ülő evangélista alakjáról tudósít a plébános összeírása. Ekkor még a korábbi szószék áthelyezését tervezték, ennek érdekében az új helyszínül kijelölt pillért is felmérték. A szószék elhelyezésénél figyelembe kellett venni, hogy mindkét templomrészben hallható legyen a prédikáció. A terv az új templomrészben, az északi első pillér mellett jelölte ki a helyét, ám Szinek arra mutatott rá, hogy így a régi templomban nem lehet majd hallani a beszédet, ezért az áttörés kávéjába szeretne volna helyezni a szószéket. A végső döntéssel most is megvárták a főapát látogatását, aki valószínűleg elvetette Szinek javaslatát, mert a szószék végül a pillérhez került. Felmerült annak lehetősége, hogy Pannonhalmáról szállítsanak át egy ideiglenesen használt korábbi szószéket, mert a Deákiban rendelkezésre álló mestereket a kasznár nem tartotta alkalmasnak a bonyolult feladatra. Végül ezt is Woerl würzburgi kereskedéséből rendelték egy Keresztelő Szent János-szoborral együtt, mindkettőt natúr fa változatban, lefestésük már Deákiban történt. A belső ábrázoló archív fotó szerint a szobor a szószék hangvetőjére került.

A meglévő szobrok újrafelhasználásával számoltak, ez végül csak részben valósult meg. Egy levélből tudjuk, hogy az oltárokat is szerették volna megtartani, noha faanyaguk nagyon korhadt volt. Csak a főoltárt és a „tumbát” sikerült részben átmenteni, az archív fotón még megfigyelhető a főoltár menza fölötti barokk része a tabernákulummal. Az első szándék az volt, hogy a főoltár téglából épült stípeze műmárvány díszítést kapjon, ezt Eszlinger mestereivel kívánták elvégeztetni. Végül Szinek a festést javasolta, mert „tetemesben olcsóbbra kerülne, s a célnak eléggé megfelelne, a füstés elromlásától nem lehet félnünk, de attól sem, hogy a vakolat lepotyog, mert a téglakalkotmány először hydraulikus mésszel van vastagon bevakolva, a legkülső boríték pedig gipszel, mi ha kiszárad csont keménységű lesz, melyen a festés örökösen megmaradhat.” A két mellékoltár és faragványai Pannonhalmán készültek, Ruzsovits József asztalosmester munkái. A szobrokat ezekre is Leo Woerltől vásárolták, Az egyiken Szent Benedek, a másikon Szent Anna a gyermek Szűz Máriával álltak a tabernákulum feletti fölkében.⁴⁶ A főoltár és a mellékoltárok már 1875. július közepén a helyükön álltak, de festésük színei, anyaga, technikája kérdéses volt, pedig közeledett augusztus 8., a tervezett felszentelés időpontja. Hiába sürgette Szinek a főapátot az oltárokra, valamint az orgonára és a

46 A mellékoltárok pannonhalmi vonatkozásaira és ikonográfiájára: GULYÁS 1875 (ld. 38. j.) 893.

padokra vonatkozó eligazításért, mert ezt is a főapát által meghatározott színezés alapján kellett végezni. Az oltárok kifestése ezért nagyon elhúzódott, Römänn sem tudott akkor ott lenni, hogy befejezze. Színek Pozsonyból próbált hívni mestert, de nem sikerült megállapodniuk. Csak a főapáti döntés ismeretében festették le az oltárokat, a megőrzött két barokk szobrot, Szent Benedek és Skolasztika szobrát Römänn újította fel. Az oltár – valószínűleg a főoltár – és a többi berendezési tárgy aranyozását Josep Streicher, a győri bencés rendház épületében működő aranyozó végezte. Az ő munkája volt a szobrok és posztamenseik, a voluták, vázák, károntáblák aranyozása és a tabernákulum kibélelése is.

A padokhoz Pozsonyból szeretett volna Színek megnyerni egy asztalost, akit sokkal jobb kezű mesternek tartott, és akitől egy mintadarabja volt is: „nincs szándékom a falusi keserves mesteremberekkel csináltatni” – írta a főapátnak. A Pannonhalmán keltezett számlája alapján „1 db 10 láb hosszú mellékpadról” tudunk, amit Ruzsovits József asztalosmester készített. Valószínűleg ezt említette Színek mintaként. Végül kénytelen volt a közeli Pereden lakó asztalost, Tóth Jánost és az ács munkában már részt vett Kadlec Jánost megbízni az új padok elkészítésével és a régi, de megmaradó padok javításával.

A templom orgonája nagyon rossz állapotban volt. Javításához Színek Pozsonyból akart orgonakészítőt hívni. Végül egy, korábban Pannonhalmán használt orgona került a deáki templomba, amelyet, a főapát által meghívott salzburgi orgonaépítő mester, Matthäus Mauracher (1818–1884) hozott rendbe. A munkával ő és fia, Josef (1845–1907) 1875. augusztus közepére csak részben készült el, a teljes javítás a felszentelés után történt meg.⁴⁷

A gyertyatartókat Bécsből, Carl Giani császári és királyi textil és egyházi felszereléseket gyártó cégétől vásárolták, a keresztek Párizsból szerezték be. Bécsből csillárt is rendeltek tizenkét gyertyára; „igen pompás” – jelentette Színek. Már a felszentelés utánra maradt, hogy Römänn, Színek megbízása alapján, dammarlakkal vonja be a templom aranyozott tárgyait és a csillárt, restaurálja a korábbi főoltár képét és a két bencés szent szobrát.

Felszentelés

Az ünnepélyes eseményt először 1875. augusztus 8-ra tűzték ki, de a berendezés egy része (orgona, szószék, padok) és az ajtók festése nem készült el addigra. A nagy eseményre végül szeptember 5-én került sor Kruesz Kriosztom főapát és Zelka János győri püspök közreműködésével, Bacsák Pál pozsonyi alispán jelenlétében. Az ünnep fényét Dénesdről meghívott zenészek és énekesek emelték. A helyreállítást-bővítést megőrkítő ünnepi feliratot aranyozott keretben helyezték el a templomban.

Összegzés

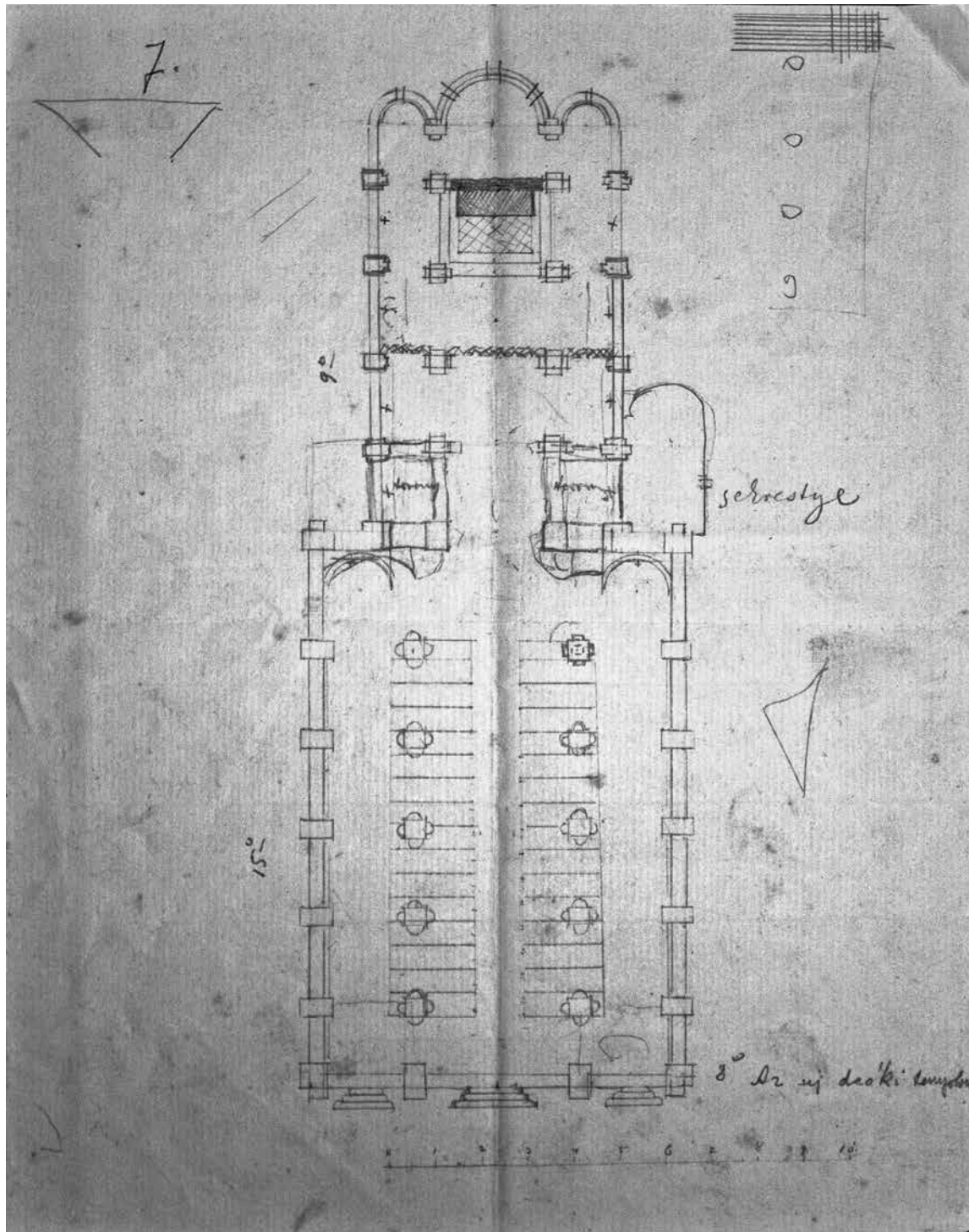
A legfőképpen Ipolyi Arnold, Rómer Flóris és Czobor Béla nevével fémjelzett egyházművészeti mozgalom – amelynek zászlóbontása Ipolyi Arnoldnak a Szent István Társulat előtt tartott beszéde volt 1867-ben – azzal a szándékkal jött létre, hogy a korszak laicizálódására válaszul mind építészeti, mind a belső díszítésben újraalkossák a középkori templomok művészetét.⁴⁸ Ez a szándék Deákiban nem valósulhatott meg maradéktalanul, annak ellenére, hogy az építető nevéhez fűződik a pannonhalmi bazilika nagy ívű „restaurálása” a 19. század közepén. A művészi igénnyel szemben itt előnyt élvezett a praktikum és a gazdaságosság, elmaradt a látványos, középkori ihletésű toronylezárás, helyette a meglévő formát újították meg. Nem készült kőfaragvány a kaputimpanonba, holott az első változat alapján faragott címer került volna a kapulezárásba, ugyanígy nem készültek el a Kern által a pilaszterekre tervezett kőből faragott fejezetek. A berendezés esetében is újrahasznosították a barokk főoltár elemeit és a mellékoltár szobrát.

Az a VKM által eltökélten képviselt szándék, hogy a hazai művészet fejlődését a hazai művészek megbízásával, a nekik nyújtott megrendelésekkel segítsék és erősítsék, szintén nem lett prioritássá.⁴⁹ Ez annak ellenére történt így, hogy a megrendelő a pannonhalmi főapát volt, aki a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága kultagjaként tájékozódhatott ezekről a szándékokról.

47 Az orgona pannonhalmi származására lásd Gulvás 1875 (ld. 38. j.) 894. Utóbb ez sem bizonyult elegendőnek, már a felszentelés után, 1880-ban Ország Sándor budapesti orgonaépítő mester mondtott lesújtó véleményt az orgonáról, de ez már kívül esik a kutatás tárgyán.

48 MAROSI Ernő: Lippert József pozsonyi főoltára. *Ars Hungarica*, 22. 1994. 1. sz. 127.

49 Ez a szándék egyértelmű vezérelv volt a Mátyás-templom helyreállításánál. FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla: Adalékok a Mátyás-templom berendezéséhez. In: FARBAKY–FARBAKYNÉ DEKLAVA–MÁTÉFFY–



33. Schulek Frigyes alaprajzi vázlata, 1872–1873 (?). Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tervtár, Deáki templom pallium

Az építkezés uradalmi keretek között zajlott, és a résztvevők körét inkább a földrajzi közelség, vagy ismerettség határozta meg, mint a hazai művészet támogatásának igénye. Így érkezhetett Salzburgból az orgonát javító Mauracher, ezért rendelték felszerelést Bécsből Gianitól és Párizsból, illetve üvegablakokat, szószéket, szobrokat Würzburgból Leo Woerltől, burkolatot és burkolókat Bécsből. Ez nem volt egyedülálló jelenség a korszakban, amelyre amúgy is jellemző volt a kereskedelembe beszerezhető, illetve megrendelhető tucatkegytárgyak templomi használata.

A megvalósult templom végső változatában még tovább egyszerűsödött, a Schulek által javasolt kereszt-hajó elmaradt. (33. kép) A korábbi, déli oldalon kapcsolódó kápolna pandanjaként az északi oldalon épült a sekrestye, amely szintén szerepelt Schulcz javaslatában. Schulek nyilván ismerte Schulcz korábbi koncepcióját a nyugat felé történő bővítésről, hiszen amikor Schulcz kidolgozta tervét, mindketten Bécsben, Friedrich Schmidt irodájában dolgoztak. Noha Schulcz a javaslatát és a rajzsortozatot 1868-ban még közvetlenül Pannónhalmára küldte, a másik résztvevő – talán hívhatjuk másik iniciátornak –, Rómer is informálhatta Schuleket a frissen alakult bizottság tagjaként. Mindenesetre a végleges megoldás, amit jelenleg a MOB-tervek hozzáférhetetlensége miatt csak két vázlatból ismerünk,⁵⁰ jelzi, hogy Schulek Schulcz felvetése nyomán indult el, mind a nyugati bővítés, mind a bővítés és a régi templom szélessége közti különbség a Schulcz-Rómer-féle koncepció ismeretét tükrözi.

A deáki templom tervezése volt az első ismert alkalom, amikor Schulek ellentétbe került Stornóval. A bécsi tanultságú, akadémiát végzett, professzionális Schulek teljesen más alapokról indult, mint az autodidakta, korábbi hagyományokat ápoló Storno. Kettejük ellentéte később a Mátyás-templom festett üvegablakainak vitájában csúcspontot ért el 1884-ben.⁵¹

A deáki templom bővítése nem tartozik Schulek sikerült munkái közé, sematikus, az általa oly sokszor hangsúlyozott stílszerűséget kevésbé követi. Megfelel az építettői igénynek, de hiányoznak a tőle megszokott finom megoldások. Ez főleg annak tudható be, hogy 1873-tól már napi elfoglaltságot adott számára a

Mátyás-templom kutatása és helyreállítása, a helyszíni munkát és a zirci kőműveseket már nem ő felügyelte, hanem Eszlinger és valószínűleg a részlettervek kidolgozásában is kisebb volt a szerepe.

A kortársak között sem vélekedtek másképp a bővítés kvalitásáról. Gerecze Péter 1896-ban komoly kritikával illette, írásának pikantériája, hogy mindezt Stornónak címezte: A templom „már rég elkészült, ha nem csalódunk, a Storno-féle tervek alapján, a régi bazilika szentélyévé változtatta, igen sok, tán több építő-anyagot nyelt el, mint a mennyit az új épület műértéke megérdemel. Annyi áll, hogy a templom legérdekesebb része az emeleti, három hajós kis templom e költséges új építkezés által sem nyert semmit [...] Az egész átalakítás, fájdalom, nem vált e műemlék előnyére, sőt mind építés, mind díszítés tekintetében restauráló művészetünknek igen gyarló, költségek hiányával épen nem menthető, elmaradott állapotát mutatja. Jelenleg földtekébe újból bádoggal a régi barokk toronysisakokat, mi a XIII. századbéli csinos téglapépület stílszerűségét silányítja.”⁵²

Bő ötven évvel később, 1928-ban Szőnyi Ottó már sokkal árnyaltabban, az azóta uralkodóvá vált műemléki elvek mentén értékelte Schulek munkáját – Gereczehez képest mégis pozitívan, sőt, a három lehetséges változat (Schulcz, Storno, Schulek) közül – a legelismertebben. Schulczot a fennmaradt középkori templomtól idegen túldíszített gótikáért marasztalta le, Stornót pedig a rombolásért, amellyel feláldozta volna a három szentélyt. Ezzel szemben a Schuleket méltató soraiban leszögezi, hogy a legjobb megoldás született a lehetséges változatok közül – amely épp visszafogottsága, megkülönböztethetősége (!) miatt jelentős, és mert a középkori templomban ez okozta a legkisebb kárt. „A műemlékek sorsának egyik veszedelmes pontja az, amikor a bővítésükről kezdenek gondolkodni. A műemlékvédelem sarkalatos elve a műemlék lehető megkímélése minden lényegét érintő átalakítástól. Vele vajmi sokszor szöges ellentétben van a gyakorlati szükséglet követelménye.” És bár a tervezés története iskolapéldája a műemlékekre leselkedő hasonló „veszelemnek”, a deáki „régibazilika megmenekült minden lényeges sérelemtől és az adott viszonyok között nem

RÓKA-VÉGH 2015 (ld. 16. j.) 475. és 112. jegyzet; 1878-ban Trefort Ágoston azzal a meghagyással szerződött Kratzmann Ede üvegfestésszel, hogy műhelyében magyar segédeket alkalmaz, akik így megtudják tanulni az üvegfestés művészetét. Kratzmann szerződésére lásd FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla: A Mátyás-templom üvegablakai. In: FARBAKY-FARBAKYNÉ DEKLAVA-MÁTÉFFY-RÓKA-VÉGH 2015 (ld. 16. j.) 386-407. 9. jegyzet.

50 Északi homlokzat: magántulajdon; Alaprajz: Pannónhalmi Főapátság Levéltár, Tervtár, Deáki templom, Schulek Frigyes, 1868.

51 FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla: A Mátyás-templom üvegablakai. In: FARBAKY-FARBAKYNÉ DEKLAVA-MÁTÉFFY-RÓKA-VÉGH 2015 (ld. 16. j.) 389-394.

52 GERECE 1896 (ld. 5. j.) 315.

lehetett volna jobban megoldani a kényes kérdést”. Gereczének ellentmondva leszögezte, hogy bár a „két torony ezáltal a templom közepe tájára került és ennélfogva a középkori magyar bazilikák megjelenésének ez a fontos eleme háttérbe szorult, de az átalakítást tervező Schulek művészi tudatossága gondoskodott olyan megkülönböztető sajátosságokról, amelyek az új és régi részek elhatárolását még laikus szemének is lehetővé teszik. Már pedig az a fontos, hogy maga a műemlék a toldalék dacára is tisztán érvényesüljön”.⁵³ Ez a műemléki gondolat nemhogy az 1870-es években, de még 1928-ban is korszerű gondolatnak számított,

ennek tükrében még könnyebb belátni Schulek Frigyes munkájának jelentőségét.

Farbakyné Deklava Lilla
művészettörténész, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Művészettörténeti Intézet
deklava.lilla@btk.mta.hu

53 SZÖNYI 1928 (ld. 5. j.) 34–36.

A change of generations in monument protection on the extension of the church of Deáki

The enlargement of the church of Deáki took place in 1873-1875. Several solutions were proposed for the problems, which aptly illustrate the epochal change in monument protection on the way of institutionalization. Besides, they also demonstrate the differences and change of approach between professional generations. I found the plan series by Friedrich Schmidt's Hungarian pupil Ferenc Schulcz. The plans show a new neogothic church with the retention of the old church unchanged. The abbot of Pannonhalma turned down the plan of two churches because of the great financial burden and decided on the extension of the medieval building. His choice for the planning was Ferenc Storno, who was doing the restoration of the Pannonhalma. The medieval sanctuary would have fallen victim to the plan of Storno made in 1872 proposing to extend the church eastward. The Temporary Committee of Monuments also intervened. The committee delegated its own architect, Frigyes Schulek for inspection and commis-

sioned him to evaluate Storno's plan. As his negative opinion was condemning, Schulek was asked to plan the rebuilding of the church which was executed in 1873-75. The enlargement westward, preserved more of the medieval building, and only the western front had to be sacrificed. The construction work was lead by the estate administration, under the control of the archabbot of Pannonhalma, Krizosztom Kruesz. There were no front-rank artists commissioned and several objects were ordered from different church warehouses from Vienna, Würzburg and Paris.

Lilla Farbaky-Deklava

art historian, research fellow

Institute of Art History, Research Centre for the Humanities

deklava.lilla@btk.mta.hu

TÁRGYSZAVAK

műemlékvédelem, Schulcz Ferenc, Deáki, Schulek Frigyes

KEYWORDS

monument protection, Ferenc Schulcz, Deáki, Frigyes Schulek

Hajós Géza

1942–2019

2019. február 12-én Bécsben elhunyt Hajós Géza művészettörténész. Budapesten született 1942. szeptember 14-én. Az ELTE művészettörténet és történelem szakán végzett. 1965-ben, amikor az Osztrák Szövetségi Műemléki Hivatalban (Bundesdenkmalamt) fiatal szakembereket fogadtak az egykori Monarchia utódállamaiból, Zádor Anna ajánlására Bécsbe kerülhetett, s ez egész életének és karrierjének irányát meghatározta.¹ Bár pályája kezdetén elsősorban a középkor emlékeire fordította figyelmét,² Bécsben az osztrák műemléki topográfia 18. századi emléanyagának feldolgozását kapta feladatául. Ekkor kialakult különös érdeklődése e korszak iránt a későbbiekben is megmaradt.

Zádor Annának köszönhetette szakmai szemléletét is, amely erősen különbözött az Otto Demus és Walter Frodl nevével fémjelzett bécsi iskoláétól. Ausztriában egyedül képviselte azt az itthonról magával vitt holisztikus megközelítésmódot, amely egy-egy műemléket nemcsak faltól falig szemlél és ír le, hanem elmélyült kutatásra alapozva, művészettörténeti, földrajzi és szociális kontextusában vizsgál és értelmez. 1974 óta e szemlélet birtokában kezdett intenzíven foglalkozni a műemlékvédelem történetével, valamint elméleti és metodikai kérdéseivel is. Emellett, szintén az 1970-es évektől, Renate Wagner-Rieger hatására az elsők között kezdett foglalkozni a historizmus emlékeinek tudományos kutatásával. Mindezek miatt sok harcot kellett megvívnia a hivatalban, ahol nyugdíjazásáig dolgozott.³

Érdeklődése az 1980-as évek közepe táján fordult a kerttörténet és a kertek műemléki védelme, helyreállítása felé. 1986-ban merült fel a hivatalban az igény,

hogy a történeti kertekkel önálló referens foglalkozzon az intézményen belül. A választás az akkor már kertkutatással intenzíven foglalkozó Hajós Gézára esett, aki örömmel vállalta ezt a nagy kihívást jelentő feladatot. A Történeti Kertek Részlege, majd 1995-től Osztálya és ezáltal az osztrák hivatalos kert-műemlékvédelem lényegében Hajós Géza egyszemélyes vállalkozása volt. A következő évtizedek alatt mégis számos olyan eredményt tudott elérni, amely személyes kitartása és lobbitevékenysége nélkül nem valósulhatott volna meg.

Ezek között kell megemlíteni a kert-műemlékvédelem metodikájának kidolgozását, amelynek alapköve a kerttörténeti tudományos dokumentáció (*Parkpflege*) Németországban már régebb óta bevált műfajának bevezetése volt Ausztriában. Hajós működése alatt a hivatal anyagi támogatásával (!) több mint százötven ilyen dokumentáció készülhetett. Hajós tehát magát a módszert és a szemléletet (vagyis az elmélyült történeti kutatásokon, részletekbe menő analízisen és az értékek azonosításán alapuló tervezést) honosította meg, s ehhez megbízóként számos (részben magyar emigráns) ausztriai tájépítésszt képezett ki és vont be ebbe a nagy feladatba, majd később az újabb generációk képviselőit is foglalkoztatta. A felé nyitottan forduló magyarországi kollégákat is mindig örömmel és támogatóan fogadta, segítette.

Hajós erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a történeti kertek megjelentek az osztrák műemléki jogszabályokban. Akárcsak nálunk, kezdetben Ausztriában is a természetvédelem vette oltalmába a régi kerteket. A szakszerű helyreállításnak azonban sok esetben

1 1973-ban kapta meg az osztrák állampolgárságot.

2 Doktori disszertációját 1971-ben a Bécsi Egyetemen a pécsi székes-egyház román kori szobrairól írta.

3 Hajós Géza életéről és munkásságáról ő maga is részletesen be-

számolt. Lásd ALFÖLDY Gábor: Zádor Anna szellemében – az ausztriai történeti kertekért. Interjú Hajós Géza művészettörténésszel, az osztrák történeti kertek főkonzervátorával. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 248–252.

ellenlábasa lett a természetvédelem: a legfontosabb történeti kertek (Laxenburg, Bruck an der Leitha, Kismarton stb.) megtisztítása is csak komoly harcok árán valósulhatott meg. Végül 2000-ben Hajós kezdeményezésére megszületett a parlament kétharmados többségét igénylő, az ottani alkotmány módosításával járó jogszabályváltozás, amely kimondta, hogy a történeti kertek önmaguk jogán is műemlékként védhető műalkotások. A törvénybe iktatott lista, amely mindössze a műemléki védelem alá helyezés *lehetőségét* adta meg egyes kiválasztott helyszíneknek, mindössze ötvenhat kertet számlál, és külön jogi aktus szükséges a valós műemléki védelemhez, amelyben ezeknek eddig csak mintegy fele részesült. (A hazai számokat nézve hasonló eredményre jutunk az egyszerűbb jogi háttér mellett is.) Mivel a védetté nyilvánítás – Hajós kezdeményezésétől eltérően – csak a tulajdonos beleegyezésével vált lehetségessé, főként állami, önkormányzati, illetve egyházi tulajdonú kertek kerültek védelem alá.

A nagy eredmények közé sorolhatók Hajós műemlékvédelmi és kutatásszervezői munkássága mellett saját kerttörténeti kutatásai és publikációi is. Ausztria történeti kertjeiről írt könyve,⁴ valamint Schönbrunn, Laxenburg, Kismarton parkjainak monográfiái mellett (amelyekben társszerzőként, szerkesztőként működött közre) a felvilágosodás Bécs környéki kertjeit bemutató kötete a téma és általában a korszak közép-európai szakirodalmának egyik alapműve.⁵

Konkrét helyreállítások kezdeményezőjeként, lobbiztájaként szintén nagyon fontos eredményeket ért el. Schönbrunn, Laxenburg, Schloss Hof, vagy a bécsi Belvedere kertrekonstrukciója az ő szakmai eltökéltségének köszönhetően, elveinek érvényesítésével valósulhatott meg.

Civil kezdeményezőként az ő elképzelése alapján jött létre 1991-ben az Osztrák Kerttörténeti Társaság (*Österreichische Gesellschaft für Historische Gärten*), amelynek

2010-ig titkára, majd tiszteletbeli elnöke volt. A Társaság folyóiratát (*Historische Gärten*) hosszú évekig szerkesztette, és évtizedeken át az európai kontinens legfontosabb kerttörténeti szakfolyóirata, a *Die Gartenkunst* szerkesztőbizottságának is tagja volt. Mindeközben (2007-ig) a Bécsi és a Grazi Egyetemen tanított docensként, majd professzorként. Ausztria képviselőjeként 1987-től húsz éven át tagja volt az ICOMOS-IFLA Történeti Kertek (ma Történeti Tájak) Nemzetközi Szakbizottságának. Több kiemelkedően fontos történeti kert az ő hivatalos értékelésének köszönhetően került fel az UNESCO Világörökség-listájára.

Munkásságát az alsó-ausztriai kormány 1990-ben tudományos díjjal, Bécs városa 2002-ben nagy ezüst érdemrenddel, 2012-ben a Bajor Szépművészeti Akadémia Sckell Gyűrével, a rá következő évben az osztrák állam a tudományokért járó érdemkereszt legmagasabb fokozatával ismerte el. Sajnos 2010-ben, Hajós Géza nyugdíjazásával megszűnt a Bundesdenkmalamt önálló történetikert-részlege. Bár bölcs előrelátással gondoskodni kívánt e speciális képzettséget és tapasztalatokat igénylő feladatkör utódlásáról, a hivatal vezetése ezt végül mellékes feladatként egy erdész végzettségű referensre bízta, s máig ez a helyzet áll fenn.

Hajós Géza törekvéseit, eredményeit és kudarcait testamentumként egy könyvben foglalta össze, amelyet hosszú ideje tartó betegsége alatt írt meg.⁶ Még megérhette a kötet megjelenését.⁷ Bízunk benne, hogy könyvével Hajós Géza végül eléri célját, hogy legalább Ausztriában – amely az ő munkájának köszönhetően egykor hazánk számára is mintaként szolgált – megforduljon az utóbbi évtized tendenciája, és a történeti kertek műemléki védelme újra méltó helyére kerüljön.

Alföldy Gábor

4 Géza Hajós: *Historische Gärten in Österreich: Vergessene Gesamtkunstwerke*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1993.

5 *Romantische Gärten der Aufklärung: englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. Wien–Köln, Böhlau, 1989. Hajós Géza írásainak válogatott bibliográfiáját BARDOLY István állította össze: *Műemlékvédelem* 48. 2004. 4. 252–253. Lásd még Beatrix Hajós–Eva

BERGER: Publikationsliste von Univ. Prof. Dr. Géza Hajós 1966–2007. *Die Gartenkunst* (Géza Hajós zum 65. Geburtstag). 19. 2007. Heft 2. 411–420.

6 Géza Hajós: *Historische Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, Mandelbaum, é. n. [2019].

7 A kötet néhány nappal halála előtt, 2019 januárjában jelent meg.

Bizánc ígézetében

Miklós Takács: *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im früharpádenzeitlichen Ungarn*. Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018. 293 oldal, XLII tábla, 3 térkép

„Magistri lapicide, qui de Grecia ducti erante” – „Görögországból hoztak kőfaragókat”: a *Képes Krónika* 67. (I) fejezetének az óbudai prépostság építéséről szóló szavai, melyeket Takács Miklós új könyve előszavának mottójául választott, már eddig is sok fejtörést okoztak a kutatásnak. Ennek az „örök kérdésnek” (VIII.), a bizánci építészet magyarországi hatásának szentelte legújabb kötetét Takács Miklós, aki régészeti munkássága mellett alkalmanként művészettörténeti problémákra is kitér. 1997 óta több publikációban tárgyalta a 11. századi palmettás stílus kapcsolattrendszert, és újabban két tanulmányban is foglalkozott a térszervezés kérdéseivel (Gondolatok a keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomokról, különös tekintettel néhány, a közelmúltban feltárt, kárpát-medencei korai középkori emlékre. *Marisia*, XXXIII [2013], 75–135; A magyarországi, 11. századi, ortodox monostortemplomok térszerkezete. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*. Szerk. OLAJOS Terézia [Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina, XI], Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2014, 295–323). E kutatásainak betetőzése ez a 2018-ban megjelent monográfia, amely az első terjedelmes összefoglalása a kérdésnek, ráadásul német nyelven, ami a nemzetközi kutatás számára is utat nyit a probléma tanulmányozásához. A vaskos kötet tiszteletet parancsoló tudományos apparátussal készült: 1758 lábjegyzetéhez 30 oldalnyi irodalomjegyzék csatlakozik, és még ebben sincs benne minden (például feladatlanul maradt Buzás 2004b, Ricz 1992, Szekeres 1994 stb.). A szinte minden részletre kiterjedő, mégis könnyen olvasható szöveget gazdag illusztrációs anyag kíséri: a 68 szövegközi képet 42 táblányi további ábra és 3 térkép egészíti ki (egy-két pontatlanság itt is akad, például az Abb. 5b esztergomi alaprajza nem a *Magyarország Régészeti Topográfiájából*, hanem Tóth Sándortól származik, az ő egyéni periodizációjával; vagy az Abb. 39 feldebrői keresztmetszete nincs benne a hivatkozott Tóth–Buzás-kötetben).

A monográfia felépítése szigorú logikát követ. Az első három fejezet bevezető jellegű. Mivel a nemzetközi közönség számára (is) készült, jogos elvárás, hogy a kötet elején a korszak hazai történetét bemutató összefoglalás álljon. Az itt hivatkozott idegen nyelvű történeti irodalomhoz, melynek szűkösségét okkal panasolja a szerző, hozzávehetnénk a Berend Nóra által szerkesztett összehasonlító igényű kötetet, melyben terjedelmes fejezet foglalkozik az államalapítás kori Magyarországgal (*Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 319–368). Különösen hasznosan egészíti ki ezt a Balkán 9–11. századi történetének áttekintése, hiszen ez

rendszerint valamely nemzeti szemlélet szerint történt, amit Takács Miklós kiegyensúlyozott megállapításai szerencsésen tompítanak.

Csak ez után térhet át a szerző a művészettörténeti problematikára. Ennek elején az időhatárokat tárgyalja. Érdekes kiemelni, hogy a 11. század vége valóban logikus lezárása a tárgyalt korszaknak, hiszen nemcsak hazánkban, hanem egész Európában ekkortól számíthatjuk a szorosabban vett romanika fellépését, ami nemcsak a tértagolásban és a boltozásban, de az épület-plasztika figurális elemeiben is áttörést eredményezett. Jogos tehát, ha a szerző az ezt megelőző, preromán vagy Ottó-kori fázisra összpontosít. Az is igaz, hogy a 11. század emlékműve csak töredékesen ismert; hogy Algyógy, Zobordarázs, Öskü és Szalonna temploma csakugyan e korból való-e (23.), annak tárgyalása szétfeszítené e recenzió kereteit (Pécsváradról viszont 2001-ben nem Tóth Sándor írt név nélkül, hanem Papp Szilárd, vö. 283.). Mindenesetre tény, hogy a kötetben később tárgyalt emlékek túlnyomó többsége csak alapfalaiban maradt ránk, ami lehatárolja a kutatás lehetőségeit. A szorosabban vett kutatástörténeti alfejezet széles körű olvasottságon alapul, ugyanakkor kissé zavaróan keveredik benne az egyes konkrét emlékekkel kapcsolatos problémák tárgyalása; különösen a palmettás stílus recepciója igen részletező, noha maga a kötet ettől tudatosan elszakadva a térszervezésre fókuszál. A hazai olvasóknak is nagy hasznára válik azonban a szerző széles rálátása a környező népek, mindenekelőtt déli szomszédaink idevágó kutatásaira.

A harmadik, bevezető jellegű fejezet éppen ezt a vonalat folytatja, amikor a Balkán bizánci templomépítészetét foglalja össze. Hét általánosabb probléma bemutatása után az emlékműagról és az ehhez kapcsolódó kutatástörténetről esik szó. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a Balkánon a bazilikális templomok is fontos szerepet játszottak, bár (mint az pár bekezdéssel korábban kiderült) az eredeti elrendezés megítélésének nehézségeit sem becsüli alá. Ez utóbbi szempont igaz a centrális templomokra is, melyek szerkezeti finomságait alaprajzokból lehetetlen megítélni (51.). Ezt a fejezetet is historiográfiai áttekintés zárja, mely kendőzetlenül világít rá a nemzeti elfoglaltságból fakadó problémákra.

A kötet kétharmada (mintegy 200 oldalon) a konkrét esetekkel foglalkozik. Ez is három nagyobb fejezetre tagolódik, melyek a közvetlen bizánci hatást, az itáliai közvetítéssel átvett bizantinizálást és a kérdésesen vagy alaptalanul bizáncinak tartott emlékeket tárgyalják. Ez utóbbi fejezet a legterjedelmesebb,

és a szerző kritikai érzéke itt érvényesül a legtisztábban. Előbb a formai alapon idesorolt emlékeket veszi sorra: a rotundákat (melyek ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolnak mindenféle ideológiai alapú interpretátorra), a hosszházas és a centrális épületeket. Kiemelendő a gyulafehérvári székesegyháztól nyugatra újabban feltárt épület elemzése, melynek a feltáró által adott értelmezését elsőként és teljes joggal kritizálja Takács Miklós. Megjegyzendő, ehhez és a szintén elemzett Pankotához, melyet Daniela Marcu Istrate kutatott, de részleteiben nem publikált, hozzáveendő a kiváló román régész újabb tanulmánya (*Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn of the Millennium. The pillared church of Alba Iulia. Dacia*, LIX. 2015. 177–213). Érdemes felhívni a figyelmet a Temesváralján (Dupljaja, Szerbia) feltárt centrális épületre, melynek létéről magyarul (és románul) Takács Miklós adott hírt elsőként 2013-ban. A második csoportot a rendi hovatarozás alapján besorolt templomok alkotják, melyek közt van olyan is, amelyet építészetiileg egyáltalán nem is ismerünk. További csoportot alkotnak a patrocínium alapján idevett templomok, végül a sort három, a nemzeti elfogultság szempontjából tanulságos szerbiai példa zárja.

A második fő csoportot az „italobizantin” jelzővel illetett emlékek alkotják. A terminus használatát (különösen a falképfestészet terén) joggal érte kritika, és az építészeti emlékeknél is esetről esetre kell megállapítani, hogy a feltételezett itáliai előkép ortodox rítusú, esetleg bizánci hatás alatt álló, vagy csak egyszerűen centrális jellegű. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az antik építészet maga is a centralizáló épülettípusok változatos formáit alkalmazta, és nincs szükség közép-bizánci hatások feltételezésére ahhoz, hogy ezek nyugati, főleg itáliai továbbélését magyarázzuk. E fejezet lényegében három párba állítható emléket tárgyal: Szekszárdot és Feldebrőt, a székes-fehérvári Rózsa utcai templomot és Tarnaszentmáriát, illetve a visegrádi Szent András-monostort és Pásztót. Szekszárdal és Feldebrővel kapcsolatban (noha ezeket a szerző elkülöníti egymástól) a szakirodalom már régóta hangsúlyozza az itáliai összefüggéseket. Visegrád és Pásztó Velencéhez és az adriai térséghez kötése sem új, bár a téma bemutatása árnyaltabb. Kérdés azonban, hogy ezekben az esetekben az itáliai egy-szersmind italobizantin-e, hiszen például a pásztói alaprajznak, ahogy a szerző világosan írja, nincs bizánci párhuzama (120.). Székesfehérvár és különösen a kriptával rendelkező Tarnaszentmária bizánci kapcsolatai még kevésbé meggyőzőek, és itt sajnos Itália sem segít: e különleges (részleteiben még a két emléken is különböző) tértípus jó analógiái onnan sem ismertek. Jankovics Norbert késői datálása egybevág Marosi Ernőével (például *A romanika Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2013. 63), és ezt az atemplom megoldásai is támogatják.

A kötet legfontosabb része természetesen az a fejezet, amelyik a bizánci építészet konkrét hatását mutatja be. Ebben nyolc emlék szerepel, ezek közül négy háromhajós hosszházas épület. Egyikük, a szenternyei (Sirmium, Mačvanska Mitrovica, Szerbia)

bazilika harmadik fázisa azért nem számít igazából ide, mert még a magyar uralom előtt épült. Két másik, az esztergomi apácakolostor és a szabolcsi templom félköríves apszisával és egyenes mellékhajó-záródásaival olyan templomtípust képvisel, amely ugyan előfordul Bizáncban, de jól ismert nyugaton is. Nem véletlen, hogy ezt a típust az itt tárgyalt monográfiával egy időben megjelenő tanulmányában Aneta Bukowska (*Some remarks on the basilica in Central Europe around 1000. Hortus Artium Mediaevalium*, XXIV. 2018. 282–291) a salzburgi és a regensburgi székesegyházzal hozza összefüggésbe (de akár a firenzei San Miniato-t is idézhetnénk). A negyedik, a székes-fehérvári Szűz Mária-templom keleti négyzetes mellékterei valóban olyan szíriai emlékek távoli leszármazottjai, mint amilyeneket Takács Miklós idéz a 10. képen. Ezek a Günter Bandmann által pasztofórium-tereknek nevezett helyiségek széles körben elterjedtek Itáliában is, sőt az egész Mediterráneumban (73–74). Ugyanakkor a felhozott bizánci példák (Athosz, Pliszka, Hagiosz Akhilleiosz) formailag nem kötődnek szorosan, mivel mellékterei nem a főapszissal párhuzamos, attól tömbjében is elváló négyzetes helyiségek, hanem a kórushoz közvetlenül kapcsolódnak. Ezzel szemben Rómában még a 9. században is épült a fehérvárihoz hasonló templom (SS. Nereo ed Achilleo), ami kronológiailag a legközelebbi (bár még mindig nem kortárs) analógia. (Az 524. és 669. jegyzet állításával szemben e sorok írója a nyugati részt nem a Westwerkkal hozta összefüggésbe, hanem toronypáros homlokzatot sugallt, amiben általában egyetértés van, csak a datálása kérdéses.)

Egészen egyéni interpretációt fogalmaz meg a szerző a kánai (Budapest, XI. kerület) apátsági templommal kapcsolatban. A templom hajójának négyzetes kialakítása és az ehhez mindkét irányból kapcsolódó rövidebb terek Takács Miklóst a középkupolás egyhajós balkáni templomokra emlékeztették. Bár felmenő falak hiányában a felvetést sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, megjegyzendő, hogy az ortodox épületek nyugati része nem karzat célját szolgálja (mint Kánán az ezt tartó két pillér sejteti), és sosem járul hozzájuk nyugati toronypár. A keleti elkülönülő részt is helyesebb Marosi Ernő nyomán kórusként értelmezni, aki különben ezt a fent említett Tarnaszentmáriával és fehérvári párjával is összekötötte (Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Szerk. Kiss Imola–Szőcs Péter Levente, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1999, 10–32, különösen 18–19).

Az egyetlen összetettebb szerkezetű épületet, amely a közép-bizánci építészet keresztakupolás rendszerére emlékeztet a 11. századi Magyarországon, Kaposszentjakabon tárták fel. A boltozati rendszer itt sem ismert, de kétségtelen, hogy leginkább középső kupolával és erre merőleges keresztoszárakkal képzelhetjük el. A keresztoszárak közti terek fallal elkülönülő részei azonban makacsul ellenállnak minden analógiakérésnek, így a szerző által felhozott példáknak is, amelyeknél

a keleti mellékterek apszissal rendelkeznek, és belső falaik a kupolával egy vonalba esnek. A nyugati melléktereknek még ennnyire jó párhuzamait sem ismerjük. A kaposszentjakabi ben-cés templom továbbra is megfektetlen marad, amiben ezúttal egyes kőfaragványok még Tóth Sándor által felhozott itáliai eredete sem segít.

Mindezen példáknál kézenfekvőbb bizánci előképekre gondolni annál a két barlangkolostornál, amelyeket Zebegényben és Tihany-Oroszkőn feltételez a kutatás. Takács Miklós azonban ezekben az esetekben sem hallgatja el a nehézségeket, amelyek e mára erősen lepusztult, elég egyszerű együttesek értelmezését gátolják. Emellett új lehetőségként veti fel, hogy az eddig felmerült kijevei analógia mellett balkáni példákat is érdemes figyelembe venni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy egyértelműen a bizánci építészetből átvett térelrendezés egyetlen esetben sem bizonyítható, de számos olyan példa van, ahol a centrális térszervezés vagy egyes mellékterek alkalmazása összeegyez-

tethető a közép-bizánci építészet törekvéseivel; ezekben az esetekben többnyire Itáliából vezethetjük le a hazai épületeket. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy pusztán alaprajzi formákból nehéz építészettörténetet írni, márpedig mind Magyarország, mind a Balkán 10–11. századi emlékéanyaga jórészt romokból áll. Takács Miklós a lehetőségekhez mérten figyelembe veszi az építési technikát (37, 84, 221–223) és a liturgikus használat jeleit (szentélyrekesztők, mellékterek, liturgikus berendezések), sőt a temetkezést is, amennyire ezt a feltárások lehetővé teszik. Az lenne kíváncsú, ha ezek a szempontok művészettörténészek és régészek számára egyaránt nagyobb hangsúlyt kapnának, és már az ásatások során gondosan dokumentálnák a liturgikus használat könnyen elillanó lenyomatát. Takács Miklós régészként és egyetemi oktatóként ebben fontos szerepet játszhat, ahogy ebbe az irányba hathat a jelen kötet is. A szerző óriási anyagismerettel és körültekintően megfogalmazott monográfiája nemcsak a nemzetközi kutatás számára teszi hozzáférhetővé a magyarországi építészet egy izgalmas fejezetét, hanem a hazai kutatókat is a téma továbbgondolásra inspirálhatja.

